

ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені К. Д. УШИНСЬКОГО

На правах рукопису

Апсеямова Аліме Ісмаїлівна

УДК: 32:316.77

**МІЖЕТНІЧНІ КОМУНІКАЦІЇ НАРОДІВ КРИМУ (ПОЛІТИЧНИЙ І
СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТИ)**

Спеціальність 23.00.02 – політичні інститути і процеси

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

кандидата політичних наук

Науковий керівник:

Кузьмін Петро Васильович,

доктор політичних наук, доцент

Одеса – 2010

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Міжетнічні комунікації як дослідницька проблема	10
1.1. Теоретичні і методологічні основи аналізу міжетнічних комунікацій	10
1.2. Параметри, фактори та форми міжетнічної взаємодії	28
Підсумки I Розділу.....	68
Розділ 2. Репатріація депортованих народів як детермінанта міжетнічних комунікацій (на прикладі Криму)	70
2.1. Феномен репатріації: кримська специфіка	70
2.2. Політичний контекст процесу репатріації	86
2.3. Національний рух кримських татар і його інститути як суб'єкти міжетнічних комунікацій в АРК	108
Підсумки II Розділу	136
Розділ 3. Інтегративні моделі міжетнічної взаємодії народів Криму	137
3.1. Проекти інтеграції кримських татар у політико-правове поле України.....	137
3.2. Концепція регіонального розвитку: підходи і моделі	158
Підсумки III Розділу.....	184
Висновки.....	186
Список використаних джерел	193

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблема міжетнічних відносин у Криму є однією з найгостріших упродовж останніх десятиріч. Процес репатріації раніше депортованих етнічних груп до Криму, який розпочався наприкінці вісімдесятих років минулого століття, визначив особливості політичного, соціально-економічного, культурного розвитку регіону на найближче майбутнє, задавши своєрідний формат міжетнічних комунікацій в Автономній Республіці.

Можна виділити дві базові групи факторів, що визначають актуальність теми даного дослідження. Перша група обумовлена складністю, багатогранністю і суперечністю міжетнічної взаємодії народів Криму.

Перш за все, визначається це тим, що етнічні групи в Криму є специфічними, ефективними політичними суб'єктами з різним ступенем інституціоналізації, політизації, внутрішньогрупової мобілізації. Відповідно різноспрямовані й інтереси регіональних етнічних політичних еліт, характер, технології та способи участі їх у політичному процесі та впливу на владу.

Резонує цей фактор і тим, що, по-перше, етнічні еліти фрагментарні, існує безліч внутрішньоелітних протиріч; по-друге, вони виступають трансляторами інтересів ряду «некримських» суб'єктів. Враховуючи цінність і привабливість ресурсів півострова, цей фактор найчастіше детонує соціально-політичні процеси в Республіці.

Своєрідною протиположністю цьому може виступити історичний фактор. Кримський півострів є тим регіоном, де відбувалося активне, деколи суперечлива міжетнічна взаємодія. Проте, саме тут відбувався унікальний стихійний тривалий історичний експеримент дифузії, взаємопроникнення культур. Причому, першою формою контакту можна вважати те, що на території Криму зіткнулися два світи: осілий і кочовий – з їх традиціями, звичаями, менталітетом і особливостями культур. Звернемо увагу на деякий паралелізм культурної і мовної приналежності населення: осілі мешканці –

представники головним чином індоєвропейської мовної сім'ї, кочівники – переважно урало-алтайської [227, с.4].

Другою плоскістю взаємодії можна вважати взаємодію на півострові ісламу та православ'я. Обидві релігії мають на півострові тривалу історію і є дуже глибинними конструктами свідомості мешканців півострова. На сучасному етапі обидві перебувають у стані розвитку, або, використовуючи термінологію Л.Н. Гумільова, пасіонарного поштовху. Цей фактор, у свою чергу, надає специфічності процесам духовного ренесансу, визначаючи деяку конфліктність міжетнічних комунікацій у регіоні.

Значущим феноменом у цьому контексті є політизація релігійних організацій, внутрішньоконфесійні протиріччя, вплив зовнішнього чинника, що актуалізуються в загальносвітових процесах глобалізації й етнічного опору.

Друга група факторів охоплює питання реальної етнополітики держави, спрямованої на управління етнополітичними процесами в країні в цілому і на розвиток Криму як специфічного регіону України. Етнополітика держави повинна бути, безумовно, частиною її загальнонаціональної стратегії і орієнтуватися на рішення її тактичних задач у контексті міжетнічних процесів.

Неоднозначність і невизначеність етнополітики нашої держави призводить найчастіше до провокування самою владою етнополітичної напруженості, ігнорування етнічних суб'єктів в одних ситуаціях і цілковитого їм підкорення в інших. Прикладом цієї тези може служити земельна проблема на півострові із супутніми їй самозахватами, рейдерством, корупцією при розподілі ділянок, непрозорим розпаюванням рекреаційно привабливих площ.

У цілому, міжетнічні і міжкультурні комунікації є дуже цікавим і малодослідженим феноменом. У контексті Криму з його специфічною інтеграційною моделлю міжетнічної взаємодії ця проблема досить актуальна. Стосовно етнополітичних процесів у регіоні категорії теорії міжетнічної

комунікації повною мірою не застосовувалися, і аналіз соціально-політичних процесів у контексті міжетнічних комунікацій комплексно не проводився. Проведені дослідження носять профільний характер: соціологічні, психологічні, інституційні. Не вирішується питання про форму взаємодії етносів Криму. Свідками й учасниками якого процесу ми є: міжетнічної інтеграції, асиміляції, геноциду, етногенетичної міксації, дифузії або діалогу культур етносів регіону?

Відповіддю на цю дослідницьку задачу має бути глибоке, панорамне, комплексне вивчення, яке, у свою чергу, передбачає аналіз сутності і прояву, факторів, параметрів, моделей процесу міжетнічної комунікації та міжетнічної взаємодії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках наукової теми кафедри політичних наук Південно-українського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського «Економічні і соціально-політичні механізми модернізації України» (№ держреєстрації 0101U000755).

Мета і завдання дослідження.

Метою дисертаційного дослідження є виявлення специфіки і здійснення аналізу міжетнічних комунікацій народів Криму в політичному та соціокультурному аспектах.

Для досягнення поставленої мети передбачається вирішити такі дослідницькі завдання:

- охарактеризувати еволюцію наукових уявлень на сутність і зміст міжетнічних комунікацій;
- сформулювати й розкрити параметри та моделі міжетнічних комунікацій;
- виявити сутність і специфіку репатріації депортованих етносів в АРК;
- проаналізувати динаміку політичного контексту репатріації;

- обґрунтувати специфіку національного руху кримських татар і його інститутів як суб'єктів політичного процесу в Криму;
- дослідити тенденції розвитку кримськотатарського національного руху і виявити їхній вплив на комунікаційну взаємодію в кримському регіоні;
- сформулювати основні підходи і версії інтегративних моделей міжетнічної взаємодії народів Криму.

Об'єктом дослідження виступають міжетнічні комунікації в процесі взаємодії народів Криму.

Предметом дослідження є специфіка політичних і соціокультурних аспектів міжетнічної взаємодії народів, що проживають в АРК.

Методи дослідження. Теоретико-методологічною основою дослідження є система філософських, загальнонаукових і спеціальних наукових методів, найбільш ефективних для вирішення поставлених задач. Оскільки суперечність, складність і багатогранність міжетнічних комунікацій в Криму неможливо проаналізувати, спираючись лише на один науковий метод, у ході дослідження здійснювався синтез теоретико-наукових підходів для досягнення поставленої мети. Автор звертався до діалектичного методу, аналізуючи міжетнічні комунікації в процесі взаємодії народів Криму, виявляючи їх єдність і протиріччя. Філософський принцип дозволив вивчити моделі міжетнічної взаємодії, обґрунтувати специфіку національного руху кримських татар і його інститутів.

Історичний метод використовувався в ході всієї роботи для дослідження динаміки соціокультурних і політичних процесів. Культурологічний підхід дозволив обґрунтувати вплив на міжетнічну взаємодію особливостей культури, норм і моделей поведінки етносів, що беруть участь в ній. Аксеологічний підхід допоміг виявити роль цінностей суб'єктів у системі міжетнічних комунікацій. Порівняльний аналіз застосовувався в сукупності з історичним і системним для дослідження етапів і характеру взаємодії державних структур та етнічних інститутів тощо.

Системний підхід дозволив дослідити проблему в цілому, у функціональному взаємозв'язку елементів та комунікацій між ними. Так, соціокультурні й етнополітичні процеси розглядаються як характеристики політичної системи, етнічні інститути, органи влади – як елементи політичної системи. Використання системного підходу визначає розуміння міжетнічних комунікацій як цілісного процесу, що характеризується функціональною взаємодією комплексу елементів. Інституційний метод дозволяє більш детально вивчити функціонування зазначених елементів як політичних інститутів. Наприклад, національний рух аналізується в динаміці, й основною його тенденцією виступає інституціоналізація, тобто поява і функціонування специфічних політичних інститутів.

Група психологічних методик сприяла аналізу моделей політичної поведінки, форм масової активності, феноменів етнічної ідентичності, процесів етнізації та інкультурації. Група соціологічних методів (соціологічні опитування, контент-аналіз преси тощо) допомогла розглянути соціальні і політичні параметри досліджуваних процесів. Метод моделювання використовувався для аналізу існуючих інтегративних моделей побудови «Кримського дому».

При написанні роботи використовувалися й загальнонаукові методи дослідження: аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування.

Автор спирався на статистичні дані, матеріали конференцій і симпозіумів, аналіз матеріалів «круглих столів» інформаційно-аналітичних і консалтингових центрів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в комплексному дослідженні політичних і соціокультурних аспектів міжетнічних комунікацій народів Криму в контексті макросоціальних процесів. Інноваційні компоненти роботи включають такі складові:

Уперше:

- проаналізовано етнополітичні процеси в Криму в контексті теорії міжетнічних комунікацій;

- обґрунтовано положення про те, що репатріація депортованих народів Криму є специфічним макросоціальним суперечливим процесом, що має свої суб'єкти, особливості, динаміку;

- розкрито розуміння національного руху кримських татар як соціокультурного феномена, із притаманним йому комплексом ознак: мотивацією участі, масовістю, програмними вимогами, використаними технологіями взаємодії з владою;

Уточнено:

- взаємозв'язок макрополітичних і макросоціальних процесів із внутрішньоетнічними і внутрішньогруповими;

- специфічність етнічних інститутів із притаманними їм технологіями участі й мобілізації своїх етнічних груп, системою етнічних міфів і нормативних цінностей, конструктами політичних образів і тактикою їх упровадження;

- критерії аналізу інтеграції великих етнічних груп до приймаючого соціуму.

Дістало подальшого розвитку:

- використання в якості критеріїв дослідження категорій міжетнічної дистанції, параметрів, моделей і факторів міжетнічної взаємодії, етнічної межі, етноінтегруючих та етнодиференціюючих факторів, культурного шоку;

- дослідження політичних процесів в АРК як детермінованих етнополітичними, соціокультурними і зовнішньополітичними факторами;

- систематизація підходів і версій інтегративних моделей, пропонованих кримському соціуму політичними та етнічними елітами.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що положення й основні висновки даної дисертаційної роботи можуть бути використані:

- для аналізу форм і факторів міжетнічної взаємодії на різних рівнях соціальної структури та політичного процесу;

- для розробки різного роду проектів, що піднімають питання міжетнічної взаємодії, міжетнічної злагоди та запобігання міжнаціональних конфліктів;

- у ряді навчальних курсів, таких як «Політологія», «Етнополітологія», «Етносоціологія», майстер-класів з міжетнічної взаємодії та комунікацій, теорій етносів, технологій управління конфліктами тощо.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обґрунтовувалися на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Демократія на пострадянському просторі: теорія і практика» (Сімферополь – Ялта, 2000 р.), Відкрита науково-практична конференція молодих учених Криму (2001 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Чорноморський регіон: сучасні геополітичні реалії» (2000 р.), Міжконфесійні читання (2001 р.), Науково-практична конференція «Дні науки в ТЕІ» (2003 р., 2004 р., 2005 р.), Кримські Панарінські читання (2006 р.), Всекримська наукова конференція «Молода наука Криму» (2007 р.), ХХІХ міжнародні наукові читання «Культура народів Причорномор'я з найдавніших часів до наших днів» (Сімферополь, 2010 р.), а також на засіданнях «круглих столів», що проводилися Центром екстремальної журналістики й інтелектуальним клубом «Острозька академія».

Дисертація обговорювалася на методологічних семінарах кафедри політичних наук Південно-українського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського.

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено в 7 наукових публікаціях, 4 з яких опубліковані у виданнях, визнаних ВАК України спеціальними з політології.

Структура та обсяг роботи. Структура дисертації обумовлена специфікою проблем, визначених як об'єкт та предмет дослідження. Складається зі вступу, трьох розділів, 7 підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Повний обсяг роботи складає 200 сторінок. Список використаних джерел на 23 сторінках містить 227 найменувань.

РОЗДІЛ 1

МІЖЕТНІЧНА ВЗАЄМОДІЯ ЯК ДОСЛІДНИЦЬКА ПРОБЛЕМА

1.1. Теоретичні і методологічні основи аналізу міжетнічних комунікацій

Поява міжетнічних комунікацій як наукової проблеми та актуалізація їх досліджень обумовлені об'єктивними процесами світового розвитку, великомасштабної взаємодії різних регіонів, держав, етносів. Міжетнічні комунікації є одним із видів міжкультурної комунікації в цілому.

Існує думка, що теорії міжкультурних комунікацій є результатом глобалізації в найширшому значенні. Міжкультурна комунікація як суспільний феномен була викликана до життя практичними потребами післявоєнного світу, що живився ідеологічно тим інтересом, який з початку ХХ ст. формувався в науковому середовищі і в суспільній свідомості стосовно так званих «екзотичних» культур і мов. Практичні потреби виникли внаслідок бурхливого економічного розвитку багатьох країн і регіонів, революційних змін у технології, пов'язаної з цим глобалізації економічної діяльності. У результаті світ став значно меншим – щільність та інтенсивність тривалих контактів між представниками різних культур значно зросли і продовжують збільшуватися. Крім власне економіки, найважливішими зонами професійної та соціальної міжкультурної комунікації стали освіта, туризм, наука [98].

Побічно цю тезу підтверджують Т. Грушевіцька, В. Попков, О. Садохін, які відзначають, що становлення міжкультурної комунікації спочатку було обумовлено суто практичними інтересами американських політиків і бізнесменів. Після Другої світової війни активно розширялася сфера впливу американської політики, економіки і культури. Урядові

чиновники й бізнесмени, що працювали за кордоном, часто виявляли свою безпорадність і нездатність розібратися в ситуаціях непорозуміння, які виникали під час роботи з представниками інших культур. Нерідко це призводило до конфліктів, взаємної неприязні, образ. Навіть досконале знання відповідних мов не могло підготувати їх до складних проблем роботи за кордоном. Поступово виникло усвідомлення необхідності вивчення не тільки мов, але й культур інших народів, їх звичаїв, традицій, норм поведінки [54, с. 24].

У науковий дискурс поняття комунікація ввійшло на початку ХХ століття. Семантика категорії «комунікація» походить від латинського «роблю загальним», «зв'язую». Л. Тимофєєва дає таке інтегративне визначення явища: «комунікація – це процес обміну інформацією, думками, емоційними переживаннями в умовах взаємодії суб'єктів на основі їх безпосереднього контакту, а також засоби зв'язку, що використовуються при цьому, – форми, канали взаємодії» [195, с. 33].

О. Фалькова при визначенні сутності комунікації виділяє такі аспекти:

- у соціології об'єктом комунікації є суспільство й складові його структури (і тому частіше за все соціологічним об'єктом виявляється масова комунікація);

- у психології йдеться про міжособову комунікацію;

- в етнографії досліджуються міжетнічні комунікації;

- у сфері мистецтва це комунікація між автором витвору – режисером, актором, поетом, художником, композитором і т.д. – і глядачем, читачем, слухачем та ін.;

- в освіті мається на увазі комунікація між учителем і учнем [201, с. 4].

О. Садохін і Т. Грушевіцька термін «комунікація» в політологічному і соціологічних значеннях використовують для позначення засобів зв'язку будь-яких об'єктів матеріального і духовного світу, процесу передачі інформації від людини до людини (обмін уявленнями, ідеями, установками, настроями, почуттями і т.п. в людському спілкуванні), а також передачі й

обміну інформацією в суспільстві з метою впливу на соціальні процеси [177, із. 175].

Міжкультурна комунікація є одним із видів комунікації в цілому. У свою чергу міжетнічна комунікація виступає рівнем і типом міжкультурної комунікації.

Теорії міжетнічної і міжкультурної комунікації виникли в рамках культурної антропології в 60-х-70-х роках минулого століття, родоначальниками яких можна вважати Ф. Боаса та А. Кребера. Методологічним форматом їхніх теорій стали польові дослідження дописемних примітивних народів.

Ф. Боас заклав нові дослідницькі основи етнології, культурології, антропології: відкинувши прийнятий європейською наукою техногенний критерій оцінки культури, він використовував принцип культурного плюралізму. С. Лур'є відзначає, що Ф. Боас виходив з передумови, яка дає максимальний простір для створення нових теорій і підходів, що кожна культура має свій власний унікальний шлях розвитку, тобто виходив з повного культурного плюралізму [119, із. 289].

Ідеї Ф. Боаса продовжив і розвинув його учень А. Кребер. Він, зокрема, розглядав усю світову культуру в єдності і цілісності, відзначаючи відносність різного роду меж: і тимчасових, і змістовних, і просторових. Однак він і його послідовники розробили поняття «культурного ареалу», розуміючи під ним «чітко визначену географічними межами територію, на якій передбачалося існування значного масиву схожих елементів або рис культури» [Цит. за: 202, с. 297]. Характеризуючими категоріями культурного ареалу є поняття «культурного центру» і «маргінальної області». Перша категорія має на увазі наявність найбільшої «густоти» ознак, а друга – прикордонні зони, де контактують і, власне, взаємодіють сусідні культури. Аналогічними поняттями в сучасній науці є «етнічна і політична межа», «соціокультурна дистанція». Ці тези вважаються методологічними посилками створення теорій міжетнічної комунікації.

Послідовники Ф. Боаса і А. Кребера сутність комунікації культур визначали як дифузію елементів культур або їх запозичення. Чинником, що визначає ступінь і характер запозичень, є сама модель культури або «патерн». Образно, порівнюючи її із скелетом, вони визначили її як архетипічну основу нашарування культурних рис щодо певних «осей». Характеристики моделей впливають на трудність або легкість запозичень і визначають їх ступінь. Зміст моделі динамічний і може змінюватися під впливом різних чинників і часу. Модель культури не розвивається в часі, а заповнюється матеріалом, який безперервним потоком проходить крізь нього. Цілісність, системність моделі виглядає по-різному, залежно від того, до якого типу вона належить [202, с. 298].

Таким чином, комунікація культур – це взаємообмін не тільки якимись елементами, частинами культури, але й структурними фрагментами. Ці процеси нерівновеликі й ступінь їх перебігу різний. Так, наприклад, перенесення кулінарних рецептів і їх розповсюдження серед етносів-сусідів відбувається значно легше, ніж зміна, наприклад, релігійної ідентичності (всім відомі приклади розповсюдження монотеїстичних релігій).

У цілому, культури, що є сусідами, не тільки взаємодіють, але ще й змагаються. Як правило, виживають найбільш стійкі, гнучкі, адаптивні. У результаті взаємодії з'являються нові культури – культурні «гібриди». Вони бувають і максимально пристосованими до навколишнього середовища і мінімально життєздатними. Конструктивними факторами виживання, певною мірою, можна вважати ефективність і функціональність політичної системи, експансивні характеристики культури, аж до озброєння, організованості озброєних сил, ментальності й морального духу етносу – носія даної культури. Тут, здається, необхідно підкреслити, що носієм культури не завжди буває один етнос, а, як правило, адаптивне, ефективне поєднання етнічних груп при пасіонарній і функціональній еліті. У цьому випадку до інших параметрів аналізу етнічних процесів і суб'єктів (про них докладніше нижче) ще додається параметр експансивності.

Теорії міжетнічної взаємодії ефективно розвивалися в рамках структуралізму і функціоналізму, в магістральних дослідженнях таких наук як психологія, антропологія, культурологія. Міждисциплінарний характер аналізу призвів до утворення крос-культурних форматів досліджень. У сучасному розвитку дослідження міжкультурної комунікації виділяються психологічні, соціологічні й лінгвістичні напрямки. Цей розподіл залежить як від об'єкту дослідження, так і від застосовуваних методик.

У рамках соціального спрямування працюють такі дослідники як О. Аймаганбетова [6], Ю. Арутюнян і Л. Дробіжжева [14], Т. Ніколаєнко [143], І. Прибиткова [160] та ін. Ці автори розуміють сутність міжетнічної і міжкультурної комунікації як одного із видів соціальної міжгрупової взаємодії. Одиницею аналізу є соціальна, етнічна, субетнічна група, що вступає в контакт з іншими групами, і пов'язані з цим зміни в їх поведінці.

Психологічний напрям представлений зарубіжними і вітчизняними дослідженнями – роботами О. Велешко [33], С. Єфімова [67], К. Коростеліної [87], [88], Д. Ольшанського [145], З. Сікевич [184], Г. Солдатової [186], О. Шестопаля [218] та ін. Основою міжкультурної взаємодії в цьому контексті виступають зміни цінностей, переконань, установок. Одиницею аналізу в такому напрямі виступає індивід із його когнітивними, афективними і несвідомими характеристиками.

Однією з найвідоміших робіт лінгвістичного напрямку є дослідження С. Тер-Мінасової «Мова і міжкультурна комунікація» [194]. Мова є невід'ємною частиною комунікації в цілому. Деякі дослідники, наприклад Г. Почепцов, виділяють навіть лінгвістичну модель аналізу комунікації [157]. Однак необхідно відзначити, що при дослідженні міжкультурної комунікації мова виступає лише елементом процесу, параметром впливу на явища, але не самодостатнім феноменом. Можна виділити соціолінгвістичний взаємовплив етносів Криму, що виражається в специфічному змішенні мов на побутовому рівні (прикладом подібного поєднання можна вважати суржик), однак процес міжкультурної взаємодії значно ширше й масштабніше.

У цілому теоретичний аналіз міжкультурної комунікації був проведений такими авторами як Д. Мацумото [128], Г. Почепцов [156], [157], О. Садохін, Т. Грушевіцька [54], [177] та ін. Філософські основи вивчення міжкультурної взаємодії були закладені М. Кокшаровим [79], С. Лур'є [119], [120], О. Панарінім [147], М. Каганом [202], О. Цветковим [209], [210] та ін. Наприклад, М. Кокшаров і О. Цветков бачать основу міжкультурної комунікації в діалозі культур. М. Кокшаров відзначає, що діалог двох культур можливий тільки при певному зближенні їх культурних кодів, наявності або виникненні загальної ментальності. Діалог культур – це проникнення в систему цінностей тієї або іншої культури, пошана до них, подолання стереотипів, синтез самобутнього і інонаціонального, що веде до взаємозбагачення і входження до світового культурного контексту. У діалозі культур важливо побачити загальнолюдські цінності взаємодіючих культур. Одним із головних об'єктивних протиріч, властивих культурам усіх народів світу, є протиріччя між розвитком національних культур та їх зближенням. Тому необхідність діалогу культур є умовою самозбереження людства. А формування духовної єдності є результатом діалогу сучасних культур. Діалогічність припускає зіставлення національних цінностей і вироблення розуміння того, що власне етнокультурне співіснування неможливе без поважного й дбайливого ставлення до цінностей інших народів. Взаємодія культур набуває своєї специфіки на основі перетину унікальних культурних систем [79].

Значущими об'єктами дослідження виступають форми і чинники міжкультурної комунікації, сутність і параметри аналізу соціокультурної дистанції, етнічної межі, культурного шоку (С. Брук [30], Ю. Арутюнян [14], Л. Дробіздева [64], Л. Іонін [76], В. Тішков [196], [197], О. Шоркін [219]). Ці категорії розглядаються в розділі 1.2.

Специфіка протікання міжкультурної взаємодії виявляється в ряді плоскостей. Так інституційні аспекти передбачають аналіз взаємодії і ступінь впливу на політичні й соціокультурні процеси етнічних інститутів (партій,

громадських організацій, культурних громад, національних і політичних рухів), форми їх активності, ідеологічну і ціннісну спрямованість, показність в органах влади. Ці проблеми досліджували такі автори як, Л. Алексєєва [7], Д. Батурін [20], Р. Галямов [41], М. Губогло, С. Червонна [55], [213], [214], А. Сейтмуратова [180], М. Семена [181], Р. Туровський [199].

Базові підстави дослідження еліт, етнічних у тому числі, були закладені класиками елітології Г. Моска [135] і В. Парето [150].

Міжетнічна взаємодія – явище в цілому конфліктне. Це пояснюється одним з основних властивостей етнічності – діхотомічністю. Будь-який розподіл на «вони» і «ми» вже припускає протиріччя й певне дистанціювання. Кримська модель міжетнічної комунікації також характеризується деякою напруженістю. Конфліктологічні аспекти міжетнічної взаємодії аналізуються такими дослідниками, як О. Аршба [15], О. Здравомислов [71], В. Котигоренко [89], [90], М. Лебедева [112], А. Нікіфоров [141], [142], С. Рібаков [173], С. Хантінгтон [206], В. Хеслі [207], А. Ямськов [225].

Разом із конфліктологічними виділяються інтегративні та менеджеральні аспекти. Одними з перших інтегративних концепцій визнаються розробки І. Гаспринського [44]. Низка інтегративних моделей була запропонована Р. Абдулатіповим [1], В. Абдураїмовим [2], [3], [4], М. Алексєєвою, Б. Капустіним [8], П. Наддолішнім [137], Р. Хакімом [205], ІЗ. Цикурєнко [211]. Модель Р. Хакіма «нація-співгромадянство» успішно реалізується у ФР Татарстану з середини 90-х років минулого століття. Саме вона дозволила уникнути відкритого міжетнічного протистояння в республіці, подолати фрагментарність суспільства і створити ефективну систему соціальних ідентичностей.

Соціокультурні, історичні й антропологічні аспекти визначають контекст і специфіку міжетнічної комунікації в цілому, задаючи формат будь-якому виду взаємодії. Визначаючи одиницею аналізу особистість, О. Белік відзначає, що основним виступає взаємодія особистості в культурі та підкреслює, що за різноманітними «ликами культури» існує й людина з її

здібностями, потребами, цілями [22]. У цьому напрямку виділяються роботи таких авторів як С. Іконникова, В. Большаков [193], Н. Чебоксаров, І. Чебоксарова [212], А. Мальгін [125], [126], О. Некрич [140], А. Ясиба [227].

Етносоціальні й етнополітичні аспекти як найбільш значущі визначаються такими дослідниками, як Б. Андерсон [10], К. Бондаренко [27], Д. Видрін [36], [37], О. Габріелян [38] [39]. Причому, всі зазначені автори (крім, зрозуміло, Б. Андерсона) розглядали специфіку Кримського півострова в рамках прикладного політологічного аналізу.

Для Криму так само вельми актуальним виявляється питання політико-правового забезпечення процесу взаємодії етносів. Так, як і раніше, гостро обговорюється проблема правового статусу корінних народів Криму (можливі варіанти описані в тексті роботи), зміст і критерії визначення поняття «національні меншини», правове забезпечення діяльності етнічних інститутів, наприклад, Меджлісу і Курултаю кримськотатарського народу. При аналізі юридичних аспектів були використані роботи О. Антонюка [11], [12], Н. Бекірова [21], Н. Беліцер [23], В. Євтуха [65].

Особливої гостроти додає міжетнічним і міжкультурним комунікаціям в цілому конфесійний чинник. Очевидно, що релігія використовується деякими політичними суб'єктами як «страшилки», однак цей факт ще більш ускладнює комунікативний процес. У науковій літературі робляться спроби аналізу зазначеної проблеми. Розробки О. Байба [18], О. Бібікової [25], В. Грігорянца [52], [53], Р. Ланда [110], Д. Малишевої [123], [124], Р. Мирського [133], Е. Муратової [136] носять комплексний характер. Релігія розглядається як соціокультурний феномен, як фактор впливу на політичний процес і як форма вираження соціальної ідентичності.

Для аналізу явищ, що виникають у результаті контакту між етносами, використовують поняття міжкультурної комунікації, міжетнічної комунікації, міжетнічної взаємодії, міжетнічного контакту.

За своєю сутністю міжкультурна комунікація – це завжди міжперсональна комунікація в спеціальному контексті, коли один учасник

виявляє культурну відмінність іншого. Міжкультурну комунікацію слід розглядати як сукупність різноманітних форм відносин між індивідами і групами, що належать до різних культур.

Дослідження міжкультурних комунікацій тісно пов'язано з теоретичним аналізом самої природи етнічності. Власне, інтерес до інокультур, іншим народам властивий людині з давніх-давен. Вивченням народів, їх звичаїв, приписуванням їм яких-небудь рис і особливостей люди займалися ще в давнину. Відомі праці греків і римлян про сусідні народи і племена: скіфів, персів, фінікійців, візантійців, варварів. Особливостями вивчення етнічності цього періоду є описовий характер досліджень і міфічність походження, обґрунтування владних відносин і моделей поведінки, наприклад, загальновідомий старогрецький міф про походження скіфів. Як правило, ці праці носили зневажливий, або негативний відтінок стосовно об'єкту опису.

Середньовіччя як логічне продовження Античності успадковувало наукові традиції, хіба що крім «Молота відьом». При аналізі етнічності форматом виступив монотеїзм, у його християнській і мусульманській версіях. Саме в цей період у дискурс були введені поняття «нація», «націоналізм» у їх первинних значеннях. Власне, етимологія цих, тепер неоднозначних понять, зводиться до такого. Наприклад, «націями» в Стародавньому Римі називали групи неримлян, як правило, вихідців із одного регіону, зв'язаних кровною спорідненістю, не володіючих правами громадян Рима. У Середньовіччі цей термін тлумачився як «спільне походження», або як «спільність інтересів». Ця спільність інтересів виявлялася, перш за все, на церковних соборах. Вона позиціонувалася регіональною світською і релігійною елітою і виражала груповий інтерес регіону. Відмінними ознаками тут виступали територія і мова, що протиставляється офіційній латині. Таким чином, у цьому сенсі можна визначити етнічний зміст поняття.

Однак зміна і ускладнення економічних відносин, соціальних зв'язків і політичних систем та інститутів зумовили зміну сенсу категорії. Так, наприклад, в Англії в XVI ст. це слово позначало всіх жителів держави. XVII ст. смисловим наповненням поняття «нація» стало поняття «громадянства», «держави» і позначало приналежність до територіально-політичної системи, а не спільність мови та культури.

Тому необхідно підкреслити, що різні підходи до розуміння феномена «нація» визначені її специфікою етнополітичного розвитку. Так, регіони, де процеси становлення держави, громадянського суспільства й етногенезу йшли паралельно, поняття «нація» визначали як єдність території і соціально-політичних інститутів і цивільних прав (Франція, Англія). Тут етнічні складові в цілому не мали якого-небудь значення. Нацією визнавалося все населення країни, незалежно від етнічної приналежності. Поняття позначало суверенітет народу, параметр єднання і володіння незалежністю.

Регіони ж, де були традиції вільних міст, невеликих політій, або, навпаки, імперій і досвіду багатонаціонального спілкування та взаємодії, національно-визвольної боротьби (тобто, де етнічність була базовою формою ідентифікації, позиціонування й участі) поняття «нація» носило виключно етнокультурний формат. Наприклад, в Німеччині, Східній Європі, Росії, ці дві традиції в розумінні явища збереглися дотепер.

У Новий час ці підходи в розумінні феномена зміцнилися й розширилися. Так, в XIX і XX ст. виникла низка концепцій і теорій, що розкривають сутність явища. На сьогодні їх умовно об'єднують у чотири групи: психологічні теорії (Є. Ренан, О. Бауер), культурологічні теорії (К. Шпрингер), етнологічні теорії, історико-економічні концепції (К. Каутський).

Відповідно до психологічних концепцій, основу нації становить психоемоційна складова: нація, за словами Є. Ренана, – це душа, духовний

принцип. О. Бауер визначав націю як «сукупність людей, спільністю долі згрунтованих у спільність характеру» [Цит. за 122, с. 122].

Культурологічні теорії розуміють націю як сукупність людей, що володіють спільною історією, культурою, спадщиною, мовою. Це, свого роду, культурний союз. Обидва ці підходи абсолютизують одну яку-небудь якість: або сукупність культурних рис, або сукупність психологічних характеристик.

Етнологічні теорії більш синтетичні. Увібравши в себе елементи перших двох, вони розуміють націю як сукупність людей, з'єднаних спільними етнічними рисами, такими як, наприклад, спільне походження, етнічна самосвідомість. Ці теорії досить популярні на Заході.

Радянська традиція прийняла за основу історико-економічну теорію К. Каутського. Була сформульована низка ознак, яка визначала сутність нації. Так, наприклад, деякі з них: спільна територія, і, відповідно, економіка і спосіб господарювання, спільність історичного походження, спільність культури і мови. Класичним довгий час вважалося визначення І. Сталіна.

Існують й інші моделі типологізації теорій нації. Наприклад, Р. Касьянов виділяє функціоналізм, етнологічний і соціологічний підходи [78, с. 38-54].

У цілому, основним каменем спотикання є й сама природа етнічності. Будучи явищем глибоко й інтимно хвилюючим, складним і суперечливим, вельми динамічним і, в той же час, статичним (наприклад, забезпечуючи механізми етнізації, інкультурації, передачі міжпоколінної інформації), етнічність розуміється в різних версіях. Здається, це зв'язано, перш за все, з історичними долями, людьми в регіоні, специфікою формування політичної системи, культури, ментальністю. Що, у свою чергу, й визначає домінування тієї або іншої наукової традиції. Так, виділяють примордіалізм, інструменталізм і конструктивізм.

Примордіалізм (від лат. – споконвічний, спочатку властивий) розуміє етнічність як щось споконвічно притаманне, незалежне від самої людини. Це

якась даність, що йде або від суспільства, або від природи. Таким чином виникли і напрямки в примордіалізмі – еволюційно-історичний і природний.

Теоретиками природного напрямку є П. Ван ден Берг, Л. Гумільов.

Ознаками етносу тут служать: спільне походження і предки, приналежність до однієї раси, функціонування єдиних біомеханізмів. Етнічність трактується як явище, визначається кровноспорідненими і географічними факторами. Тому етнос як явище характеризується такими параметрами:

1. етнос – це явище географічне, тобто пов'язане зі специфікою і можливостями вміщаючого і годуючого ландшафту. Саме необхідність у функціональності ландшафту, ареалу проживання визначають розвиток етносу. Однак ландшафт володіє певною енергетикою, тому –
2. етнос – явище, пов'язане з поняттям «енергія» (геобіохімічна енергія біосфери). Саме енергія забезпечує динаміку і специфіку розвитку етносу, появи пасіонарних особистостей, визначаючи характеристики еліти і лідерства;
3. етнос – це складна система, де всі елементи функціонально взаємопов'язані; вона динамічна, кінцева і схильна до зовнішнього та внутрішнього впливу [177, с. 79].

Родоначальником еволюційно-історичного напрямку визнається І. Гердер. Для нього етнос – це спільність, що виникає на основі єдності «грунту і крові». Власне, для повноти розуміння феномена він запровадив поняття «політичної культури».

Одним із сутнісних визначень етносу вважається визначення, запропоноване С. Широкогоровим у 1923 р.: «етнос – група людей, що спілкуються однією мовою, визнають своє єдине походження, мають комплекс звичаїв, уклад життя, збережений і освячений традицією, відрізняються нею від таких інших» [Цит. за: 177, с. 81].

Ознаками етносу тут служать такі параметри: самоназва, самосвідомість, стійкість, взаємна відмінність і групова єдність, територія, етнічні особливості (звичаї, обряди), мова, спільні риси психіки.

У цілому, для еволюційно-історичного напрямку характерним є розуміння етносу як явища соціального, а не психологічного або енергетичного. Так, акад. Ю. Бромлей, аналізуючи сутність етносу, дає таке визначення: «етнос може бути визнаний як історично сформована на цій території стійка міжпоколінна сукупність людей, що володіють не тільки спільними рисами, але й відносно стабільними особливостями культури (включаючи мову) і психіки, а так само усвідомленням своєї єдності і відмінності від усіх інших подібних утворень (самосвідомістю), фіксованим у самоназві (етнонімі)» [28, із. 20].

Цей напрямок був вельми популярним на Заході в 60-70-ті роки минулого століття і в 70-90 – у нашій країні. Відомий етнолог-конструктивіст В. Тишков пояснює це так: «Примордіалістський погляд на етнічність, особливо в умовах її бурхливих політичних маніфестацій останнього десятиріччя, здавалося б, представляється найбільш коректним і легше сприймається буденною свідомістю» [197, с. 19]. Здається, до цього слід додати ще й глибоку прихильність до своєї історії, культури, протистояння асиміляційним процесам, глибоке переживання своєї етнічності, багату культурну спадщину та історичний досвід. Чим глибше ці явища, тим поширеніший примордіалізм. І чим маргінальніше соціум, тим менше в ньому шансів у обох моделях примордіалізму.

Підтвердженням цьому служить інструменталізм, найпопулярніший в крупних урбанізованих спільнотах, типу американського. Інструменталізм розуміє етнічну групу «як спільність, об'єднувану інтересами, а етнічність як засіб для досягнення групових інтересів, мобілізації в політичній боротьбі» [14, с. 34], певної мети: влади, підвищення статусу і тощо.

Риси інструменталізму:

- етнічність розуміється як ідеологія, що створюється елітою для мобілізації і консолідації мас;
- етноси виступають об'єктами політики, а етнократії — суб'єктом політики;
- етнічність виконує інтеграційну й амортизаційну функції, тобто є засобом подолання проблем;
- прагматизм і функціоналізм;
- етнічні характеристики, в цілому, є технологіями етнократії;
- етнічна ідентичність – це результат вибору самого індивіда.

Відомий інструменталіст Ф. Ріггс так описує природу етнічності: «властивість етнічності, характерна для самої її сутності, ... здатність етнічних груп переслідувати або захищати свої інтереси. Характерно, що етнічність найчастіше виникає як реакція в умовах суперництва різних груп або ж формується в рамках великого суспільства, організованого у вигляді держави або імперії» [165, с. 10].

Ф. Ріггс виділяє чотири аспекти етнічності:

1. етнічність як політика;
2. етнічність як психологія;
3. етнічність як класифікація;
4. етнічність як сфера досліджень.

Так, етнічність як політика визначається політичною стратегією, націленою «на досягнення або виключення доступу до соціальних благ і послуг, а так само до ресурсів, які контролюються централізованою владою або домінуючими групами, або представляють для них значну цінність» [165, с. 10]. Крім того, етнічні групи володіють колективною природою, що використовується політичними партіями, які прагнуть до групової підтримки. Відзначається, що політичні партії «володіють культурною основою і, відповідно, довгостроковими ціннісними орієнтаціями, що дуже важливо для прогнозування їх політичної поведінки. Етнічні групи емоційно пов'язані

спільними спогадами, і це дозволяє передбачити позитивні або негативні реакції групи на можливі події» [165, с. 10]. У сучасних політологічних дослідженнях і технологіях визнається, що інституціоналізація виступає об'єктом аналізу і прийомом управління етнополітичними процесами.

Етнічність як психологія інструменталістами визнається явищем двохаспектним: по-перше – особистісний аспект, по-друге – колективний або громадський. Також етнічність як явище психологічне зв'язується із індивідуальною свідомістю, причому, «ідентичність як ототожнення свого «Я» як члена групи, або ... як ототожнення з іншою особою або групою, тобто як вираження прихильності і лояльності» [165, с. 10].

Але жодна з антропологічних ознак (колір шкіри, зовнішність, мова), культурологічних параметрів (традиції, акцент, релігія, походження) не визначають приналежність до даної етнічної групи. Вона залежить тільки від вибору самого індивіда.

Менш категоричним і більш синтетичним є конструктивістський підхід. Конструктивізм – концепція розуміння природи етнічності як якогось конструкту, створюваного інтелектуальною, політичною і інформаційною елітою. Згідно з конструктивізмом етнос – це «група людей, члени якої поділяють спільну назву й елементи культури, мають спільне походження й історичну пам'ять, почуття солідарності» [14, с. 35]. Будучи конструктивним технологічним утворенням, етнічність виступає інтегруючим, орієнтаційним і мобілізуючим початком в груповій поведінці. Ознаками етносу є, перш за все, уявлення про спільну долю, самоідентифікація, спільні елементи культури, почуття солідарності, самоназва, традиції.

Риси конструктивізму:

- етнічність – це процес соціального конструювання уявних цінностей;
- етнічна самоідентифікація – результат вибору самого індивіда;
- основні характеристики етнічності – текучість, динамічність і мінливість;

– особливо значущими є колективна свідомість, міфологія, уява, а не історія або територія.

Методологічно конструктивізм є досить ефективним для дослідження цілого ряду етнічних феноменів: етнічної межі, етноконтактної ситуації, культурного шоку та ін. Однак, він піддається жорсткій критиці як з боку примордіалістів, так і з боку інструменталістів.

Конструктивізм представлений в сучасній російській етнополітології В. Тишковим та ін., у західній науці – іменами Б. Андерсона, Е. Геллнера, Е. Хобсбаума тощо.

У радянській етнологічній школі теорії міжетнічних взаємодій також вивчалися прихильниками примордіалізму, конструктивізму й інструменталізму в руслі крос-культурних досліджень.

Радянська етнологічна школа має глибокі традиції і, безумовно, зробила певний внесок у розвиток фундаментальних досліджень міжетнічних взаємодій.

Українська етнологічна школа також внесла значний внесок у розвиток досліджень етнічних проблем. Серед наших сучасників можна відзначити В. Євтуха, В. Котигоренка, І. Пірен, П. Надолішного, І. Варзара, І. Кресіну, О. Рафальського та ін. Особливості української етнологічної школи полягають, перш за все, у предметному полі дослідження: історичні традиції аналізу теорій націоналізму (О. Бочковський, В. Ліпінський, М. Хвильовой та ін.), проектів автономізації і федералізації (М. Костомаров, М. Драгоманова та ін.), моделей національної ідеї (І. Лисяк-Рудницький, С. Днестрянський та ін.) і ціла низка інших проблем.

Дослідження етнічності є частиною більш обширної наукової проблеми міжкультурної комунікації.

Власне сама категорія міжкультурної комунікації в сучасній науці розуміється неоднозначно. Можна виділити декілька основоположних трактувань сутності феномена.

Так, у «Короткому тематичному словнику» з культурології розуміється як процес взаємодії між суб'єктами соціокультурної діяльності з метою передачі або обміну повідомленнями (інформацією, досвідом, душевними станами) за допомогою знакових систем (природних і штучних мов). Основні елементи: відправник (комунікатор) і одержувач повідомлення (реципієнт); засоби комунікації (код, що використовується для передачі повідомлення в знаково-символічній формі, і канал, по якому передається закодоване повідомлення від комунікатора до реципієнта); результат (ефект) комунікації (зміна в поведінці одержувача, яка відбувається внаслідок прийому повідомлення); шум (перешкоди і спотворення в процесі комунікації, які перешкоджають досягненню заданого результату). Необхідна умова здійснення культурної комунікації – наявність спільної мови у суб'єктів комунікації [106].

С. М. Іконникова і В. П. Большаков під міжкультурною комунікацією розуміють інформаційну взаємодію культур у процесі і в результаті прямих або опосередкованих контактів між різними етнічними або національними групами. Ці контакти можуть здійснюватися:

- шляхом безпосередніх зустрічей віч-на-віч індивідів, що відносяться до різних етнонаціональних груп;
- опосередковано, за допомогою письмових рукописних або друкарських документів (листи, рукописи, книги, надписи), або знайомлячись із іконографічним матеріалом (малюнки, фотографії, кіно і телезйомки);
- шляхом знайомства (вивчення) з предметами, виготовленими або використовувалися в життєвому процесі етнонаціональної групи, знайомства як на місці мешкання групи, так і в інших місцях
- інтерпретацією повідомлення;
- за допомогою відбору в пам'ять;
- використанням інформації в життєвій практиці [193].

Один із визнаних теоретиків проблем комунікації Д. Мацумото розуміє її як обмін знаннями, ідеями, думками, поняттями і емоціями між вихідцями з різних культурних середовищ [128].

Міжетнічна комунікація, як вже зазначалося вище, виступає одним із рівнів і типів міжкультурної комунікації. Однозначним у визначеннях міжетнічної комунікації є те, що ця категорія характеризує відносини між представниками різних етнічних груп.

Наприклад, О. Фалькова відзначає, що міжетнічна комунікація – це спілкування між особами, що представляють різні народи (етнічні групи). Найчастіше суспільство складається з різних за чисельністю етнічних груп, які створюють і розділяють свої субкультури. Свою культурну спадщину етнічні групи передають від покоління до покоління, і завдяки цьому вони зберігають свою ідентичність серед домінуючої культури. Спільне існування в рамках одного суспільства природно призводить до взаємного спілкування цих етнічних груп та обміну культурними досягненнями [201, с. 10].

Дослідники також вживають як синонімічну категорії міжкультурної комунікації поняття міжкультурна взаємодія. Проте, необхідно визначити, що ці категорії не збігаються повною мірою. Так, наприклад, С. Левіт дає визначення поняття взаємодія культур – як особливого виду безпосередніх відносин і зв'язків, які складаються між, щонайменше, двома культурами, а також тих впливів, взаємних змін, які з'являються в ході цих відносин. Вирішальне значення в процесах взаємодії культур набуває зміна станів, якостей, галузей діяльності, цінностей тієї та іншої культури, породження нових форм культурної активності, духовних орієнтирів і ознак способу життя людей під впливом імпульсів, що йдуть ззовні. Оскільки подібні результати готуються поступово, іноді непомітно, повільно, то процеси взаємодії культур – як правило, великомасштабне за тривалістю явище (не менше декількох десятиріч) [116]. М. Кокшаров зазначає, що взаємодія культур – це взаємообумовлений, двосторонній процес, тобто зміни стану, змісту, отже, і функцій однієї культури в результаті впливу іншої обов'язково

повинні супроводжуватися змінами в іншій культурі. Іншими словами, взаємодія має двосторонній характер [79].

Таким чином, міжетнічна і міжкультурна комунікація припускає обмін інформацією, компонентами культури, визнання й застосування вироблених «правил гри», а також визнаних нормативних цінностей.

Поняття «міжетнічна взаємодія» має на увазі діяльний початок, цілепокладання і результативність.

На сучасному етапі дослідження цих феноменів носять крос-культурний характер і розвиваються в рамках різного роду, підходів і наукових напрямів. Причому кожний регіон має безумовну специфіку і особливості дослідження як в методології, так і в предметному полі аналізованих проблем.

1.2. Параметри, чинники і форми міжетнічної взаємодії

Вступаючи у взаємодію з представниками інокультури, індивід відчуває якийсь стан, пов'язаний зі страхом, труднощами в спілкуванні, незнайомими моделями поведінки. Це явище отримало назву «культурний шок», яку ввів у наукову термінологію К. Оберг. На його думку, культурний шок – це «входження в нову культуру, що супроводжується втратою соціальної і особової ідентичності, кризою цінностей і соціальним дискомфортом (знедоленою людиною, відсутністю друзів тощо). Культурний шок може призвести до тривожності, дратівливості, депресії, психосоматичних захворювань» [88, с. 36].

Суть цього явища полягає, на думку ряду дослідників, у конфлікті між старими і новими культурними нормами й орієнтаціями, старе – властиве індивідові як представникові того суспільства, яке він покинув, і нове, тобто, що представляє те суспільство, в яке він прибув. Власне кажучи, культурний шок – це конфлікт двох культур на рівні індивідуальної свідомості [76, с. 104].

Так, Л. Іонін із посиланням на Ф. Бока дає таке розуміння культури і культурного шоку: «культура в найширшому сенсі слова – це те, через що ти стаєш чужаком, коли покидаєш свій будинок. Культура включає всі переконання і всі очікування, які висловлюють і демонструють люди. Коли ти у своїй групі, серед людей, з якими поділяєш загальну культуру, тобі не доводиться обдумувати і проектувати свої слова і вчинки, бо всі ви – і ти і вони – дивитися на світ, у принципі, однаково, знаєте, чого чекати один від одного. Але знаходячись у чужому суспільстві, ти зазнаватимеш труднощів, відчуття безпорадності» [76, с. 104].

У цілому, культурний шок довгий час оцінювався негативно. Очевидно через неоднозначність явища: по-перше, він веде через дискомфорт до зміни або навіть відмови від своєї етнічної ідентичності, наслідком чого служить маргіналізація. Проте, по-друге, сприяє отриманню нових, більш адаптивних, адекватних ідентичностей. При аналізі ситуації культурного шоку виділяються п'ять стадій, які проходять індивіди в цьому стані:

- 1) спочатку індивід знаходиться у стадії контакту. Йому властиві збудження та ейфорія;
- 2) у другій стадії, стадії розпаду, культурні відмінності стають усе більш значущими, призводять до замішання, відчуження і депресії;
- 3) у третій стадії індивідуум настійно відхиляє іншу культуру. Він робить вибір або до регресу, до раніших стадій, або до руху, – до вищого рівня адаптації. Ця стадія відома як стадія реінтеграції;
- 4) четверта стадія характеризується поліпшенням розуміння іншої культури і відчуттям автономії і компетентності. Це стадія автономії;
- 5) на завершальній стадії, стадії незалежності, індивідуум аналізує культурні відмінності, покращує культурне розуміння і демонструє творчу поведінку, щоб пристосувати нову культуру до власного погляду на життя [88, с. 36-37].

Для повнішого аналізу явища культурного шоку в руслі дослідження міжетнічної взаємодії необхідно розглянути ще декілька категорій: культурна дистанція, етнічний простір, міжетнічний контакт або етноконтактна ситуація.

Культурний шок є результатом етноконтактної ситуації, і перше, що пригадується, – це теорія зіткнення цивілізацій С. Хантингтона.

У цілому, цивілізаційний підхід дуже ефективний варіант аналізу макросоціальних процесів. Так, концепція А.Тойнбі «препарує» історичний процес в роботі «Цивілізації перед судом історії».

Здається, більш ефективним для цього дослідження буде соціально-психологічний підхід. Так, наприклад, аналіз етноконтактної ситуації при дослідженні міжетнічної напруженості або конфліктності дозволяє «вивчити механізми «втілення» групових психологічних станів у групові дії. Рівень міжетнічної напруженості відображає ступінь психологічної готовності групи до певних дій і є індикатором цивільних етнообілізаційних процесів» [186, с. 19].

Оскільки етнічна ідентичність переживається значно глибше і гостріше за інші види ідентичностей – можна говорити про деякий рівень напруженості, навіть лише при її трансляції. «Міжетнічна напруженість породжується проблемними етноконтактними ситуаціями, виявляється і посилюється через них. Практично кожен етноконтактну ситуацію можна позначати як проблемну, оскільки само по собі усвідомлення її учасниками міжетнічних відмінностей задає певний рівень емоційної напруженості. Вона не може бути визначена як негативний або позитивний процес. Фонова психологічна напруженість виникає вже тільки тому, що ситуація переміщається з однієї площини в іншу» [там же].

Компонентами етноконтактної ситуації є «мета та інтереси, мотиви і потреби, статус і ролі, когнітивні концепти, а також правила, норми і стратегії поведінки її учасників, що представляють різні етнічні групи. Фіксація суперечностей між цими компонентами в рамках етноконтактної

ситуації, що відображає певний рівень міжетнічної напруженості, дає можливість виявити критичні точки її динаміки» [186, с. 19].

Ознаками ситуації контакту визнаються такі:

1. Наявність зони контакту. Тут параметрами дослідження визначаються: обсяг і потужність зони, а отже, глибина і сила контакту, інтенсивність взаємовпливу. «У нас в Криму до цієї зони входять обширні побутові контакти, і виробничі, і контакти творчих еліт. Інакше кажучи, вона надзвичайно різноманітна і близька до максимальної» [219, с. 71].
2. Характеристики контактуючих груп. Так, Г. Солдатова зазначає, що «суттю етноконтактної ситуації є суб'єктно-об'єктна взаємодія, де цілісні суб'єкти діяльності та пізнання – етнічні групи або їх представники» [186, с. 19].

Серед параметрів аналізу доцільно виділити такі: чисельність групи; ступінь мобілізованості і політизованості; ступінь політичної інституціалізації; значущість і визнання етнічної еліти, її ресурси, настрої, орієнтації, представництво й участь в органах влади, її ефективність і статус.

3. «Положення за шкалою «доброзичливість – пригнічення».
4. Зовнішня дія.
5. Початкова рівноправність контактуючих груп. Тут, здається, коректніше використовувати поняття «соціальні та етнічні статуси». Ці категорії буде розглянуто нижче у форматі категорій «титульні нації», «національні меншини», «корінні народи». Хоча, безумовно, цим не обмежується дослідження етнічних статусів, а лише визначаються політико-правові поля діяльності.

Серед сприятливих умов розвитку етноконтактної ситуації визначаються такі: «рівноправний статус контактуючих груп, заохочення і підтримка (патрунування) міжетнічних контактів владою (тобто створення сприятливої соціальної атмосфери) і кооперативна взаємодія, що допускає наявність спільної мети. Контакт повинен носити не випадковий характер, а здійснюватися на основі знайомства і психологічної близькості» [186, с. 20].

Наступним поняттям, що визначає процеси міжетнічної комунікації, є категорії «етнічної межі» і «міжетнічної дистанції». Сучасну інтерпретацію вони отримали в рамках конструктивістського підходу. Так, один із основоположників конструктивізму Ф. Барт відзначив, що «центральною моментом у науковому аналізі даного феномена (етнічності – А.А.) є етнічна межа, яка визначає групу, а не сам по собі культурний матеріал, що міститься в межах певних границь» [цит. по 197, с. 20].

В. Тишков же, навпаки, використовуючи цю категорію, обкреслює феномен культури: «етнічність – це перш за все те, що відноситься до поняття культури, її використання як ресурсу, і, у той же час, є її частиною. Проте, самі культурні комплекси не є гомогенними і чітко обкресленими. Перш за все, через надлишок запозичень часто буває недостатньо культурних відмінностей, щоб обкреслити межі [197, с. 31].

Г. Солдатова, аналізуючи підходи Ф. Барта і В. Тишкова, визначає феномен етнічної межі як явище соціально-політичне: «Це психологічний результат універсальної для всього живого на землі тенденції розділяти світ на «чужих» і «своїх» на основі етнічної приналежності. Для етнічної групи це, щонайменше, означає масове усвідомлення етнічного членства і більш-менш чітко виражену національною елітою колективну волю виділитися, позначити і захистити свою культурну відмінність. Для членів групи стають актуальними категоріями загальна назва і культура, що розділяються вірою в спільне походження, асоціюванням себе з певною територією, загальною історичною пам'яттю і внутрішньогруповою солідарністю» [186, с. 21-22].

Поняття «етнічна межа» не синонімічне категорії «межі етносу». Так, наприклад, Н. Ю. Нежуріна-Кузничная межами етносу вважає «рубежі між етносами, що виникають унаслідок різних бар'єрів, таких як: природні перешкоди (гори, ліси, пустелі, море тощо); важкодоступність поселень (високогір'я, Арктика і тому подібне); форма розселення – наприклад, індійські або південно-африканські резервації, жорсткі нормативи і заборони на певні види соціальних контактів. Межі етносів формують співвідношення

відвертості та ізольованості етносу» [139, с. 348-349]. Це розуміння не відображає суті понять етнічної межі та етнічного простору, тому що ці поняття не є поняттями про території і демарковані межі, вони мають, як вже наголошувалося, соціокультурне наповнення.

Виділяється ряд параметрів і властивостей етнічності, які необхідно враховувати при аналізі етнічних меж:

- ситуативність і кореляцію з історичними епохальними подіями, історичними і етнічними міфами, історичними і політичними персонами;

- виконувати захисну функцію. Наприклад, відповідно до міри зростання соціальної та етнічної напруженості етнічна межа з умоглядного концепту перетворюється на об'єктивну реальність. Спочатку вона, як би позначаючи місце зустрічі етнічностей, виконує розрізнявальну функцію. Етнічні межі стають все більш щільними і штучними, коли питання етнокультурного різноманіття груп змінюється проблемою розвитку суперечностей між їх вимогами. У цьому випадку етнічна межа є лінією зіткнення етнічностей. З оборонної, захисної, вона перетворюється на психологічний інструмент відчуження, етнічної дезінтеграції в суспільстві [Див. дет.: 186, с. 22-23].

- чинник еліти: її ресурсний потенціал, потреби, орієнтації. «Еліти в прагненні мобілізувати етнічну групу на боротьбу зі своїми супротивниками або центральною державною владою прагнуть збільшити суму групових рис і символів, щоб довести, що члени групи відрізняються не тільки якоюсь однією гранню (наприклад, діалектом), а багатьма. Робляться особливі зусилля на підтримку процесу культурної дивергенції. Цей процес набуває особливо масштабного характеру, якщо на службу поставлена державна машина. Відмінності між українцями і росіянами, між казахами і киргизами, між узбеками і таджиками стали набагато різноманітнішими і жорсткішими останні 10 років, чим це було в радянський, а тим більше в дорадянський період, коли і сама етнокультурна конфігурація була дещо іншою» [186, с. 31];

- релігійні, територіальні, соціальні чинники. Аксиоматично, що соціальна структура і етнічний склад суспільства не повинні дублювати одне одного. Іншими словами, жодна етнічна група не повинна займати в соціальній структурі тільки одну страту по вертикалі.

Також етнічна грань значуща і за умови резонування її з конфесійними, лінгвістичними, територіальними чинниками. Це відбувається, коли в міжетнічних відносинах починає домінувати той або інший чинник. Із зростанням міжетнічної напруженості етнічні межі в етноконтактній ситуації стають усе більш чіткими;

- особовий чинник, як, наприклад, оцінка і прилічення себе до якої-небудь групи самого суб'єкта – індивіда і його соціальної значущості. Говорячи про етнічну межу, що конституює групу, ми повинні зважати на те, що якщо це результат внутрішнього вибору, то це навіть не загальний вибір, а вибір тільки частини соціально активного населення, для якого участь в етнічному дискурсі важлива з тих або інших причин [186, с. 31].

Також у такому контексті доцільно розглянути зміст і ступінь етнічної дистанції. Явище етнічної дистанції досліджувалося в рамках прикладних досліджень в 80 – 90-х минулого століття. Методологічним посиленням стала теза про те, що розуміння суті культурної дистанції можливе лише при комплексному (історичному, соціальному і політичному контекстах) дослідженні, тобто на основі міждисциплінарного підходу.

Власне, поняття прийшло з соціології. «Соціальна дистанція, аналіз якої одним із перших здійснили Г. Зіммель, Т. Парк і Е. Берджес, починаючи з робіт Л. Фон Візе, вважається одним із центральних понять, що характеризують ступінь близькості або відчуження соціальних груп. За допомогою вимірювання соціальної дистанції визначається статус, потенціал соціальних груп, а в етнічно диференційованому суспільстві і соціальні позиції етнічних груп. Жорсткість і розміреність соціальної дистанції, взаємопроникнення характеристик груп служить показником стану

суспільства, ступеня рівності груп, якісним індикатором соціальної справедливості, соціальної і етнічної толерантності» [64, с. 46].

Якщо говорити про толерантність, то необхідно виділити категорію культурної дистанції. Уперше дослідження явища культурної дистанції були застосовані до аналізу ступеня адаптації мігрантів. Так, при дослідженні феномена культурного шоку, було висунуто припущення про значущість відмінностей між культурою тієї, що «віддає» і культурою що «приймає», тобто чим більші ці відмінності, тим складніше й глибше культурний шок.

Для сучасної пострадянської науки культурна дистанція визнається «одним із чинників, що впливають на адаптацію в іншій культурі і на виникнення етнічної інтолерантності. Було сформульовано поняття культурної дистанції як психологічного (тобто суб'єктивного) феномена. Суб'єктивний образ культурної дистанції – це віддзеркалення в груповій (або індивідуальній) свідомості ступеня близькості – віддаленості (схожість – несхожість) культури власне групи і культури тих груп, з якими відбувається взаємодія. За змістом це поняття близьке до того, яким оперували західні дослідники, що працювали з парадигмою «культурного шоку» [113, с. 65].

Очевидно, поняття соціальної дистанції ширше за поняття культурної і психологічної дистанції: воно включає зазначені.

Радянський учений Е. Богардус так визначив співвідношення між цими явищами: «зіставляючи поняття культурної дистанції як ступеня відмінностей між культурами з поняттям соціальної дистанції, яке визначаємо як «ступінь симпатії, що існує між особами, особою і соціальною групою, і між соціальними групами» [Цит. за 113, с. 67].

Власне, Е. Богардус виділив і види соціальної дистанції: горизонтальну і вертикальну. Горизонтальна дистанція – це «відстань» між групами, що знаходяться на одному рівні суспільної ієрархії (наприклад, між «середнім класом» росіян і татар, а також як в цілому між етнічними групами, що знаходяться на одній стадії розвитку) [64, с. 45], або як між рівними індивідами [113, с. 67].

Вертикальна дистанція – це відстані «між соціальними групами всередині (скажімо, між верхніми і середніми шарами)» [64, с. 46] або «між лідером і його послідовниками» [113, с. 67].

Тут, вважається, одним із показників «якості» ступеня соціальної дистанції є мобільність.

Ряд дослідників, зокрема, група під керівництвом Л. Дробіжжевої, на основі аналізу прикладних даних, розглядають соціокультурну дистанцію в аспектах:

- етнічних особливостях соціально-професійної діяльності, що зберігаються;
- ідеологічних орієнтацій;
- уявлень про нормативні цінності [64, с. 47].

У подальших розділах роботи буде розглянуто кожен із цих аспектів. Проте, погоджуючись з висновками Л. Дробіжжевої, відзначимо, наприклад, що стосується першого аспекту «відмітності в соціально-професійній діяльності, то в сучасних умовах, коли швидко змінюється значущість соціально-диференціюючих ознак, провести порівняльний аналіз важко. Наприклад, параметри, за якими, скажімо, татари і якути відносять себе до вищого або середнього шару відповідно до достатку, можуть відрізнитися, так само як і уявлення росіян і якутів в тій самій ситуації в Якутії. Але все-таки якісні показники і зараз виявляються придатними: так, доступ до професійних знань (за підсумками різних соціологічних груп, він регулюється в основному освітніми стратифікаціями), класова диференціація за капіталом, власністю і доходах» [64, с. 48].

Підтвердженням цьому, по кримському регіону можуть служити дані, отримані в ході дослідження, проведеного групою під керівництвом К. Коростеліної. У результаті дослідження емпіричних даних наголошується: «Аналіз потреб показує, що існують значущі відмінності в оцінці етносами (росіянами і кримськими татарами – А.А.) умов життя. Кримські татари оцінюють як «найменш задовільні» житлові умови і соціальну захищеність,

росіяни – медичне обслуговування і рівень доходів. Обидва етноси найбільш задоволені можливістю отримання інформації і свободою віросповідання і політичної активності. Росіяни так само оцінюють як «хороші» можливість використання грошей і побутові умови в районі мешкання [87, с. 194].

Другий аспект визначає ідеологічний компонент. «У ідеологічній сфері порівняння думок і установок у народів само показало важливість виділення орієнтацій людей на макрорівні – щодо суспільних відносин у країні в цілому (формування цивільного плюралістичного суспільства або, навпаки, повернення до колишніх порядків) – і, умовно кажучи, на мезорівні – щодо групових цінностей, наприклад, суверенітету, етнокультурного домінування або культурного плюралізму, символізованих етнічних цінностей (таких, як рідна мова, оцінка історичного минулого), орієнтацій на минуле – майбутнє, Схід – Захід» [64, с. 52].

Для Криму цей параметр має такі показники: «для кримських татар найбільш значущими чинниками об'єднання етносу є релігія, історія і культура. Більше 70% татар вважають ці чинники значущими для відчуття спільності з етносом. Росіяни практично не відзначають зазначені умови як головні, хоч згодні, що культура та історія мають сильний вплив на відчуття спільності з етнічною групою (40% і 35 % відповідно). Проте більше за третину росіян вважають історію і культуру неважливими для об'єднання етносу, а більше половини відзначає незначущість мови і релігії для об'єднання етносу» [87, с.98].

Цікаво, в Росії в середині 90-х минулого століття за даними соціологічного дослідження, проведеного групою Л. Дробіжевої, цей параметр мав такі показники: «установка на групові цінності: відродження мови, культури в титульних національностей скрізь вища, ніж у росіян. Відповідаючи на питання «Які умови зараз понад усе необхідні для відродження Вашого народу?», в середньому 40% татар, тувинців, якутів, осетин виділили «підтримку мови» і більше половини (до 60%) – розвиток національної культури. Серед росіян у відповідних республіках першу

цінність відзначили 9-14%, другу – 32-47%. У росіян цінності цивільного суспільства скрізь за значущістю вищі, ніж цінності розвитку мови і культури народу, а у титульних національностей – навпаки, скрізь помітно вищими є останні» [64, с. 52].

Для цієї роботи поняття соціальної і культурної межі є одним із базових, оскільки саме вони частково детермінують сучасні моделі, особливості і тенденції в міжетнічних комунікаціях у суспільстві. Так, на думку Н. Лебедевої, «культурна дистанція і моделі акультурації в іншій культурі тісно пов'язані, і більше за все саме суб'єктивний образ культурної дистанції, ступінь близькості і віддаленості іншої культури) багато в чому визначає, яку модель акультурації (асиміляцію, сегрегацію або інтеграцію) вибере окремий представник групи як цілісний соціокультурний організм» [113, с. 70].

У цілому, соціально-культурна дистанція виступає одним із параметрів аналізу етнічної ідентичності. Як відзначає Н. Лебедева, «культурна дистанція може служити досить точним маркером ідентичності, що формується» [113, с. 69].

Визначальним поняттям у цьому випадку служить нормативна культура, внаслідок чого виникає розподіл на традиційні і модерністські суспільства. Для успішного їх дослідження російські учені пропонують виділити такі напрями:

- стратегії у відношенні до загальнолюдських цінностей;
- стратегії у відношенні до специфічних етнокультурних цінностей і розпоряджень;
- психологічний ракурс сприйняття іншою групою власної етнічної ідентичності [64, с. 53].

Наприклад, за даними вже згаданого російського дослідження, етнічні групи демонструють високий рівень узгодженості в прихильності до таких цінностей як сім'я, освіта, добробут, які дійсно є для народів Російської Федерації загальними і які можна віднести до відносно неідеологізованих

загальнолюдських цінностей. Так, у містах Татарстану 77% татар і 74% росіян вважають хорошу родину умовою щасливого життя. Повністю збігаються їх уявлення про значущість роботи (50,4% і 50,4%), пошана людей (42,2% і 42,4%), достатку (64% і 67%), освіти (23% і 24%) [64, с. 53].

Для кримчан ці показники декілька інші: згідно з дослідженням, проведеним під керівництвом К. Коростеліної, кримські татари менше, ніж росіяни виражають потребу в гендерній або статевій ідентичності, тоді як сімейна ідентичність як цінність у них виражена значно вище, ніж у росіян. Ми бачимо підтвердження більшої орієнтованості кримських татар на сімейні цінності. Росіяни ж більше орієнтовані на знаходження балансу між сімейними й індивідуальними цінностями. Дійсно, для росіян об'єктивною категорією самооцінки є професія, а для татар сім'я. Потреба в етнічній ідентичності займає провідне місце серед етнополітичних категорій обох етносів [87, с. 90].

Найбільш дистанцюючим параметром виявився третій параметр – уявлення про нормативні цінності.

Наприклад, проблема-індикатор: мовна проблема. У Російській Федерації і в Україні вона є однією з найгостріших, суперечливих і спекулятивних. Так, в Росії «цінність рідної мови титульними націями представляється більш значущою, що цілком зрозуміло в силу того, що російська мова домінує і зараз, а мови народів тільки починають реалізовуватися. Крім того, мова була основним ідеологічним символом» [64, с. 54].

У кінці ХХ століття на хвилі підйому національної свідомості, ступені масовості етнічно забарвлених політичних інститутів, створення національно-територіальних одиниць на фоні етновибіркової міграції, значущість мови змінюється. Так, для титульних національностей цей визнаний символічний компонент культури, раніше об'єктивно гальмував приток в місто сільського населення і сприймався як втрата «свого, національного». А для росіян, що живуть в республіках, факт надання мові

титульного народу статусу державної є не тільки чинником перешкоди колишньому типу спілкування (за нашими опитуваннями в містах, половина татар, осетин, якутів, тувинців говорять на роботі двома мовами або рідною), але і стає обмеженням в їх соціальній кар'єрі [64, с. 54].

Кримську специфіку група К. Коростеліної бачить таким чином: для аналізу цієї проблеми було запропоновано респондентам оцінити, наскільки їх об'єднують з людьми даного етносу спільна мова, історія, культура і релігія. Як показали результати дослідження, тільки 10% росіян і 26% кримських татар вважають, що мова є найголовнішим об'єднуючим чинником. Проте, значущість цього чинника відзначають 15% кримських татар і 20% росіян. Цікаво, що 55% росіян відзначили, спільна мова не є важливим чинником, об'єднуючим етнос. Значущість загальної історії відзначили 75% кримських татар і 42% росіян. Близько 35% росіян і 10% татар відповіли, що не вважають цей чинник важливим. Національна культура і традиції були відмічені як найголовніший об'єднуючий чинник 10% росіян і 36% татар. Значущість цього чинника підкреслили 40% росіян і 32% татар [87, с. 98].

Вважаємо, що для Криму власне збереження кримськотатарської мови достатньо сумнівно: адже ми стали свідками втрати мовної ідентичності. Тобто кримськотатарська мова витісняється зі сфери, перш за все побутового і сімейного спілкування, причому дуже швидкими темпами.

Ще одним параметром аналізу соціокультурної дистанції є відношення до релігії. Цей аспект складний для неупередженого аналізу, тому що:

1. релігійні переживання глибоко інтимні, гостро переживаються;
2. саме через ці властивості релігійність виступає як об'єкт технологій і відрізнити почуття від технологій і важко, і некоректно для віруючого;

3. кримська специфіка ускладнюється впливом зовнішніх чинників, фрагментарністю, багатолікістю і наявністю декількох духовних центрів у всіх релігійних общинах.

Для російської і української общин – це протистояння між Українською Православною Церквою Московського патріархату і Українською Автокефальною Церквою Київського патріархату; сектантство (свідки Ієгови, різного роду деструктивні і містичні секти).

Для мусульман – це суперечності між Духовним Управлінням мусульман України і Муфтіятим Криму (Духовним Управлінням мусульман Криму); між офіційним Муфтіятим і різного роду течіями і рухами, деякі з яких є соціокультурними явищами (наприклад, салафіти і ваххабіти), а деякі претендують на роль політичної сили («Хізб-ут Тахрір»). Проте, всі є об'єктами того, що кліширують політичні технології.

При аналізі вказаного параметра необхідно відзначити його дистанціюючу характеристику – дзеркальність, тобто чим гостріша, значуща, публічніша релігійність однієї групи, тим більш динамічними є зміни в бік посилення її у інших релігійних групах. Наприклад, для Росії в середині 1990-х було виділено такі тенденції:

1. Релігійність росіян була вище в тих республіках, де більш релігійною є титульна національність. Так, релігійність росіян у Татарстані практично в півтора рази вище, ніж в Якутії. Підвищення релігійності у двох контактуючих етнічних общин навряд чи буде сприяти збільшенню етнічної відчуженості. Звичайно, багато що залежить від конкретної ситуації. [64, с. 55]. Крім того впливає і відсутність брудних технологій і добра воля еліти. Наприклад, «крестоповал» 2002 – 2003 рр. – це сукупність некоректних з позицій міжетнічної лагоди і толерантності технологій. Ситуація на півострові в цілому – це реалізації теорій управління конфліктом.
2. Інша тенденція, виявлена в ході етно-соціологічних дослідів 1994 – 1995 рр., – достатньо висока релігійність в зрілих вікових групах і у

молоді старше 25 років. Зовсім недавно в радянській історіографії фіксували великий рівень релігійності в старших вікових групах, пов'язуючи її з соціалізацією людей в дорадянський період або в перші десятиліття після революційного часу. Релігійність (в цілому – А.А.) не можна виключати з розгляду при аналізі міжетнічних відносин у всіх вікових групах [64, с.55-56].

Для Криму актуальна (якоюсь мірою у зв'язку з клішуванням і конструюванням негативних стереотипів) проблема участі кримськотатарської молоді в радикальних релігійних організаціях. Наприклад, «Хізб-ут Тахрір» в Криму, як і в багатьох інших соціальних контекстах, – це, перш за все, молодіжна організація, чисельність якої оцінюється неоднозначними цифрами, але має тенденцію швидкого збільшення числа послідовників. У своєму теперішньому вигляді вона виконує ті ж функції, що й інша молодіжна субкультура – мобілізуючу, амортизуючу, структурує взаємини всередині молодіжних груп, додає їм свідомість, цілеспрямованість, локалізує молодіжних лідерів у великому суспільстві, дає їм право голосу і допомагає вистояти суспільним авторитетам. Основою для цього служить релігійна мораль, з позицій якої можна притягнути до відповіді все суспільство. Виступаючи опозиційною силою, вони представляють справедливе правильне суспільство, що протистоїть пороку й етичному занепаду.

У цілому, феномен релігійності в зрізі вікових і етнічних відмінностей не вичерпується політичним ісламом – це один із напрямів і параметрів дослідження.

Таким чином, параметрами аналізу міжетнічної взаємодії служать категорії соціальної і культурної дистанцій, культурного шоку, чинники дистанціювання, етноконтактної ситуації, етнічної межі.

Наступним аспектом дослідження виступають чинники і моделі міжетнічної взаємодії.

Моделі або форми міжетнічного контакту і міжкультурної взаємодії в цілому можуть бути конструктивними або деструктивними. Параметрами в цьому контексті служать:

- ступінь збереження етнічної ідентичності;
- ступінь інокультурного впливу і запозичень;
- психологічний стан контактуючих сторін і їх оцінка процесів, що відбуваються, і явищ;
- застосування політичних технологій, політичного тиску примушення і насильства (як фізичного, так і психологічного: статусного тиску і пресингу).

Очевидно, що якість і форми міжетнічної комунікації визначаються низкою чинників як макро-, так і мікросоціальних. Серед них дослідники виділяють такі групи: історичні, соціальні, культурні, психологічні (особові), ситуативні, політичні [14, с. 193].

Одними з базових є історичні чинники. Вони складаються з трьох класів явищ. Перший – це сам хід історичних подій, у результаті яких складаються відносини народів; другий – історичні події, які стають символом у ході відносин, що зараз розвиваються; і третій – особливості історико-соціального розвитку народів, включеного в контакт [14, с. 193].

У подальших розділах роботи буде розглянуто події новітньої історії Кримського півострова як на етнічному, так і регіональному рівнях: повернення як макросоціальний процес, поява і розвиток етнічних інститутів (національних органів влади, політичних партій, національного руху кримськотатарського народу тощо), тенденції в розвитку еліти, двовладдя в автономії першої половини 1990-х рр. як ситуація «виклику» – «відповіді». У цілому, політичні події в регіоні в останні десятиріччя ХХ ст. розвивалися саме за цим принципом.

За оцінкою символічних подій кожна етнічна група є дивно стійким суб'єктом етнічних стереотипів. Думається, тут особливо важливою роль ЗМІ і специфічних характеристик інформаційного поля регіону.

Особливості історичного розвитку етносів також сприймаються неоднозначно. Так, наприклад, прагнення кримських татар до визнання їх «корінним народом» як підтвердження специфічності їх етногенезу, з тим, що дає право на вимогу визначення особливого, історично обумовленого статусу, (ця проблема розглядатиметься в розділі 3) є для Криму одним із самих етнодистанцюючих чинників. Особливу роль тут відіграють етнічні міфи. Власне поняття «міф» у цьому контексті немає чогось міфологізованого, казкового, неіснуючого. Тут «міф» розуміється як якийсь ідеологічний конструкт, який виконує ряд функцій, серед яких інтеграційна, мобілізаційна, орієнтаційна, виховна. Так, міф про Кримську АРСР як про національну державність кримських татар для татар працює на мобілізацію етносу, визначає специфіку процесів соціалізації і етнізації, якоюсь мірою сприяє формуванню інгрупового фаворитизму. Для інших етнічних груп це поняття республіки неприйнятно, причому абсолютно. Для українців характерні такі етнічні міфи: «міф про особливість духовності української нації, тобто про своєрідні духовні якості життя українців, міф про месіанське покликання українців тощо» [122, с. 566].

Політичні чинники найбільш технологічні. Немає і єдності в оцінці їх ролі. Наприклад, американські соціологи Т. Петтигрю, Дж. Симпсон, Дж. М. Інгер взагалі не виділяють політичні чинники як самостійні, або частково включають їх до числа історичних (Т. Петтигрю), або згадують про них лише тоді, коли говорять про вплив законів при розгляді теорії соціальної стратифікації (Симпсон і Інгер) [14, с.195].

Політичні чинники складаються з комплексу елементів:

- ❖ характеристики власне політичної системи;
- ❖ специфіка і роль еліти;
- ❖ зміст і специфіка національної політики в державі;
- ❖ характеристики власне політичної системи:
  - форми державного устрою і управління;
  - характеристики політичного режиму;

- державна національна політика.

Так, для держав із сталими національно-державними системами, наприклад, таких, як СРСР, східно-європейські держави, державно-політичні чинники надзвичайно важливі для розуміння міжгрупових відносин. Національно-територіальний устрій, що історично склався, виступав раніше і є зараз історико-політичним чинником, що впливає на міжетнічні відносини. Впливає на них і форма державного устрою – унітарна держава [див. дет.: 14, с. 195]. Прийнято вважати, що оптимальним для реалізації прав етнічних груп є демократичний режим у форматі розвиненого цивільного суспільства. Навіть виник ряд теорій демократії, наприклад, консоціальної демократії (співучасті) А. Лейпхарта.

Так, В. Хеслі відзначає, що основним структурним механізмом, здатним забезпечити певний рівень самовизначення територіальних етнічних груп, мабуть, є створення федеральної системи, що допускає передачу реального права ухвалення рішень етнотериторіальним одиницям. Децентралізація політичної влади може відкрити можливість задоволення етнічних вимог у рамках існуючої політичної системи. Якщо люди відчують, то їх потреби реалізуються через наявні федеральні структури, зникнуть і політична мотивація, і підстави сепаратизму. Хоч передача значної частки влади етнотериторіальним одиницям пов'язана для центру з певним ризиком, він залишається могутнім інструментом узгодження етнічних інтересів, що витікають від регіональних меншин [207, с.47].

- ❖ Специфіка і роль еліти. Уже згадувалися вище деякі параметри аналізу: чисельність і якість еліти; її статус і участь у владі; ресурси, орієнтації, інтереси; ступінь політизування, інституціоналізації і маргіналізації етносу в цілому.

Наприклад, зміна орієнтацій і якості національної еліти кримських татар у кінці XIX– початку XX вв. як аспекту міжетнічної взаємодії змінили формат міжнародних відносин між Кримом, Туреччиною і Росією.

Переломним у формуванні національної еліти став період приєднання Криму до Росії. Ханська політична еліта була переважно військовою, інтелектуальною і релігійною, орієнтуючись на Туреччину, а через неї на Польщу і Захід. У XIX столітті також військова, інтелектуальна і релігійна еліти перейшли на бік Росії. У цей період можна виділити низку тенденцій.

1. Переорієнтація етнічної еліти з близької за культурою Туреччиною на достатньо чужу Росію. Цей процес був складним, суперечливим і болючим.
2. Зміна еліти: на місце старої еліти прийшло нове покоління, часто проросійськи орієнтоване, з іншими цінностями і моделями поведінки.
3. Протиборство двох типів етнічної еліти. Цей процес простежується у відтоку з Криму провідних діячів і молоді до Туреччини (разом із основними хвилями еміграції) і до Росії (до Москви та Петербурга).
4. Загальні і для Туреччини, і для Росії ситуації зміни політичного курсу, яким завжди передують зміна еліт (реформи середини XIX ст. в обох державах); деякий ступінь відвертості еліти. У цей період на політичну арену виходять нові соціальні групи, що претендують на політичний вплив, – буржуазія, пролетаріат, різночинці. Це означає, що відбувається циркуляція еліт і на зміну аристократичній еліті приходить різночинець, знаходиться на нижчому ступені елітної піраміди.
5. Значну роль у формуванні кримськотатарської еліти відіграла поява в Туреччині руху младотурків, основою якого були військові, світська інтелігенція, студентство. Ідеї младотурків і пантюркізм імпортувалися у всі країни тюркського світу. Крим був «транзитером» для Російської імперії.
6. Під впливом процесів у суміжних державах відбувається чергова зміна етнічної еліти. Основою її стає інтелігенція як світська, так і релігійна. Її настрої і орієнтацію можна визначити як

пантюркистський. Кримський пантюркізм був дуже близький російському євразійству. Особливо значуща фігура І. Гаспринського.

7. Кооптація кримськотатарської еліти в загальноросійську.

Таким чином, на цьому прикладі можна побачити як макросоціальні процеси визначають специфіку формування етнічної еліти, яка, у свою чергу, впливає на специфіку міжетнічної взаємодії і у своєму регіоні, і на територіях, населених близькими культурою народами (у цьому випадку через ідеологію младотуркизму, джадеїзму та євразійства).

- ❖ Зміст і специфіка національної політики в державі. Для України це складна і масштабна проблема. У цілому, вона є наочним полем іншого ряду досліджень. Тут лише зазначимо, що національна політика повинна відповідати і реалізовувати національну ідею. Власне національна ідея – це інтеграційні основи в суспільстві. Згідно з енциклопедичним виданням «це соціально-психологічний механізм інтеграції соціальних груп, етносів, релігійних конфесій, партій, рухів; джерело суспільного поступу того чи іншого етносу, його державотворчої енергії; механізм урівноваження та гармонізації народів, що населяють певний ландшафтно-кліматичний простір і мають спільну історико-політичну частку, орієнтацію на майбутнє» [122, с. 753]. Або ж можна говорити про етнополітику як про «складову частину соціальної політики держави, партій і угруповань, що входять до структури поліетнічних держав або співтовариств ...стратегічний курс держави в національному питанні, мовний – культурному розвитку етносів і, разом із тим, розвитку міжнаціональних відносин, що закріплено у відповідних розділах конституцій і національних програмах» [65, с. 87]. І в

цьому контексті синонімом етнополітики може служити поняття «національної політики».

Суть державної етнополітики України згідно з концепцією державної етнополітики (проект) полягає в реалізації низки заходів держави, направлених на забезпечення потреб представників різних етносів, обумовлених особливостями їх етнокультурного розвитку, оптимізації міжетнічних відносин, усунення причин міжнаціональних конфліктів, забезпечення рівноправної участі всіх етносів у житті держави.

Суб'єктами етнополітики виступають:

- титульна нація – українці;
- корінні народи і національні меншини, що проживають на території України;
- українська діаспора, яка знаходиться за межами України і пов'язана з ядром українського етносу;
- депортовані за національною ознакою, такі, що повертаються до України;
- біженці та іммігранти.

Головною метою державної етнополітики України є забезпечення рівноправних відносин і гармонійної взаємодії представників різних етносів, які проживають в Україні, підтримка атмосфери толерантності, довіри і пошани у взаєминах між ними.

Виділяють два види національної ідеї: імперська і демократична. Або говорять ще про інтеграційний і плюралістичний принципи. Обидві версії піддаються критиці. Проте, як позитивні аспекти відзначається «імперський принцип» – «принцип встановлення єдиних правил гри». Так, наприклад, на думку А. Никифорова, імперський принцип у своїй класичній формі (римській, російській) забезпечує умови досить тривалого і стійкого співіснування етносів і етнічних груп в рамках єдиної держави і допускає при цьому досить значну автономність усередині етнічних общин і єдині

норми на загальноімперському рівні. Хоч, у цілому, не знімає етнічних проблем взагалі» [141, с. 45].

При аналізі соціально-структурних чинників виділяються такі:

1. взаємозв'язок соціальної та етнічної стратифікації;
2. вплив соціально-структурних змін;
3. етнічний чинник у соціальній мобільності [14, с. 198].

Під час аналізу першого аспекту головною дослідницькою проблемою є визначення статусів, взаємодіючих груп. Як відомо, нерівність статусів (або відчуття нерівності) виступають однією з основних причин конфліктності. Параметрами аналізу визначено:

- рівень освіти,
- соціальне благополуччя,
- місце в соціальній структурі,
- ступінь етнічної мобільності,
- соціальне походження еліти.

Для наукового осмислення статусної нерівності дослідники, вивчаючи взаємодії групи, піддають аналізу, перш за все, соціальну структуру. Сучасна соціальна структура кримського соціуму була закладена в кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Тому доцільно розглянути соціальні параметри саме цього періоду. Тільки аналізуючи соціальні процеси у середовищі репатріантів, необхідно виділити причини подій початку 1990-х років і теперішніх, при загальних тенденціях до радикалізації, політичної інституціоналізації, прагненні політизувати процеси в цілому, земельні проблеми, маргіналізації і параметрів мобільності.

У процесі повернення кримськотатарського народу, як і в будь-якому динамічному, тривалому в часі явищі, можна виділити декілька етапів. Визначивши критерієм періодизації чисельність тих, що повертаються, можна виділити такі тимчасові рамки повернення:

1. до 1989 р.;
2. 1989 – 1994 рр.;

3. 1994 – 1997 рр.;
4. 1997 – 2002 рр.;
5. 2002 р. – до теперішнього часу.

Динаміка переселення показана в таблиці 1.

Процес репатріації в динаміці

ки	Ро	Чисель ність	Прир іст	
89	19	38.365		
90	19	113.000	33.80 0	
91	19	157.800	41.56 6	
92	19	204.287	27.60 1	
93	19	224.500	19.30 2	
94	19	231.411	10.80 0	
95	19	235.209	9.200	[38, с.233, 236]
96	19	244.241	8.017	
97	19	249.575	5.300	
98	19		3200	
99	19		2.500	

00	20	256.959	1.400	[97, с.17]
----	----	---------	-------	------------

Таблиця 1

Як видно, пік переселення припав на другий період – 1989 – 1994 рр.: за 5 років до Криму переїхало близько 197 тис. осіб. У подальші періоди динаміка така: 1994 – 1997 рр. – приблизно 28 тис., 1997 – 2002 рр. – близько 12,4 тис. Цікаву тенденцію виділили автори монографії «Кримські репатріанти: депортація, повернення й облаштування», визначивши динаміку коефіцієнта, який показує співвідношення кримських татар і вірмен, що прибувають і вибувають. Так, «багатократне перевищення числа прибулих кримських татар (у 9,7 – 5 разів) спостерігалось в 1990 – 1992 рр. Зразкове кратне перевищення стає характерним для 1991 – 1995 рр. [38, с. 236].

У вірмен тенденція дещо інша: «двократне перевищення прибулих на початку і в кінці періоду (1990 – 1995рр.). У 1991 – 1994 рр. він був вищий – 3» [там же, 234].

Аналіз періодів повернення передбачається зробити за такими аспектами:

- чисельність і динаміка розселення;
- демографічні показники;
- соціальні процеси;
- тенденції і прогнози.

Перший період – до 1989 року – характеризується низкою показників. Перш за все, чисельність кримських татар. У період з 1967 по 1977 роки в Кримську область було переселено 577 сімей. У 1970 р., головним чином в сільській місцевості, проживали 2 тис. осіб кримськотатарської національності [99, с. 11].

1987 – 1989 рр. характеризуються активізацією міграції кримських татар до Криму. За 10-річний період між переписами населення (1979 – 1989 рр.) кримськотатарське населення в Криму досягло 38,4 тис. осіб, тобто зросло на 33 тис., що склало 1, 6 % від числа населення півострова [там же].

По містах і районах Криму показники такі:

Алуштинська міськрада	– 43 осіб (0,1 %)
м. Алушта	– 34 осіб (0,1 %)
м. Джанкой	– 535 осіб (1,1 %)
м. Євпаторія	– 3219 осіб (0,3 %)
м. Керч	– 203 осіб (0,1 %)
м. Феодосія	– 136 осіб (0,1 %)
м. Сімферополь	– 1460 осіб (0,4 %)
Судацька міськрада	– 287 осіб (0,9 %)
Сакська райрада	– 1046 осіб (1,5 %)
Ялтинська міськрада	– 180 осіб (0,1 %)
Бахчисарайський р-н	– 1851 осіб (2,1 %)
Білогірський р-н	– 5473 осіб (8,9 %)
Джанкойський р-н	– 3134 осіб (3,9 %)
Кіровський р-н	– 3615 осіб (6,4 %)
Красногвардійський р-н	– 2342 осіб (2,5 %)
Красноперекопський р-н	– 2099 осіб (2,4 %)
Ленінський р-н	– 2426 осіб (3,2 %)
Нижньогірський р-н	– 735 осіб (1,3 %)
Первомайський р-н	– 3024 осіб (7,6 %)
Раздольненський р-н	– 356 осіб (2,1 %)
Советський р-н	– 2907 осіб (8,4 %)
Сімферопольський р-н	– 3781 осіб (2,8 %)
Чорноморський р-н	– 941 осіб (2,6 %)

[203, с. 12].

Таким чином, основними регіонами розселення кримських татар в Криму, за даними перепису 1989р., стали Білогірський район (8,9 % від загальної чисельності населення), Кіровський (6,4 %), Советський (8,4 %), Первомайський (7,6 %), тобто велика частина кримських татар, що повернулися, поселилася в сільській місцевості. Тоді як за даними того ж

перепису на решті частини СРСР з 272 тис. кримських татар 69 % проживало в містах і 31 % були сільськими мешканцями. [99, с. 16].

Специфіка розселення визначає особливості сучасної динаміки земельної проблеми. Сьогоднішні суперечності навколо земельного питання були закладені ще на початку репатріації, і це пов'язано, перш за все, із заборонаю для татар деяких районів півострова, особливо рекреативної зони південного берега.

Кількість кримських татар в республіках СРСР була такою: 17,2 % від загальної чисельності етносу проживало в Україні, 7,8 % – у Російській Федерації, 2,6 % – у Таджикистані, 1,7 % – у Казахстані, 1,1 % – у Киргизії, 0,05 % - у Прибалтиці. Місцем основної концентрації був Узбекистан – 69% від усього кримськотатарського населення [там же].

Від загальної чисельності тих, що проживали в той період в Узбекистані кримських татар, 79 % – городяни, 21 % – сільські жителі. Серед тих, що беруть участь у суспільному виробництві, 60 % застосовували переважно фізичну працю. Інша частка припадає на людей розумової праці, серед яких 21 % склали інженерно-технічні працівники (ІТП), близько 26 % – науковці, викладачі, вихователі. Характеристика статево-вікового складу репатріантів така: дорослі – 75,2 %, серед них – 75,1 %: діти до 16 років – 24,8 %; пенсіонери – 18,3 % від загальної кількості [99, с. 40]. Таким чином, у цьому контексті можна зробити висновки про деструктивну деурбанізацію з регресуючою вертикальною і горизонтальною мобільністю.

Роль держави в процесі повернення визначається двома напрямками:

1. Прагнення обмежити (точніше, не допустити) повернення кримських татар до Криму (наприклад, введенням особливої паспортної системи).
2. Організація планового повернення. Показником динаміки процесу може служити те, що за 10 років з 1967 р. по 1977 р. було переселено лише близько 2 тис. осіб.

Другий етап став, як уже згадувалося, періодом масового повернення кримськотатарського народу до Криму. До кінця етапу до 1994 року на

півострові мешкало від 200 до 230 тис. кримських татар, тобто близько 7,5% від усього населення півострова [100, с. 20].

Деяка відмінність даних пояснюється кількістю врахованих репатріантів різними структурами. Так, наприклад, ГУ МВС дає дані щодо кількості зареєстрованих, тоді як управління міліції і Рескомітет у справах національностей при Раді Міністрів АРК – загальна кількість прибулих. До цього слід додати чинник сезонної міграції, викликаний нерішучістю побутових питань.

У цей період визначилися й основні тенденції в процесі повернення і розселення. Перш за все, це тенденція до деурбанізації. Так, як вже згадувалося, якщо раніше, близько 80 % кримських татар були городянами, то в 1989 р. лише 23,4 % – городяни, а в 1993 р. – 18,1 % [38, с. 24].

Показники частково повторили довоєнне співвідношення, проте в сучасних умовах, при достатньо високому професійному й освітньому рівнях тенденція до деурбанізації оцінюється неоднозначно.

Показники розподілу потоку кримських татар між містом і селом наведені в таблиці 2.

Розподіл потоку репатріантів – кримських татар між містом і селом

Рік	Усього прибуло (тис.)	Міст (тис.)	Сел (тис.)	Міст (приріст %)	Сел (приріст %)
1989	30,5	5,7	24,8	0,1	0,7
1990	41,2	9,4	31,8	0,2	1,2
1991	31,9	10,4	21,5	0,2	1,3

991					
1	25,0		17,4	0,2	1,2
992		7,6			
1	17,3	5,9	11,4	0,3	1,2
993					

Таблиця 2.

Наступну тенденцію можна спостерігати в особливостях розселення. Основними міграційно-приймаючими районами стали Бахчисарай, Білогірський, Красногвардійський, Кіровський райони. Показники розселення наведені в таблиці 3.

Динаміка розселення кримських татар по регіонах Криму

Міста і райони	1989 р. (січень)	1995 р. (серпень)	1995 р. (серпень)	Зростання чисельності (у скільки разів)
	Осіб	Осіб	% по всіх жителях	
Алушта	43	22 37	3,9	52,0
Джанкой	535	29 33	5,8	5,6
Євпаторія	647	95 46	7,1	14,8
Керч	203	15 40	0,8	7,6
Красноперек опськ	49	68 8	2,0	14,0
Саки	306	17	5,1	5,7

		39		
Сімферополь	218	13	3,6	6,3
	5	859		
Феодосія	198	49	5,1	24,8
		07		
Ялта	257	10	0,59	3,9
		03		
Севастополь	-	45	1,1	-
		00		
РАЙОНИ				
Бахчисарай	185	21	21,0	11,5
	9	362		
Білогірський	547	22	29,6	4,0
	3	118		
Джанкойськи й	313	17	17,0	5,7
	4	810		
Кіровський	361	15	23,6	4,4
	5	916		
Красногварді йський	224	15	14,4	6,9
	2	412		
Красноперек опський	177	63	10,0	3,6
	9	65		
Ленінський	242	14	16,0	5,9
	6	203		
Нижньогірсь кий	735	84	13,3	11,5
		35		
Первомайськ ий	302	10	22,7	3,6
	4	739		
Роздольненсь	356	57	14,0	16,1

кий		26		
Сакський	144	12	14,9	8,6
	7	473		
Сімферопольський	378	26	18,0	7,0
	1	571		
Советський	290	84	19,8	2,9
	7	71		
Судакський	537	53	15,0	10,0
		78		
Чорноморський	941	57	15,8	6,1
		84		
РАЗОМ	383	23	9,0	6,2
	,65	9715		

Таблиця 3.

[там же, с. 240]

Як відзначають автори монографії, особливо високі темпи приросту кримськотатарського населення у Феодосії й Алушті, Бахчисараї та Судакському районах. З деякою умовністю можна говорити про прагнення до відновлення довоєнних показників розселення.

Статевовікова структура кримськотатарського населення за дослідженнями 1993 року: громадяни працездатного віку – 53,8 %, зокрема чоловіків – 52,6 %, жінок – 47,4 %; пенсіонери – 15,6 %, серед них чоловіки – 36,7 %, жінки 63,3 %; діти до 7 років – 11,5 %, 7 – 16 років – 19,2 %, молодь 16 -30 років – 19,8 % представлена в таблиці 4.

Статевовіковий склад кримськотатарського населення за матеріалами вибіркового обстеження, вересень 1994 р.

	Усі	Д	7	1	3	5
вікові		о 7 років	– 15	6 – 29	0-59	5-60
категорії			років	років	3	р

					0-54	оків
Чоловік	49,	-	5	4	1	5
Жінок	50,	-	4	5	1	9
Всього	203					
%	100	11	1	1	3	1
		,5	9,2	9,8	4	5,5

Таблиця 4

[там же, с. 253]

У цей період визначаються такі особливості:

- зростання чисельності дітей, обумовлене віковою міграцією;
- зменшення старших вікових груп і збільшення частки померлих (показано в таблиці 5).

Частка померлих серед кримськотатарського населення старшого віку

Роки	1990	1991	1992	1993	1994
Померлі віком старше 60 років (абс. числа)	426	691	876	1080	1035
У % від всіх померлих кримських татар	6,5	6,9	6,9	7,4	7,1

Таблиця 5

- зниження показників народжуваності.

Решта населення півострова характеризується такими показниками:

- зменшення кількості померлих з 69,6 % від усього населення віком 60 і більше років у 1989 р. до 68,7 % у 1993 р. відбувалося на фоні збільшення кількості померлих у молодшому віці [там же, с. 255].

Освітній рівень і професійна структура кримськотатарського населення – це параметр, який вплинув на процес маргіналізації етносу.

Розглядаючи кримськотатарське населення з позиції професійно-освітнього рівня визначається «достатньо висока його освіта: 52 % кримських татар різних вікових груп мають середньо-спеціальну і вищу освіту [100, с. 31].

Вивчення професійного складу кримських татар, які повертаються, показало, що переважну більшість складають інженерно-технічні працівники і службовці різних галузей господарства (понад 70 %), медичні працівники – 13,7 %, вчителі, викладачі вузів, музичних шкіл, училищ – 12,4 %, інженерно-технічний персонал – 11,9 % [97, с. 42]. Проте, при надто низькому ступені працевлаштування за фахом і відсотку зайнятості в цілому, високий професійний і освітній рівень виявився одним із етнодистанціюючих і чинників, що маргіналізують.

У цьому контексті можна виділити такі тенденції:

- дисперсне розселення по регіонах півострова репатріантів;
- деурбанізація кримських татар при достатньо високому освітньому рівні;
- внутрішньорегіональна міграція;
- достатньо чітко зайняті деякі соціальні ніші («зелений туризм», транспорт, сфера послуг і освіти). Власне, ці внутрішньоетнічні соціальні процеси детермінували макросоціальні і політичні явища в регіоні останнього десятиріччя.

Як конструктивні або етноінтегруючі чинники виступають час і звичка. На думку Ю. Арутюняна, рівностатусний контакт повинен стати звичним, тобто потрібно тривалий час для адаптації до такого спілкування. І цілком природньо, рівностатусний контакт не є панацеєю від напруженості,

оскільки на характер спілкування впливає багато інших чинників і обставини [14, с. 198].

Проте, етнічна вертикальна мобільність є в нашому випадку деструктивом, бо рух до бажаного рівностатусного спілкування, як це не парадоксально, веде до напруженості в міжетнічних відносинах. Конфліктність тут пов'язана з тим, що домінуюча у високостатусних прошарках група повинна «поділитися». Разом із тим, у тієї національності, яка просувається в ці прошарки, з'являються потреби [Див. дет.: 14, с. 198]. Аксіоматично, що однією з передумов міжетнічної напруженості є статусні претензії представників етнічних груп.

Культурні чинники міжетнічної взаємодії поділяються на дві групи: перша пов'язана з освітою і ступенем інформованості, друга – з традиційними нормами кожної культури.

У цілому, щодо освіти і, особливо, інформованості важливими є три взаємопов'язані аспекти:

1. Використання інформаційних технологій, пропаганда і ступінь маніпулювання свідомістю;
2. Якість інформаційного поля, спрямованість і забарвленість міжетнічних відносин, що позиціонується;
3. Характер інформаційної політики держави в цілому. На конструктив у такому аспекті впливає доступність мережі Інтернет.

Для аналізу соціально-психологічних чинників виділяються мотиваційні, ситуаційні, когнітивні і діяльні підходи. Так, мотиваційні підходи до пояснення характеру міжетнічних відносин – нейтральних або спрямованих і ворожих – виходять переважно з емоційної сфери психічної діяльності [14, с. 205]. Цей підхід об'єднує декілька наукових напрямків: психоаналіз, концепція фрустрації та агресії.

Не розглядаючи детально концепцію психоаналізу, доцільно процитувати 3. Фрейда: «Ми дуже схильні зараховувати ідеали тієї або

іншої культури, тобто оцінку того, що слід вважати вищим і найбільш престижним досягненням до її психічного надбання. З першого погляду здається, що, ніби ці ідеали визначають досягнення культури, реальна залежність можлива, проте з іншого погляду: ідеали формуються після перших успіхів, яким сприяє взаємодія внутрішнього потенціалу із зовнішніми обставинами; перші успіхи фіксуються в ідеалі, що народжує бажання повторити задоволення, яке отримували учасники культури, має тим самим нарцистичну природу, воно знаходиться у почутті гордості від уже досягнутих успіхів. Для відчуття повноти воно вимагає порівняння з іншими культурами, що мають інші досягнення і що сформували інші ідеали. Через такі відмінності кожна культура присвоює собі право зневажати інші. Таким шляхом культурні ідеали стають приводом для розмежування і ворожнечі між різними культурними регіонами, що все виразніше спостерігається між націями» [204, с. 26].

У рамках концепції фрустрації й агресії російський дослідник Г.Солдатова виділяє систему показників міжетнічної напруженості, зумовлює параметри міжетнічної комунікації:

1. статус етнічності в структурі соціальної ідентичності і рівень етнополітичної мобілізації свідомості;
2. типи етнічної ідентифікації (гіпоідентичність, гіперідентичність, етнічна індіферентність);
3. компоненти етнічного образу (настановні утворення – стереотипи, упередження, забобони, цінності, соціокультурні розбіжності, психологічні універсалії);
4. етнічна толерантність;
5. агресивність;
6. фрустрація;
7. етнічна солідарність ;
8. етнічні потреби і мотиви;
9. поведінкові установки;

10. етнокультурна дистанція [186, с. 144].

З певною умовністю можна стверджувати, що ці параметри є матрицею міжетнічних відносин. Ці індикатори, будучи тісно взаємозв'язаними між собою, перетинаючись, відображають три найважливіші сфери міжетнічних відносин: психокультурні характеристики груп, особливості їх соціального сприйняття та особливості міжетнічної взаємодії. У сукупності ці індикатори, на думку У.Солдатової, представляють цілісну характеристику станів взаємодіючих етнічних груп [186, с.144].

У такому контексті не можна не згадати і про етнічні стереотипи. Перше, що викликає інтерес, кажучи про цей феномен, - це те, що стереотипи є культурними утвореннями і органічно вплетені в міжетнічну взаємодію. Механізм ефективності етнічного стереотипу визначений тим, що його основною функцією є економія мислення, яка формується на основі вибіркової, – порівняння «нас» з «не нами» (хоч це порівняння зовсім не обов'язково усвідомлюється носієм стереотипу) і виникає через дію двох тенденцій людської свідомості – конкретизацію і спрощення. Автостереотип нерідко міфологізований – це не стільки показник реальної своєрідності тієї або іншої етнічної групи, скільки уявлення про нього, що склалося в колективній свідомості багатьох поколінь [186, с. 180].

В. Коростеліна пов'язує природу стереотипу з процесом його формування, який є «у відповідь реакцією на соціальну дійсність, а «кожна реакція на якусь подію або явище навколишньої дійсності визначається не тільки і не стільки цим чинником, скільки тим, яке ставлення він до себе викликає: важливий або неважливий, цікавий, привертає або відштовхує. Етнічні стереотипи насичені емоційним змістом і відображають емоційно-оцінне відношення до власної етнічної групи, до інших етнічних груп і до окремих їх представників» [87, с. 60].

На думку дослідника, для аналізу стереотипів слід виділити такі параметри:

1. Модальність (стереотип може бути позитивним, негативним і нейтральним);
2. Інтенсивність (ця величина не є постійною для особи. Вона може змінюватися в ході розвитку міжособових і міжкультурних відносин);
3. Широта (кількість об'єктів, до яких відносяться стереотипи, може бути великою або незначною);
4. Ступінь стійкості (найбільш стійкими є негативні стереотипи);
5. Емоційність (у стереотипах можуть переважати різні складові: емоційні, когнітивні, поведінкові. Часто стереотипи можуть бути дуже емоційно насиченими);
6. Ступінь узагальнення (стереотипи можуть бути пов'язані з конкретними малими групами, а можуть відноситися до цілих народів);
7. Ступінь активності (стереотипи можуть виявлятися як проста емоційна реакція або як активна дія, направлена на соціальну взаємодію) [87, с. 62].

Через ці властивості можна визначити етностереотипи як параметри міжетнічної комунікації. Так, міжетнічні настановні утворення (стереотипи, упередження, забобони) містять емоційно-оцінне відношення до різних етнічних груп і характеризують рівень підготовки до відповідних поведінкових реакцій в міжетнічному спілкуванні. Етнічні образи виконують провідну роль в інтерпретації міжетнічної взаємодії. Особливого значення вони набувають у невизначених і конфліктних ситуаціях, як найбільш емоційних» [186, с.65].

Проаналізувавши чинники міжетнічної взаємодії, розглянемо її форми. Основою аналізу форм міжетнічних комунікацій є дослідження власне міжетнічного контакту. Вище говорилося, що контакт – початок міжетнічної комунікації. Отже, суть поняття «контакт» вужче за поняття міжетнічна взаємодія. Наприклад, відповідно до тимчасового параметру

контакт, як правило, ситуативний і короткочасний. Тоді як міжетнічна комунікація або взаємодія значно довша в часі і може тривати століттями. Наприклад, міжетнічна взаємодія між слов'янськими і тюркськими народами.

Відомо, що при оцінці впливу тюркської культури на розвиток російської культури та етнічності існують два напрями. Один негативно оцінює значущість його взаємодії, вважаючи Схід і кочові племена постійною загрозою, і деструктивним чинником для етногенезу слов'ян, і, особливо, росіян, для розвитку політичної системи, культури в цілому. Так, наприклад, вважали С.М. Соловйов, С.Ф. Платонов. Це було аксіоматичним і для радянської історичної школи.

Другий же напрям представлений С. Трубецьким, Д. Ліхачевим, Р. Ланда, які вважають, що взаємодія з тюркським світом, монголо-татарами мала для Росії величезне значення як на макросоціальному рівні політичної системи, так і на мікросоціальному – еліті. Наприклад, Р. Ланда, розділяючи погляди С. Трубецького, вважає, що Московська держава, до певної міри, виникла завдяки татарському ярму, а Л. Гумільов увесь період 1200-1380 рр. визначає як час виникнення нового етносу – росіян – на основі злиття татар, слов'ян, литовців, угро-фінських народів [111, с. 18].

На макросоціальному рівні при аналізі історичного минулого Росії ці дослідники відзначають, що історично Росія, не тільки Європа і Азія, але й якийсь синтез, нова якість, народжена злиттям європейського й азіатського початків. Про історичні і природні зв'язки Стародавньої Русі і практично невіддільний від неї Великий степ, про тісну взаємодію етносоціальних процесів у східних слов'ян і їх сусідів на Півдні й Сході, особливо тюркомовних кочівників, писали всі провідні російські історики. Вказана взаємодія нерідко призводила до взаємної адаптації і асиміляції, у зв'язку з чим заслуговує уваги зауваження відомого мислителя князя М.С. Трубецького про те, що «співжиття росіян із туранцями проходить червоною ниткою через всю російську історію» [111, с. 18].

Таку ж позицію розділяє й І. Гаспринський, підкреслюючи, що говорячи про татарське панування, слід подумати про те, що воно, можливо, охороняло Русь від сильніших чужоземних впливів і своєрідним характером своїм сприяло виробленню ідеї єдності Русі» [44, с. 25]. Аналогічні думки простежуються в працях М. Бердяєва, Ст. Данилевського, В. Соловйова і, в цілому, в концепції євразійства.

Власне, історію в цілому можна розглядати як макропроцес міжетнічної комунікації, що виражається в різних формах. При аналізі цих форм ефективно виділення параметра типологізації і виділення відповідно типів або моделей міжетнічної взаємодії.

Безпосередньо міжетнічний контакт може виявлятися в таких варіантах:

1. збільшення – етнос, зіткнувшись з іншою культурою, освоює деякі її досягнення;
2. ускладнення – якісні зміни культури етносу під впливом більш зрілої культури.;
3. позбавлення – втрата власних навичок в результаті зіткнення з розвиненішою культурою;
4. збіднення (ерозія) – деструкція культури [219, с. 246].

Інший підхід представлений моделлю А. Шоркіна, яка є більш обширною, детальною і системною. Так, на його думку, підсумки контакту можна об'єднати в такі багатоаспектні варіанти:

а) просте ухвалення, включення окремих елементів чужої культури до своєї власної, без її істотної перебудови;

б) складнішої адаптації до чужої культури на основі синтетизму багатьох елементів обох культур;

в) негативною відторгаючою реакцією на чужу культуру (від відчуження і зневаги до військової агресії) [219, с. 72].

Варіант а) реалізується при перенесенні і запозиченні. Перенесення – «контакт мінімальної глибини, коли щось окреме в чужій культурі стає

корисним у своїй, заповнює якесь порожнє місце, іноді небажаний вакуум. Те, що переноситься, береться в культуру майже в незмінному вигляді. Такі перенесення, наприклад, кулінарних рецептів, витворів мистецтва або технічних винаходів» [219, с.72].

Інший вид результатів контакту – це запозичення. Воно дуже схоже за змістом із перенесенням, проте, відмінним параметром служить якимсь змінам власної культури під впливом інокультури, а також трансформацією найкультурнішого елемента, що вписується в етносередовище.

А. Шоркін визначає значущість цих видів контакту як форматуотворюючих: «без перенесень і запозичень взагалі неможливий ніякий контакт, вони утворюють його «тіло». Але ці типи відрізняють все ж таки контакти поверхневі, позбавлені глибини і міці» [там же].

Результати контакту за моделлю б) розташовуються за шкалою від асиміляції до «діалогу культур».

У цілому, в цьому контексті можна виділити такі форми міжетнічної комунікації: асиміляція, інтеграція, дифузія, акультурація, транскультурація, «діалог культур».

Асиміляція – це процес, при якому окремі групи якого-небудь етносу або цілий етнос, проживаючи в середовищі іншого етносу, сприймає його культуру, мову, цінності.

Виділяється повна і часткова асиміляція. Повною асиміляцією визнається процес, у результаті якого етнічна ідентичність і національна самосвідомість втрачаються повністю. Наслідком же часткової асиміляції є нівеляція деяких елементів культури, мови, традицій або заміна їх елементами чужої культури.

Також виділяють природну і насильницьку асиміляцію. Так перша відбувається без втручання різного роду суб'єктів і інститутів політики, наприклад, держави, партій, органів влади тощо під впливом об'єктивних соціально-економічних і політичних чинників, наприклад, урбанізації або міграції. Насильницька асиміляція, навпаки, проводиться державою,

органами влади, політичними інститутами прямими або непрямими способами. Наприклад, зміна ареалу і природного середовища проживання, способу господарювання, обезземелення, зміни соціальної структури. У першому випадку індивід якоюсь мірою сам «відмовляється від своєї культури і прагне цілком засвоїти необхідний для життя культурний багаж чужої культури. Це не завжди вдається. Причиною ускладнень виявляється або недостатня пластичність особи, що асимілюється, або опір культурного середовища, членом якого вона має намір стати. Такий опір трапляється, наприклад, у деяких європейських країнах (у Франції, Німеччині) стосовно нових емігрантів з Росії і країн СНД, що прагнуть асимілюватися» [76, с. 106].

У цьому випадку одним із параметрів аналізу служить темп асиміляції.

Наприклад, темп асиміляції мігрантів залежить від багатьох чинників: «від близькості мов і культури іммігрантів і місцевих жителів, ступеня національної згуртованості прибульців, збереження ними політичних і культурних зв'язків зі своєю батьківщиною, характеру розселення в країні (змішане або компактне розселення, осідання в містах або сільській місцевості), що прийняла їх, расових відмінностей, відношення правлячих кіл країни» [30, с. 80].

У цілому, асиміляція складний і неоднозначний процес. Його результати можуть бути як конструктивними (наприклад, адаптація мігрантів до культури суспільства, що приймає, включення до нього), так і деструктивними (наприклад, маргіналізація асимільованих етнічних груп або радикалізація їх вимог і форм політичної участі і поведінки як спосіб збереження національної ідентичності та її трансляція).

Інтеграція – процес об'єднання етнічних груп за умови збереження ними своєї культурної ідентичності при об'єднанні в єдине співтовариство на новій значущій підставі [87, с. 38].

«Діалог культур» – процес, що має на увазі такий вид міжетнічної взаємодії, при якій етноси взаємно збагачуються, обмінюючись елементами культури, при цьому не асимілюючись. Категорія була введена культурологом М. Бахтіним. Однією з моделей діалогу культур визнається етнічний діалог. Його основою вважається інформаційний обмін, спілкування між етносистемами або їх представниками. Виділяють такі види етнічного діалогу: політичний, соціальний, культурний, побутовий [122, с. 470].

Для кримської ситуації кілька років тому ученими (А. Шоркін, А. Цветков, В. Абдураїмов та ін.) була запропонована модель «політичного діалогу – міжконфесійного діалогу – культурного діалогу» [210].

Дифузія – взаємопроникнення елементів культур взаємодіючих етносів. У широкому сенсі історичний процес трактується як дифузія культур. У цілому, процес дифузії має природний характер.

Транкультурнація розуміється як двосторонній процес взаємовпливу культур. Навіть «маленькі» культури можуть впливати на «великі», причому відбувається їх взаємне збагачення за умови збереження самобутності.

Акультурація – одна з м'яких версій геноциду, що відрізняється безперервністю контакту і наявністю елементів тиску, психологічного або економічного примушення.

Деяка інша модель типологізації представлена А. Бруком. Він виділяє процеси етнічного об'єднання (або етноінтеграційні моделі) і процеси етнічного роз'єднання (або етнодиференціюючі моделі). До першої групи відносяться етнічна консолідація, асиміляція, міжетнічна інтеграція, етногенетична міксація. Остання визначається як взаємодія декількох пов'язаних неспоріднених етносів, у результаті яких виникає новий етнос. Вона особливо характерна для Латинської Америки, де в рамках незалежних держав із різних расових і етномовних компонентів утворився ряд крупних народів (бразильці, мексиканці та ін.)

Консолідація, у свою чергу, – це злиття декількох споріднених етносів (племен, народностей) в крупніший народ або ж подальше об'єднання з

народом, що формувався, у міру його розвитку. У першому випадку ми говоримо про міжетнічну консолідацію, в другому – внутрішньоетнічну. Міжетнічна консолідація прискорюється у разі близької спорідненості народів, схожості їх мов і культур. Процеси міжетнічної консолідації набули особливо широкого поширення після другої світової війни і розпаду колоніальної системи.

До етнодиференціюючих процесів відносяться іредентизм, геноцид і геттоїзація і сегрегація. Так, геноцид визначається як «прагнення домінуючої етнічної спільноти знищити повністю або частково яку-небудь етнічну, расову або релігійну групу, з якою вона вступає в контакт. При цьому на виправдання висувається теза про расову, етнічну або психічну неповноцінність знищуваної групи. Геноцид може існувати у формі масових репресій і призводити до фізичного знищення представників етнічної меншості; умисного створення для відповідної етнічної групи таких життєвих умов, які мають за мету повне або часткове її вимирання; вживання заходів щодо запобігання народжуваності в пригнобленій етнічній групі; насильницької передачі дітей з однієї етнічної групи в іншу» [177, с. 249]. Наприклад, явище «втраченого покоління» аборигенів Австралії, коли дітей аборигенів насильницьким шляхом позбавляли сім'ї і влаштовували до спеціальних виховних установ з метою недопущення освоєння ними своєї культури, звичаїв і в цілому етнічності.

Геттоїзація – від нім. гетто. Це така форма міжетнічної взаємодії, яка «реалізується в ситуаціях, коли людина прибуває в інше суспільство, але старається або вимушена (через незнання мови, природної боязкості, віросповідання або через які-небудь інші причини) уникати всякого контакту з чужою культурою. В цьому випадку вона прагне створити власне культурне середовище – оточення одноплемінників, відгороджуючись цим оточенням від впливу інокультурного середовища» [76, с. 105]. У результаті міграцій великі західноєвропейські і північноамериканські міста мають подібного роду поселення – національні квартали: китайські, турецькі, арабські,

індійські та ін., в яких відтворені спосіб життя, спосіб господарювання, колорит проживаючого етносу. На пострадянському просторі такими формами міжетнічної взаємодії можна вважати компактно проживаючі діаспори в крупних мегаполісах, наприклад, Москві. А для Криму – селища компактного мешкання репатріантів.

Сегрегація – процес відособлення або самостійного розвитку етносу, визначає тенденції до ізоляціонізму і, певно мірою, служить механізмом протистояння асиміляції.

Таким чином, до параметрів міжетнічних комунікацій відносяться категорії: «культурний шок», «соціокультурна і етнічна дистанція», «етноконтактна ситуація», «етнічна межа» та ін. Фактори міжетнічних комунікацій диференціюються на групи: історичних, соціальних, культурних, психологічних, ситуативних, політичних факторів. Формами міжкультурної комунікації в цілому і міжетнічної взаємодії, зокрема, визнаються такі процеси як транскультурація, асиміляція, геттоїзація, інтеграція, етногенетична міксація, консолідація, діалог культур.

Підсумки першого розділу

Узагальнюючи результати проведеного у першому розділі дослідження, можемо зафіксувати такі висновки.

Теорії міжкультурної комунікації в цілому виступають як одна зі спроб аналізу стану сучасного світу, розвитку світового політичного процесу, обумовленого глобалізацією. Вони є однією з методологічних концепцій, що з'явилися в рамках теорії інформаційного суспільства. Відомо, що існування та функціонування інформаційного суспільства обумовлено саме комунікацією.

Теорії міжкультурної комунікації досліджують явища контакту, взаємодії різних культур, цивілізацій, регіонів і наслідки цієї взаємодії, обмін

елементами культури, форми і фактори цього процесу в рамках сучасного інформаційного суспільства.

Диференціюючи комунікацію на види і рівні, дослідники виділяють міжетнічну комунікацію як процес обміну інформацією, знаннями, елементами культури між представниками різних етнічних груп.

Під час аналізу сутності явища міжетнічної комунікації виділяється його інтегративний початок як будь-якого виду обміну інформацією, прийняття загальних нормативних цінностей. Поняття міжетнічної взаємодії вже і передбачає наявність спільних для всіх контактуючих груп цілей, таким чином, визначальним аспектом служить цілепокладання, наявність або прагнення до єдиного формату і напрямку дій представників етнічних груп.

Визначальними в процесі міжкультурної та міжетнічної взаємодії є її фактори, параметри і форми. Виділяються політичні, історичні, ситуативні, соціально-економічні, психологічні фактори взаємодії.

Серед параметрів міжетнічної взаємодії виділяють поняття «культурний шок», «етноконтактна ситуація», «етнічний простір», «соціокультурна дистанція», «етнодиференціюючі й етноінтегруючі фактори» тощо.

До форм міжетнічної комунікації і взаємодії відносять інтеграцію, сегрегацію, геттоїзацію, асиміляцію, етногенетичну міксацію, консолідацію, діалог культур, транскультурацію, геноцид та ін.

РОЗДІЛ 2.

РЕПАТРІАЦІЯ ДЕПОРТОВАНИХ НАРОДІВ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА МІЖЕТНІЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ (НА ПРИКЛАДІ КРИМУ)

2.1. Феномен репатріації: кримська специфіка

Процес повернення депортованих народів, що почався в кінці вісімдесятих років, до Криму – явище вельми цікаве, унікальне, складне у своїй динамічності, багатоаспектності, багаторівневості. По суті, він виступає як макросоціальний феномен, оскільки в ньому беруть участь не тільки етнічні й мовні групи, а й кримський соціум у цілому. З певною часткою умовності можна стверджувати, що це модель міжетнічної взаємодії в усіх напрямках і рівнях як по соціальній вертикалі, так і по горизонталі. Від успішності і конструктивності протікання цього процесу в минулому і сьогодні залежить соціальна і політична стабільність і розвиток держави Україна в майбутньому.

Як уже згадувалося, це унікальне явище у світовій практиці. Дійсно, приклади повернення великих етнічних груп на місця колишнього розселення, в колишнє природне і соціокультурне середовище (відносно), що не зазнають при цьому мовного дискомфорту (тобто однієї із складових культурного шоку), із знайомими соціальними нормами і вимогами, навести дуже важко. Однак випадків входження великих етнічних груп до середовища, що вже сформувалося, – соціум – багато. Класичним прикладом подібного явища можуть служити мігранти.

Як відомо, в широкому сенсі поняття «міграція» означає будь-яке територіальне переміщення населення незалежно від мотивації або тривалості. Таким чином, міграція – таке переміщення населення, яке призводить до територіального перерозподілу людських ресурсів, незалежно від тривалості зміни місця проживання.

У вузькому сенсі міграція – це такий вид просторової міграції, яка супроводжується не тільки зміною місця проживання, але й соціуму. Проте сюди не відносяться епізодична (сезонна) і маятникова міграції.

Відповідно до підходів міграція виступає проявом взаємодії різних територіально і соціально розділених спільнот.

Як правило, вони, потрапляючи в абсолютно інше соціо – культурне і мовне середовище, відчують труднощі, пов'язані із спілкуванням

(незнанням мови) і з освоєнням моделей і норм поведінки, визначенням соціальних очікувань і ролей, тобто переживають культурний шок. Одним із шляхів подолання подібних труднощів виступає у ряді таких випадків діаспора, прагнення компактного проживання, створення етнічних шкіл, релігійних і політичних об'єднань. У деяких джерелах ця модель подолання культурного шоку і варіантів міжетнічної взаємодії називається геттоізацією. Причому з часом мігранти перетворюються на вельми впливовий чинник соціальних, економічних, політичних процесів, будучи значними соціальними групами і за чисельністю, і за згуртованістю. Так, наприклад, професор Р. Ланда, аналізуючи ситуацію у Великобританії, наводить такі цифри: у 1981 році мусульман в Англії було близько 750 тис., а у 1991 році їх в країні налічувалося вже близько 1,5 млн. У Франції сьогодні постійно мешкає близько 5 млн. мусульман [110, с. 53]. Але на відміну від Великобританії, де мусульмани зберігають свою етнічну і релігійну ідентичність, у Франції спостерігається процес асиміляції і абсорбації.

Повернемося до ситуації в Криму.

Умовно виділяються два стани (фази) процесу повернення. Вони є визначальними чинниками міжетнічної взаємодії в період вісімдесятих – дев'яностих років минулого сторіччя.

Перша фаза, назвемо її повернення – «Ідея – мета». Вона охоплює період виселення і проживання в місцях виселення, тобто з 1944 року до початку процесу масової репатріації в кінці вісімдесятих. Цей період характеризується тим, що називається «Підготовкою повернення в свідомості»: перш за все, незгодою і протестом, пов'язаними з втратою Батьківщини, етнічної території, етнічної державності, з одного боку, і прагненням повернутися до Криму – історичної батьківщини і відновити національну державність (питання про національну державність кримських татар – питання дискусійне) з іншого боку.

Аналізуючи цю фазу, доцільно виділити деякі аспекти міжетнічної взаємодії, що тісно взаємозв'язані, хоч їх вичленення, звичайно, значно умовне: соціокультурні, політичні і духовно-психологічні.

Розглянемо соціокультурний аспект як базовий. Тут можна виділити зовнішню і внутрішню складові.

Внутрішня складова характеризується такими рисами.

Перш за все – втрата субетнічних особливостей. Як відомо, до депортації в структурі кримськотатарського етносу виділялися три основні субетнічні групи: південнобережні татари, населення передгірне і степняки. Причому кожна група відрізнялася своїм мовним діалектом, традиціями, звичаями і, що важливо, мала свої антропологічні особливості. Про це цікаво пишуть Е. Марков, Е. Челебі, Тунманн та інші. Ці особливості визначалися спочатку процесом етногенезу – в основі субетнічних груп знаходилися різні національні складові. Так якщо основу південнобережних татар склали генуезці, греки, турки тощо, то степняків – скіфи, половці, ногаї, залишки золотоординських військ. Таким чином, були дуже помітні етнокультурні особливості груп, складових кримськотатарського етносу. У ході депортації і проживання в місцях виселення субетнічні особливості стиралися. Перш за все, це пов'язано з дисперсним розселенням кримських татар, без урахування специфіки їх проживання в Криму й одруженням представників різних субетнічних груп.

Зворотною стороною процесу етнічної уніфікації (неоднозначного в аксеологічному і культурологічному аспектах) стала така особливість, що характеризує внутрішній стан етносу, – етнічна мобілізація і консолідація. Такі чинники як часткова втрата субетнічних особливостей, наявність загальної мети – повернення до Криму і зовнішнього чинника, у більшості своїй втіленого в негативному образі радянської політичної системи, дозволили об'єднати і мобілізувати етнос, не дати фізично загинути і розчинитися в схожому мовному середовищі.

Наслідком етнічної мобілізації стала часткова етнічна замкнутість та ізоляція. Підтвердженням тому служать низькі показники змішаних шлюбів і відносна одномовність у колі сім'ї (кримськотатарська мова – мова родинного спілкування).

Наступною особливістю можна назвати процес поступової урбанізації і переорієнтації устрою кримськотатарського населення. Якщо в Криму татарське населення було в більшій частині сільським населенням, то до кінця вісімдесятих років, тобто на початок масового повернення до Криму, кримські татари стали переважно етносом «міським». Можливо, подібна переорієнтація визначена, по-перше, характером спецпоселень – депортованих кримських татар (вірмен, болгар, німців), яких розселяли, як правило, в районах, де спостерігався дефіцит робочої сили: шахти, копальні, крупні будівництва, цілинні землі). По-друге, після скасування режиму спецпоселень міграційні потоки в основному були направлені в міста, де працювали чоловіки – глави сімей, що повернулися з фронту і трудових таборів, і де, як не банально, було легко вижити, а пізніше знайти і ті цінності, які могли підвищити соціальний статус як групи в цілому, так і окремих представників, зокрема: освіта, робота, облаштованість побуту, проникнення в дрібну і середню управлінську, політичну, інтелектуальну еліту.

До зовнішніх складових можна віднести:

- споріднене мовне оточення, вороже спочатку в Узбекистані; німці, що опинилися в такому ж становищі, чеченці, інгуші та інші депортовані й репресовані, що дало в результаті відчуття спільності долі;
- засобом міжетнічної комунікації була російська мова;
- чинник, що сприймається двояко, – роль і оцінка радянської політичної системи: з одного боку – деструктив – яка депортувала і винна у всіх пригодах, а з іншої – існування поза системою не представлялося. Про це говорять і

особливості боротьби за повернення на Батьківщину;
характер вимог і тактика національного руху;

- радянська система освіти як інститут успішного процесу соціалізації молодого покоління кримських татар, що транслює необхідні системі цінності і установки (навіть враховуючи заборону на цілий ряд спеціальностей, в основному гуманітарного профілю).

Політичний аспект першої фази процесу повернення характеризується такими особливостями: перш за все, виникненням і еволюцією кримськотатарського національного руху і виникненням «ідеології повернення», суть якої полягала в тому, що повернення на свою історичну батьківщину – Крим і відновлення національної державності є єдиною метою для кримськотатарського народу.

Кримськотатарський національний рух – особливий феномен як політичний, організаційний, так і психологічний. Рух, виникнувши відразу після депортації, знайшов масовий характер, у ньому брала участь практично кожна татарська сім'я. Пройшовши ряд етапів у своєму розвитку, міняючи тактично методи й форми боротьби, він не міняв стратегічної мети, і виробив ідеологію повернення і реалізував її насправді; появи політичних інститутів кримських татар, що надалі стали основою, – Меджліс, Курултай, Організація кримськотатарського національного руху (ОКНД), Національний рух кримських татар (НДКТ), національні партії і, деякою мірою, етнічних груп інтересів і став початковим етапом формування кримськотатарської національної політичної еліти. Таким чином, був заданий політичний формат сучасної міжетнічної взаємодії і визначено його політичні суб'єкти.

Серед характеристик психологічного аспекту можна вказати: етнічну консолідованість, високий ступінь етнічної ідентифікації і самооцінки, зростання національної самосвідомості і, обумовлений цим, комплекс етнічних міфів, стереотипів і образів (золоте століття кримськотатарської історії – період Кримського ханства, національна державність, що була

дарована В. І. Леніним, національні герої тощо). Це, у свою чергу, визначить емоційно-оцінне наповнення сучасних міжетнічних комунікацій.

Перший етап повернення, що охопив період п'ятдесятих – вісімдесятих років, не є процесом фізичного переміщення етносу або міграційним явищем, швидше за все, його можна визначити як період усвідомлення, накопичення пасіонарного, оперуючи категорією Л. Гумільова, потенціалу, формування національного руху і етнічних форм політичної участі та установок.

Друга фаза повернення кримськотатарського народу на свою історичну Батьківщину – повернення реальне. Цей процес неможливо оцінювати однозначно. Слід виділити декілька змістовних мотивів. Перш за все, значущість для кримських татар полягає в здійсненні мрії, основної мети як для кримськотатарського національного руху, так і для етносу в цілому – повернення до Криму – історичної Батьківщини, повернення реальне, фізичне. Якщо прийняти модель етногенезу Л. Гумільова, то саме ця «мрія – мета» або «ідея – мета» послужила тим пасіонарним поштовхом, який дозволив зберегти національну ідентичність, мову і культуру, стала рушійною силою великого міграційного макросоціального процесу.

Повернення кримських татар є одним із великих міграційних процесів, що охопили територію Радянського Союзу в період розпаду. Цей період характеризується відтоком їх колишніх союзних республік так званого «російськомовного» населення. Кримські татари склали одну з міграційних груп.

Процес міграції, як відомо, пов'язаний не тільки з різкою зміною географічного, територіального місця проживання, але й із зміною соціуму, соціально-политико-правового середовища. Проте особливістю міграційних процесів на території колишнього СРСР є те, що зміна соціуму не має на увазі кардинальної зміни соціокультурного коду і моделей поведінки, оволодіння мовою спілкування і проходження складного процесу нової соціалізації. Соціокультурні відмінності між співтовариствами регіонів Росії,

України, Прибалтики і Середньої Азії, безумовно, змінилися, проте базовими стали спільність радянського минулого і володіння однією мовою міжнаціонального спілкування. Серед причин міграційних процесів (внутрішньої міграції) на пострадянському просторі можна назвати: міжетнічні і міжконфесійні конфлікти, підвищення рівня самосвідомості місцевого населення, сприймане російськомовним населенням як загрозу, різке пониження соціально-економічних показників і рівня життя, падіння виробництва і скорочення робочих місць.

Згідно з теоретичними розробками проблем міграції виділяють такі рушійні сили міграційних процесів: економічні, політичні, соціальні і природні.

Для кримських татар, як відзначають дослідники, наприклад К. Коростеліна, І. Прибиткова, С. Єфимов та ін., мотивація міграції дещо інша, що дозволяє зробити висновок про специфічність міграції кримських татар. Так, І. Прибиткова серед міграційних мотивів приводить такі: для 70,8% опитаних – це бажання возз'єднатися з сім'єю і родичами; для 64,4% опитаних – прагнення повернутися на Батьківщину; для 22,9% – турбота про освіту дітей; для 19,1% – незадоволеність життям в Узбекистані [160, с. 97]. Також специфіку міграції кримських татар визначає відношення до місця перебування – Криму. Показником цього служать дані, що свідчать про відношення до Криму як до Батьківщини, тобто особливою цінністю, що володіє, і значимість (таб. 1).

Розподіл відповідей на питання «Чи вважаєте Ви Крим своєю Батьківщиною?»

	Все населення Криму %	Національні групи		
		Кримські татари	Росіяни	Українці
так	66,8	87,7	65,2	65,0
ні	19,9	2,7	20,7	22,7

утрудн ююсь відповісти	13,2	9,6	14,1	12,3
------------------------------	------	-----	------	------

Таблиця 1. [67, с. 55].

Зміст у поняття «Батьківщина» кримські татари вкладають свій – як «місця, де народилися і вирости мої пращури». Так, в ході дослідження, проведеного С. Єфімовим, з'ясувалося, що 75,4% кримських татар вносять саме цей зміст, тоді як це поняття має такий же сенс для 8,6% росіян і 17% українців (таблиця 2).

Зміст поняття «Батьківщина»

	Усе населення Криму %	Національні групи		
		Кримс ькі татари	Росіян и	Україн ці
місце, де я народився	49,4	15,9	50,7	58,4
місце, де народилися і вирости мої пращури	13,9	75,4	8,6	7,0
місце, де пройшла значна частина мого життя	28,8	4,3	31,3	29,4
місце, де я хотів би жити	5,8	1,4	7,4	3,3
інше	2,0	2,9	2,0	1,9

Таблиця 2. [67, с.

Цікава також оцінка етнічних груп на право інших етносів називати Крим своєю Батьківщиною. Так, на думку росіян і українців, «представники всіх національностей, що проживають зараз в Криму», можуть вважати півострів своєю батьківщиною (79,1% і 82,8% відповідно). З цим згодні 35,8% кримських татар. Самі кримські татари (50,7%) з повним правом вважають Крим своєю Батьківщиною. У цьому праві їм не відмовляють 0,2% росіян і 0,5% українців. Так само свої права оцінюють 12% росіян і 5,6% українців [67, с. 55] (таблиця 3). Очевидно, ці показники параметрують і достатньо велику соціокультурну дистанцію між досліджуваними етносами.

Представники яких національностей з повним правом можуть вважати Крим своєю Батьківщиною?

	Усе населення Криму %	Національні групи		
		Кримські татари	росіян	українці
кримські татари	4,1	50,7	0,2	0,5
росіяни	10,1	7,5	12,0	5,6
українці	1,3	0,0	0,5	4,2
інші	2,5	0,08	2,8	2,8
представники всіх національностей, що проживають в Криму	76,8	35,8	79,1	82,8
утрудняюся відповісти	5,2	6,0	5,4	4,2

Таблиця 3.

Незважаючи на таке різне тлумачення понять, етноси показують високий рівень регіональної – кримської ідентичності, що розуміється як «мешканець Криму». У дослідженні, проведеному К. Коростеліною, саме

регіональна ідентичність виявилася «найбільш важливою для представників обох етносів» – 62% росіян і 76% кримських татар відзначили цей вид ідентичності як важливий, і лише близько 8-10% представників кожного етносу вказали, що вони зовсім не відчували своєї приналежності до жителів Криму» [87, с.98]. Ці цифри дозволяють зробити висновок и про вірогідність побудови єдиної моделі «кримського будинку», наріжним каменем якого стане загальна для всіх цінність і мотиваційна установка – «я – житель Криму», «Крим – наш будинок» і скоротити соціокультурну дистанцію.

Виділяється ще один аспект «повернення» кримських татар – значущість цього процесу для населення місць депортації. Полягає вона в наступному – у Середньоазіатському регіоні вирішення кримськотатарської проблеми істотно знімає навантаження в соціальній сфері, звільняється робочі місця для незайнятого корінного населення. Отже, мова йде фактично про територіальний перерозподіл витрат» [99, с. 6] в рамках СРСР. Проте, розпад СРСР «не дозволив» вести мову про репатріацію як про «територіальний перерозподіл витрат». З одного боку, для місцевого населення повернення татар, що почалося, та інших депортованих (і російськомовного населення взагалі) означало «звільнення» соціальної ніші: робочих місць, життєвого і соціального простору (наприклад, «поштова скринька» м. Чкаловськ Ленінабадської області, будучи виключно російськомовним до початку міграційних процесів, пізніше стало анклавом афгано-хорогської діаспори на півночі Таджикистану), ресурсних можливостей (місць у взнах, престижних робочих місць тощо). З іншого боку, це процес втрати цілого ряду специфічних етнокультурних фрагментів центральноазіатського соціуму в цілому, втратою друзів і найближчого оточення, особливо у великих містах, де татари стали за роки виселення «хлопцями з сусіднього під'їзду», з якими налагодилися достатньо близькі стосунки (дружні, сімейні, ділові), середньої ланки ІТР, медичних працівників, педагогів, управлінців, інтелігенції.

У цілому, можна говорити про відносну успішність реального повернення депортованих кримських татар. Підтвердженням цьому служить те, що близько 300 тис. кримських татар уже мешкають у Криму. Проте поза Кримом у місцях виселення залишилося декілька тисяч кримських татар і великі діаспори в Туреччині і США (за деякими даними від 2 до 5 млн.). Ці показники дозволяють зробити висновок и про незавершеність досліджуваного процесу і відзначити, що переселення всіх кримських татар до Криму представляється, на наш погляд, неможливим.

Другим змістовним аспектом повернення для кримських татар виступає соціокультурне повернення. Під категорією «соціокультурне повернення» розуміється відродження культури, духовності, цінностей, мови, національної системи освіти і соціалізації, повернення до колишніх традиційних норм. Одній із яскравих спроб «соціокультурного повернення» став дух національного відродження, що втілив у собі, скликаний в червні 1991 року, Курултай кримськотатарського народу. Атрибут національної державності, символ національної історії, і, частково національний міф, він мобілізував етнос, втілив у якійсь мірі мрії і сподівання, став першим кроком на шляху до національної державності. Проте відновлення колишніх традиційних моделей представляється неможливим у своїй додепартаційній моделі, а тим більше моделі часів ханства через об'єктивні причини. Перш за все, через втрату субетнічних особливостей груп кримських татар і процесу етнічної уніфікації, загального падіння рівня національної культури, національної свідомості та етнічної ідентичності. Найімовірніше, буде вироблено особливу модель, що поєднає в собі базові цінності і зразки кримськотатарської культури і етнічності з набутими, що забезпечують виживаність і життєздатність кримськотатарського народу. Проте складність полягає у виборі фундаментальної базової моделі, точніше за «систему координат» або формату, в якому і щодо якого протікатиме подальший етногенез кримських татар і моделей міжетнічної взаємодії. Що це буде: крос-культурна модель, прагнення до монокультуризму, акультурація,

культурна асиміляція або прагнення до пошуку етнічної і конфесійної ідентичності.

Віднісши повернення кримських татар до розряду макросоціальних процесів, можна говорити про значущість його і для інших етнічних груп, що проживають в Криму. За два десятки років від початку повернення кримські татари перетворилися на дуже істотний чинник політичного, економічного, культурного життя кримського соціуму. Перш за все, через свої соціокультурні особливості і володіння своєрідним «культурним кодом», наявність політичних цілей і прагнення досягти їх, національні політичні організації і вимоги.

Процес повернення депортованих, зокрема кримських татар, визначив міжетнічні комунікації в Криму як трибічний полілог. Одну із сторін представляє Київ, що опинився на початку 90-х років в складній політичній ситуації пошуку нових моделей розвитку, і СРСР, що залишився після розпаду, наодинці з необхідністю вирішення проблем облаштування депортованих; ускладнювала створену ситуацію, відсутність реально функціонуючої етнополітичної концепції. Інший бік представляла кримська влада, яка опинилася в умовах політичного експерименту у форматі «виклик – відповідь», що часто сама собі суперечить у вирішенні проблем депортованих (Спостереження за підготовкою до Курултаю – заборона результатів його роботи, невизнання Меджлісу де-юре – співпраця з ним – де-факто тощо. М. Багров дає таку характеристику діям влади: «Ми з розумінням ставилися до наміру провести 26 – 30 червня 1991 р. в Сімферополі Курултай. Проте наша позиція спочатку ґрунтувалася на тому, що мова повинна йти тільки про представницький орган, який діє в межах закону і не претендує на альтернативну владу. Те, що в організаторів Курултаю були подібні претензії, ми знали з проектів документів, окремих висловів, які за рядом моментів вступали в суперечність із чинними законами» [17, с. 126].

І третя сторона – кримські татари, що бачать своє подальше існування лише в національній державі.

Як відзначають аналітики Центру етнополітичних і регіональних досліджень (м. Москва), «у цій непримиренній розбіжності трьох основних сторін, втягнутих у конфлікт в його сучасному етапі (початок 90-х років – А.А.), з питання вирішення проблем кримськотатарського народу, при практично повній відсутності підтримки кримських татар в рамках СНД, так і в більш широкому міжнародному масштабі, криється одна з основних причин етнополітичної кризи в Криму» [162, с. 7].

Специфічності поверненню кримських татар і міжетнічній взаємодії на Кримському півострові додають ще декілька моментів. Фоновим серед них є розпад СРСР і становлення нових держав. Так, якщо початковий етап повернення проходив у межах єдиної країни, з єдиною фінансовою і транспортною системою, то на подальших етапах повернення кримські татари та інші мігранти пересікали територію декількох держав, що пов'язано з певними труднощами (межі, візи, громадянство і так далі). Як відомо, зміни достатньо складний період в історії будь-якої країни. А Україна, переживаючи становлення нової державності, ще й опинилася наодинці з проблемою інтеграції і облаштування кримських татар і інших депортованих народів. До цього слід додати ще декілька визначальних чинників: створення Кримської Автономної Республіки – специфічного державного утворення, створеного за територіальною ознакою, а не за національною. Проблема посилилася через недостатнє правове регулювання відносин між Києвом і Сімферополем, місцевого сепаратизму, що відбувалося на тлі складних і суперечливих відносин між Україною і Російською федерацією, через нез'ясування проблем Чорноморського флоту.

Росія, будучи правонаступницею СРСР, відмовилася від вирішення задачі щодо повернення й облаштування депортованих народів. Враховуючи вказані причини і масовий, лавиноподібний приїзд кримських татар, процес повернення носив стихійний і неорганізований характер.

Незважаючи на створення ряду державних комісій (під керівництвом Г. Янаєва і В. Догуджієва), розробку концепції Державної комплексної програми повернення, організацію державних структур (наприклад, Державного комітету у справах національностей), процес повернення виявився дуже складним і суперечливим. О. Габріелян і В. Петров, аналізуючи ситуацію, відзначають: «За три з гаком роки кількість кримських татар на півострові зроста майже в 9 разів. Такі високі темпи повернення поставили перед місцевою владою серйозні проблеми, до вирішення яких Крим виявився не готовим. Відсутність законодавчої бази, що регламентує процес повернення і облаштування депортованих, механізму надання їм матеріальної допомоги, будівельних матеріалів, а також бюрократична тяганина з пропискою, працевлаштуванням, виділенням земельних ділянок для індивідуального будівництва вимушувала репатріантів вдаватися до несанкціонованих мітингів, лозунгів, а також до «самозахоплень» колгоспних і радгоспних земель під стихійно виникаючий самобуд. До цього слід додати і виникаючі суперечності між кримськими татарами і місцевим населенням. Через негативні установки і стереотипи місцевого населення стосовно кримських татар, активність яких посилила становище.

Для Криму повернення кримських татар виявилось міграційною катастрофою з ряду параметрів. Це й притік величезної кількості людей, причому одночасно, міграція прийняла неконтрольований лавиноподібний характер. Це й неготовність до такого безконтрольного стихійного процесу влади, загальна системна криза всієї держави, негативні стереотипи місцевого населення тощо. Цей аспект вимагає детальнішого дослідження, що не є метою нашої роботи. Таким чином, міжетнічна взаємодія кінця вісімдесятих – початку дев'яностих років минулого сторіччя було вкрай обтяженим, причому переважно соціально-економічними і психологічними чинниками.

Якщо провести порівняльний аналіз специфіки повернення кримських репатріантів і депортованих німців, чеченців, балкарців та ін., то тут

спостерігаються деякі відмінності. Так, процес повернення депортованих етносів з Кавказу, почався в 1956 р. після розвінчання культу особи І. Сталіна, проходив у рамках єдиної і стабільної держави, хоч відновлення державності, як показали події останніх років, стало міною сповільненої дії. Вирішення «німецької» проблеми виявилось іншим: більша частина радянських німців покинула країну і облаштувалася у ФРН.

Отже, аналізуючи суть і особливості повернення татар до Криму, розглядаючи специфіку і характеристики цього процесу, можна говорити про повернення в широкому сенсі слова і про «Повернення» у вузькому сенсі.

Повернення кримських татар в широкому сенсі є специфічним міграційним процесом. Це, очевидно, територіальне переміщення населення, що супроводжується зміною місць проживання. Специфіку цьому процесу додає мотивація міграції. Так, цікаві результати дали дослідження Центру незалежної експертизи міжнародного фонду «Культурна ініціатива» (робоча група під керівництвом Е. Паїна), проведеної в 1990-х роках. Ці показники значно відрізняються від пізніших досліджень : «З 1979 по 1985 роки тонкий струмочок репатріації практично «пересох»: у цей час прибуло лише 1,5% від числа тих, що сьогодні живуть у Криму. Проте з середини 1987 року потік репатріантів різко зріс. За цей час тільки за офіційними даними прибуло близько 50 тис. осіб, тобто 65% від числа тих, що зараз проживають [162, с. 7].

Крим виявився не готовим до різкого переходу від політики «не пущать» до прийому відразу великих мас людей. Місцева влада орієнтувалася на прийом сільського населення, а серед кримських татар переважали городяни. Більше половини опитаних (кримських татар) заявило, що проживають не в тому місці, де збиралися проживати. Лише 29% змогли зберегти свій кваліфікаційно-професійний статус» [213, с. 160 – 161].

Міграційні наміри, як відомо, визначаються такими чинниками:

- 1) мешкання, що «утримують» на місці;
- 2) мешкання, що «виштовхують» з місць;

3) що «притягають» до нового місця.

Міграційні наміри формують другий і третій чинники, перший – навпаки, а в сукупності визначає ступінь мобільності.

Для кримських татар, як відзначають С. Червонна і М. Губогло «основним виштовхуючим чинником є усвідомлення вимушеності їх проживання поза Кримом унаслідок насильницької депортації. Останнім часом цей чинник посилюється .. «ферганським синдромом».. Цей чинник значною мірою стимулює мобільність кримських татар, особливо з Узбекистану. Саме у цій республіці частка «мобільних» (25%) в 1,5 рази вища, ніж в середньому в аналізованій сукупності» [213, с. 160 – 161].

Мотивація повернення для кримських татар, переважно, знаходиться в площині ідеальній і ціннісній, ніж в соціально-економічній.

Повернення кримських татар має величезне геополітичне значення: з появою в Криму кримських татар, можна говорити про появу або «відродження» таких сильних геополітичних векторів як турецький і арабський (мусульманський).

У вузькому сенсі «повернення» кримських татар на свою історичну Батьківщину, означає повернення до «витоків», до етнографічної достовірності, і є завершальною стадією пасіонарного поштовху, який зараз переживають кримські татари. Тут постає питання про форми цього «повернення». Це може бути і зростання показників етнічної самооцінки і самопізнання, це може бути «невразливість» для нетрадиційних для Криму напрямів. Наприклад, для «Хизб-ут-тахрір», «ваххабізм», «Свідки Ієгови» тощо. З іншого боку, можна говорити і про різні форми соціальної участі, Д. Видрін говорить навіть про девіантні форми (про них в розділі 3).

У цілому процес «повернення» кримських татар до Криму, при всій успішності, що здається, не завершений.

Перш за все, на місцях виселення залишилося достатньо багато кримських татар, які прагнуть повернутися до Криму. По-друге, необхідно врахувати і внутрішньокримську кримськотатарську міграцію за напрямками:

- до своїх субетнічних витоків (є формою справжнього «повернення»);
- до крупних міст, особливо Сімферополь, Севастополь (трохи менше);
- ПБК (це і варіант достовірності «Повернення» і боротьба за ресурсний потенціал).

Таким чином, репатріація депортованих народів визначає до теперішнього часу динаміку й гостроту міжетнічних комунікацій в Автономній Республіці Крим. Специфіка цього процесу дозволяє говорити про «повернення» в широкому сенсі слова і про «повернення» - у вузькому.

У вузькому сенсі «повернення» кримських татар на свою історичну Батьківщину означає повернення до «джерел», до етнографічної автентичності, і є заключною стадією пасіонарного поштовху, який зараз переживають кримські татари.

Повернення кримських татар у широкому розумінні є специфічним міграційним процесом, територіальне переміщення населення, що супроводжується зміною місць проживання. Специфіку цьому процесу додає мотивація міграції.

2.2 Політичний контекст процесу репатріації

Процес повернення кримськотатарського народу на свою історичну батьківщину – Крим, що почався в кінці 80-х років минулого століття, поєднався з цілим рядом складних і деструктивних явищ. На макрорівні – це розпад СРСР з усіма витікаючими наслідками краху величезної системи. На національному рівні – становлення незалежної України з суперечностями нового державного уряду. На мікрорівні (регіональному) – так званий, «кримський вузол», що зв'язав макросоціальні чинники падіння режиму і поділу власності, суперечності між різними рівнями влади, різку

трансформацію соціальної системи. Цей чинник визначив крайню складність у міжетнічній взаємодії в Криму на початковому етапі.

Політичні події на півострові задали складний формат «поверненню», яке у свою чергу відіграло двояку роль, – і як чинника «дестабілізатора», і як чинника – «стабілізатора». Проте, однозначно, додало особливу гостроту політичним процесам і міжетнічним комунікаціям в регіоні.

Розглянемо докладніше рівень, на якому безпосередньо розгорталася подія. У новітній історії Криму можна виділити такі етапи:

- I. 1989 – 1994 рр.;
- II. 1994 – 1998 рр.;
- III. 1998 – 2004 рр. [97, с. 2].

Аналізуючи період 1989-1994 рр., дослідники Центру ім. О. Разумкова відзначають такі його особливості: різке зростання сепаратистських настроїв на півострові, вихід регіону з політико-правового поля України, фактична втрата нею контролю над політичними процесами в регіоні.

Кримський дослідник А. Мальгін визначає процеси, що почалися, як «відтворення республіки», виділяє ряд тенденцій: усе більшої популярності набували ідеї розширення регіональної самостійності в економічній галузі – введення так званого «регіонального держрозрахунку», який, як вважали прихильники цього підходу, міг би пожвавити місцеве економічне життя. Почалося масове повернення на батьківщину кримських татар. Це істотно змінювало етнічний склад півострова і вимагало від місцевої влади неординарних дій та рішень. У 1988-1989 рр. розвернулася боротьба кримської громадськості проти будівництва «атомної станції і взагалі проти «засилля» в Криму центральних господарських відомств». В авангарді цієї боротьби стає група журналістів «зеленого» руху.

I, нарешті, цей період ознаменувався початком «національного відродження» на Україні, багато ідей якого не розділялися більшістю кримчан. Дія всіх цих чинників призвела до виникнення численних ідей

щодо зміни існуючого положення прав і повноважень регіону, підвищення його статусу». [126, с. 60-61]

Учений виділяє три моделі «відтворення республіки». Перша модель, запропонована Обласним комітетом КПУ, полягала в рекреаційному напрямі розвитку півострова як спеціальної території, призначеної для відпочинку і лікування, де всяка господарська діяльність відомств перебувала б під жорстким адміністративним контролем місцевої влади. Ця модель мала не політичний, а економічний сенс, вона висувалася облпарторганізацією як головна платформа на виборах у ВР СРСР на початку 1989 р.

Друга модель пропонувалася кримськими татарами. Її суть полягала у відновленні національної державності в проекті КрАРСР зразка 1936 р.. Необхідно зазначити, що суб'єктом міжетнічних комунікацій у цей період виступали Центральна ініціативна група (ЦІГ), Організація кримськотатарського національного руху (ОКНР) і національний рух кримських татар (НРКТ).

І третя модель полягала у створенні самостійної республіки Крим. Наприклад, як відзначає А. Мальгін, в програмі створеного на початку 1989 р. членами регіонального відділення опозиційного «Демократичного Союзу» комітету «Крим» (свого роду аналога вірменського комітету «Карабах»), йшла мова про необхідність «добиватися самоврядування Криму і підпорядкування його безпосередньо Москві». Висувалася вимога «надати Кримському обласному парламенту право анулювати будь-які рішення центральної влади. У разі ж «відмови центру» кримські демократи мали намір добиватися «мирного, шляхом референдуму виходу Криму зі складу СРСР і створення незалежної Кримської демократичної республіки». Були й менш радикальні, але не менш оригінальні пропозиції. Так, наприклад, професор Сімферопольського державного університету В. Сагатовський пропонував відновити Радянську республіку Тавріда, що існувала в 1918 р., і надати їй статус суб'єкта Радянської Федерації [126, с. 61]

У самій же Україні відбувалися складні процеси: зростання етнічної самосвідомості населення Західної України стимулює підйом національної активності, розповсюдження етнічних і націоналістичних настроїв. Новий склад ВР, обраний влітку 1990 р., приймає «Декларацію про суверенітет».

Керівництво облради Криму ініціювало проведення загальнокримського референдуму. 12 листопада 1990 р. на позачерговій сесії облради, на якій був присутній Л. Кравчук, було прийнято рішення про проведення референдуму, «Декларацію про державний і правовий статус Криму» і затверджено тимчасове положення про проведення референдуму.

На референдум, що відбувся 20 січня 1991 р., було винесено одне питання: «Ви за відтворення КрАРСР як суб'єкта Союзу і учасника Союзного договору?» За «відтворення республіки» проголосувало 93,26% від числа тих, що взяли участь у голосуванні 1.441.019 осіб (81,3% кримчан) [97, с. 3]

У лютому 1991 р. ВР України спеціальним законом затвердила результати голосування і визнала «відтворення КрАРСР» у складі України. Система органів влади була утворена весною 1991 р.: Верховна Рада (голова – М. Багров), Рада Міністрів (голова – С. Курашик). Вони формувалися за зразком аналогічних інститутів в інших автономних республіках СРСР» [3, с. 64].

Зараз можна дискусувати про те, що була Кримська автономія. Проте вона відбулася і стала політико-правовим нонсенсом: автономія у складі унітарної держави. Як відзначають дослідники Центру ім. О. Разумкова «на території СРСР, а в подальшому України як унітарної держави, було створено специфічне державне утворення – автономія не за національністю, а за територіальною ознакою, що в подальшому призвело до спроб виходу Криму зі складу України» [97, с. 4].

Для кримських татар створення КрАРСР в 1991 р. стало втраченим шансом. Ідея національної державності вбачалася національному рухові метою ще в 60-ті роки і була нерозривно пов'язана з поверненням до Криму. Проте, як відзначають М. Губогло і С. Червона, національний рух «замість

того, щоб битися за цю державність, вирвати її з боєм у влади, що чинить опір, кримськотатарський народ раптово опинився перед фактом добровільної відмови і під прямим керівництвом Кримського обкому Компартії, відтвореної автономії» [213, с. 164].

У кампанії з «відтворення КрАРСР» кримські татари зайняли однозначну позицію – республіка повинна бути відтворена за національною ознакою і стати національною державою кримських татар. Безумовно, така модель не могла бути прийнята і ОКНР закликала бойкотувати референдум, таким чином кримські татари самі виключили себе з процесу державотворення на півострові навіть всупереч спробам М. Багрова залучити кримських татар до державних структур республіки.

Можна сперечатися про те, що можливо це був шанс, можливо події знайшли б інший перебіг. Проте, мабуть, не без чиеїсь волі, а, може, на хвилі ейфорії повернення, керівництво національним рухом приймає рішення про неучасть у процесі «відновлення республіки» і знімає з себе відповідальність за її історичну долю.

Національний рух «пішов своїм шляхом» - узяв курс на двовладдя і вирішив провести загальнонаціональний з'їзд – Курултай. Після проведення Курултаю і обрання Меджлісу відношення між кримською владою і національним рухом загострюються до межі – конфлікт був готовий перейти у відкриту фазу. Дещо «остудив» протистояння путч 1991 р. і його придушення. Однак, не надовго.

Проведення референдуму і Курултаю кримськотатарського народу – це дві взаємозв'язані політичні події. Вони стали противагою одна одній: народне волевиявлення і національний з'їзд. Кримські татари бойкотували референдум, кримська влада не визнавала Курултай, а у результаті кримськотатарський національний рух діє у «форматі» Кримської автономії, а в її владі співпрацюють з невизнаними де-юре Меджлісом і Курултаєм де-факто. Цей факт додає міжетнічній взаємодії специфічний характер до цього часу.

Після проголошення незалежності в Україні почали звучати вимоги про регіональну самостійність Закарпаття, Одеси, Донбасу. Політичні сили, що очолювали рух за незалежність, негативно віднеслися до Кримської автономії. В Україні в цілому, Кримська автономія оцінювалася, безумовно, неоднозначно. Так, сили правого і правоцентристського значення, такі як НРУ і УРП, поставилися до цієї ідеї негативно.

У Криму розгоралися пристрасті. Осінь 1991 року пройшла під гаслами самовизначення Криму. Головним натхненником цих подій стали радикал-республіканці. Парламентська більшість на чолі з М. Багровим думала трохи інакше і була помірнішою. Так, М. Багров вважав, що Крим через об'єктивні причини не може існувати як повністю незалежна держава. Проект М. Багрова полягав у зміцненні самостійності Криму в складі України при збереженні його зв'язків з Росією та СНД.

Наступним кроком у прогресі автономізації можна вважати прийняту ВР Криму 4 вересня 1991 р. «Декларацію про державний суверенітет Криму», в якій проголошувалося верховенство кримських законів.

Загальнодержавний політичний чинник визначив референдум 1 грудня 1991 р. про незалежність України. У ньому взяли участь 67,7% виборців. За незалежність України проголосувало 54,2%; проти – 42% виборців [126, с. 66].

У Криму в першій половині 1992 р. відбувалися такі події. Радикал-республіканці почали збір підписів про проведення кримського референдуму щодо майбутнього півострова. Сепаратистські настрої набирали силу. Свій дестабілізуючий внесок зробив і Чорноморський флот. Так, командування ЧФ відмовилося від проведення особового складу флоту до присяги на вірність Україні. Севастополь відвідав О. Рудцькой, який зробив ряд різких заяв. Реакцією на це став мітинг, що пройшов під національними українськими прапорами, очолюваний С. Хмарою. Це, у свою чергу, спровокувало сплеск антиукраїнських настроїв. Наприклад, питання про

кримський референдум було винесено на порядок денний засідання ВР Криму в травні 1992 р.

Активізувалися і проукраїнські політичні сили: філія НРУ, УРП, організації українських націоналістів, товариство «Просвіта». Вони блокувалися з демократичними силами і створили суспільно-політичну організацію «Крим з Україною». Таким чином, міжетнічна взаємодія на півострові резонувалася зовнішньо- і внутрішньополітичними чинниками.

У ВР Криму депутатами помірною спрямування було розроблено пакет документів щодо розмежування повноважень державних органів Криму і України. На переговорах у Києві весною 1992 р. був прийнятий проект, згідно з яким Крим отримував «вельми широку автономію».

Проте, сесія ВР Криму, на яку було винесено обговорення законопроекту «Про розмежування повноважень України і Республіки Крим», прийняла Закон «Про статус Автономної Республіки Крим», що зменшує повноваження регіональної влади і в цілому права регіону.

У Криму він викликав різке неприйняття. У ході палких дебатів ВР Криму приймає «Акт про державну самостійність Республіки Крим». 6 травня 1992 р. затверджують Конституцію АРК і ухвалюють рішення про проведення референдуму про статус Криму. Таким чином, ситуація все більш ускладнювалася.

Як вважає аналітик центра О. Разумкова, цими правовими актами Крим фактично проголосив себе як самостійне державне утворення, суб'єкт міжнародних відносин і, великою мірою, вийшов з правового поля України [97, с. 4].

1 липня 1992 р. в Ялті почалися переговори між делегацією ВР України і делегацією ВР Криму. Було розроблено сумісний проект Закону України «Про розмежування повноважень між органами державної влади України і Республіки Крим. Після складного процесу «проведення Конституції Криму відповідно до законодавства України» Закон «Про

розмежування повноважень» був підписаний Президентом України і набув чинності.

При аналізі зазначеного Закону виділяються такі моменти: «13 статей Закону більш детально, ніж Конституція республіки визначили систему взаємин центру і регіону. Стаття 1 Закону визначала, що «Республіка Крим є автономною складовою частиною України», «яка самостійно вирішує питання, віднесені до її ведення Конституцією України, Конституцією Республіки Крим і даним законом», а також встановлювалося регіональне громадянство [126, с. 70-71].

До сфери ведення республіки було віднесено: прийняття Конституції і регіональних законів, вирішення питань територіального устрою; визначення порядку діяльності республіканських і місцевих органів влади, об'єднань громадян, проведення виборів, формування судової системи (відповідно до судової системи України); володіння і розпорядження землею та її ресурсами, регулювання питань власності; управління економікою; самостійне формування бюджету; вирішення питань екології тощо (до ведення уряду було віднесено питання оборони, збройних сил, військової політики, державної безпеки, єдиної виборчої системи, єдиної податкової системи тощо).

Стаття 4 визначала можливість республіканським органам Криму вступати в межах своїх повноважень у самостійні відносини з іншими державами і міжнародними організаціями. Підлягало обов'язковому погодженню з кримськими офіційними особами розміщення Українських військових баз формування військових частин на території півострова. Стаття 6 визначала, що частини і підрозділи Національної гвардії України на території Криму формуються з громадян, що проживають в Криму. Українські закони оголошувалися обов'язковими на території Криму у разі несуперечності їх регіональним законам, прийнятим в межах повноважень республіки. Стаття 12 Закону встановлювала, що Україна виступає гарантом

державності Республіки Крим, а остання стаття Закону закріплювала неможливість односторонніх змін обсягу республіканських повноважень».

Закон «Про розмежування повноважень» став основоположною хартією, яка давала широкі можливості для розвитку регіону, його економіки і культури. Завдяки ухваленню цього Закону вдалося уникнути розвитку ситуації за варіантом Придністров'я і Нагорного Карабаху (наведено аналіз А. Мальгіна) [126, с. 70-71].

1993 рік став часом глибокої кризи економіки України: величезні темпи інфляції, спад виробництва, зростання цін негативно позначилися на оцінці населенням результатів незалежності України. Особливо яскраво це виявилось в Криму.

Цю особливість відзначають як кримські аналітики, так і київські дослідники. Наприклад, весною 1993 р. лише 17,1% виборців готові були дати позитивну відповідь на питання всеукраїнського референдуму (грудень 1991 р.) про незалежність України. У 1991 р. «за» проголошення незалежності проголосувало 54% кримчан, що взяло участь у референдумі, «проти» висловилося 60,5%. Восени 1993 р. ці показники склали 9,3% і 63,4% відповідно [97, с. 5]. Позитивно відповіли на питання про зміну статусу Криму 50,8% кримчан. І ще одну особливість відзначають дослідники: «Колапс української економіки викликав велике розчарування не тільки в ідеї української незалежності, але й у державній незалежності взагалі. У 1993 р. популярні вимоги політичної самостійності Криму рішуче витісняються вимогами «возз'єднання Криму з Росією». На тлі посилення сепаратистських настроїв активізувався і мітинговий рух: узимку і влітку 1993 р. пройшли десятки мітингів під гаслами возз'єднання Криму і Росії, в кожному з яких взяли участь до 10-15 тисяч осіб [97, с. 5].

Тут доречно відзначити таке явище в політичному житті республіки, як «кримський політичний рух». До деяких його особливостей можна віднести: декларований інтернаціональний характер, опозиційність центральної влади, яскраво виражений регіоналізм, парадоксальна

суперечність оцінок і прагнень (не виходячи зі складу України, Крим прагне до союзу з Росією), загальнодемократичні устремління моделі початку дев'яностих років на хвилі «Перебудови». Ідеологія цього руху направлена на пошук регіональної ідентичності.

Таким чином, в 90-х роках ХХ ст. політичні процеси в республіці визначалися, в якійсь мірі, діяльністю двох рухів: «інтернаціонального», демократичного, «не мислячого у форматах сепаратизму» кримського політичного руху і виключно етнічного, прагнучого до відродження національної державності, проросійсько орієнтованого, кримськотатарського. Подальший розвиток подій детерміновано діяльністю цих об'єднань і значним посиленням впливу зовнішніх чинників (російського і турецького).

У рамках кримського політичного руху, що стимулює появу радикальних організацій (і проросійських і «лівого» толку), діяли такі політичні організації: Республіканська партія Криму (лідер – Ю. Мешков), Російськомовний рух Криму (лідер – С. Аверкін), Російська партія Криму (лідер – С. Шувайников), Російське товариство Криму (лідер – О. Лось), Всекримський рух виборців за Республіку Крим (лідер В. Тюрєєв) і відділення російського Фронту Національного порятунку (лідер – О. Круглов), що діє в Севастополі. Більшість із них висуває популістські вимоги входження Криму в «рубльову зону», возз'єднання з Росією тощо.

Навесні 1993 р. «Російська община Криму», РПК (РДК), ДОЛЯ, СПРК, КТПК, союз росіянок об'єднуються в блок «Народна єдність» (прообраз блоку «Росія»). Істотну роль починає відігравати ПЕВК (лідер – С. Шев'єв) і Союз на підтримку Республіки Крим (лідер – Я. Аптер). Основною їх вимогою була активізація економічних реформ.

Помірно-республіканські сили вважали основним питанням «зміцнення економічної самостійності півострова у складі України».

Детонатором політичних процесів в республіці стала проблема Чорноморського Флоту. Як відзначають київські дослідники «негативному впливу на політичну ситуацію в Криму сприяли заяви окремих політиків

Росії та діяльність її органів державної влади. Присутність ЧФ, невизначеність його статусу також були дестабілізуючим чинником в Криму та в українсько-російських відносинах взагалі» [97, с. 6].

Восени 1993 р. партійна палітра у ВР Криму була такою: «із 196 місць у прихильників КПК було 23-25 мандатів, «російськомовні групи» мали 28 мандатів, РПК (РДК) – 10, Російська партія – 3-8, російськомовний рух Криму – 10, ПЕВК – 4-60, СПРК – 10-15, кримські татари – 1» [126, с. 75].

У 1993 р. продовжується погіршення соціально-економічного становища населення, спостерігається подальший спад виробництва. У цей рік були розроблені і запропоновані декілька моделей подолання кризи в Криму. Серед них такі, як створення зони вільної економіки, проект «Чотири Т»: транзитна, торгово-транспортна територія».

ВР Криму схвалює проект режиму відкритої економіки. Проте цей проект був об'єктом критики опозиції. Ще одним каменем спотикання став прийнятий ВР восени 1993 р. Закон «Про Президента». Інститут президентства, що суперечить законодавству України і Автономної Республіки Крим, з «тріском» провалився.

Ще одним деструктивним чинником виявився Закон про вибори у ВР Криму, прийнятий восени 1993 р.: він реалізував змішану виборчу систему – мажоритарну і пропорційну. Ще однією особливістю цієї виборчої кампанії стало виділення національних квот: 14 місць – кримським татарам, і по 1-му – вірменам, болгарам, грекам, німцям. Національні квоти стали результатом тривалої і скрупульозної роботи кримськотатарського національного руху: Меджлісом розроблялися і передбачалися численні акції протесту: мітинги, пікетування ВР і Ради Міністрів АРК та інші акції протесту у всіх регіонах півострова. Ці події визначили такі риси періоду, як гостре протистояння кримських татар з владою, а надання національних квот з боку влади було свого роду «гасінням пожежі», а для кримськотатарського національного руху – грамотною, легальною боротьбою за владу і отриманням місць у

парламенті (нехай 14 замість 38). Це стало відчутною перемогою кримських татар.

Проте взаємодію руху і кримської влади у той час охарактеризувати з погляду раціоналізму і прагматизму досить важко: ця взаємодія швидше нагадує дитячий принцип: «йди з моєї пісочниці». Деякі дослідники відзначають, що М. Багров не раз пропонував Меджлісу співпрацю, але щоразу отримував або відмову, або нездійсненні вимоги. Як відзначає С. Червонна і М. Губогло «Крайній максималізм вимог, постійна незадоволеність зробленим і опущеним «зверху» (все не так, все мало, все погано), внутрішня ставка на безперервну напруженість, що створює основу для радикального революційного вирішення кримськотатарського питання, – такі основні особливості тактики кримськотатарського руху [213, с. 212]. Це додає міжетнічній взаємодії на Кримському півострові ще більшу гостроту. Мабуть, цей період був найскладнішим і суперечливим у процесах міжетнічної комунікації в Україні в цілому.

Першою спробою діалогу кримських татар із владою була участь у виборах першого президента Криму за підтримки М. Багрова.

У листопаді 1993 р. на позачерговій третій сесії II Курултаю відбулося обговорення ситуації, пов'язаної з виборами у ВР і Президента Криму, де було прийнято постанову «Про участь у виборах депутатів ВР Криму». Курултай, визнавши недостатньою чисельність представленої квоти для гарантованого обрання депутатів від кримськотатарського народу (14 мандатів з 98), разом із тим визнав доцільною участь виборців кримських татар у виборах кримського парламенту, висунув список претендентів у кандидати в депутати ВР Криму, зобов'язавши їх у разі обрання, неухильно керуватися рішеннями Курултаю і Меджлісу.

Сесія Курултаю доручила Меджлісу розробити і скоординувати всі необхідні дії з підготовки та організації передвиборчої кампанії.

Національний з'їзд в окремій постанові «Про інститут Президентства в Криму» визначив умови, за яких Меджліс може ухвалити остаточне

рішення про участь кримських татар у виборах президента Республіки Крим. Курултай також прийняв постанову «Про невідкладні заходи щодо сприяння в поверненні й облаштуванні кримських татар, що вимушено проживають в місцях виселення» [213, с. 40].

Детальніше процеси в кримськотатарському середовищі будуть описані в наступному підрозділі.

Вибори 1994 р. були виборами верхніх рівнів влади: Президента Криму, ВР Криму, ВР України, Президента України.

У президенти Криму балотувалося 6 претендентів: голова ВР Криму М. Багров, бізнесмен С. Верхошанський, заступник голови ВР Криму і Представник Президента України в Севастополі І. Єрмаков, лідер компартії Л. Грач, голова РПК (РДК) Ю. Мешков і глава Російської партії Криму С. Шувайников. Лідерами передвиборчої гонки стали М. Багров, Ю. Мешков і Л. Грач.

Основними принципами передвиборчої програми М. Багрова були: «відстоювання «реальної самостійності Криму», необхідності укладення економічних договорів з Росією та Україною, ідея збереження міжнаціонального миру і безпеки, неподільність Чорноморського Флоту, єдність Криму і Севастополя, право на подвійне громадянство. В економічній і соціальній сферах М. Багров пропонував розвиток «режиму відкритої економіки» при збереженні цільової допомоги держави сільському господарству, адресних дотацій малозабезпечених тощо. М. Багрова підтримали підприємницькі кола, перш за все ПЕВК, на підтримку його кандидатури також висловилися лідери Меджлісу кримськотатарського народу. Будучи головою ВР АРК, М. Багров міг розраховувати і на всебічну участь державних структур у його передвиборній кампанії» [126, с. 78].

Передвиборча програма Л. Грача ґрунтувалася на гаслі «відтворення єдиної держави, центром якої стане Росія», на ідеї відновлення соціальних гарантій, що існували в СРСР. В економічній сфері Л. Грач виступав за розвиток багатоукладної економіки при державній підтримці

товаровиробників і взагалі за сильний державний сектор. Програма Л. Грача гарантувала виборцям встановлення контролю за цінами на продукти першої необхідності і доведення розміру мінімальної зарплати (пенсій, стипендій) до розмірів реального прожиткового мінімуму. Гасла комуністів мали відгук серед значної частини населення, особливо серед громадян, що постраждали від розпаду радянської економічної системи і єдиної держави.

І, нарешті, третій лідируючий кандидат – Ю. Мешков – представник передвиборчого блоку «Росія» (складається з Республіканської партії і Народної Партії). Він пропонував виборцям скасування мораторію на проведення референдуму про статус Криму, який дозволив би відновити «єдність Криму з Росією», всебічне сприяння інтеграції в рамках СНД, подвійне громадянство, проходження армійської служби кримчанами тільки на території Криму. В економічній сфері «коником» Ю. Мешкова стало повернення Криму в рубльову зону.

Передвиборча кампанія характеризувалася гострим протистоянням (між М. Багровим і Л. Грачом, Ю. Мешковим і С. Шувайниковим). Вибори пройшли у два тури. Перший тур, що відбувся 16 січня 1994 року, приніс несподівані результати. У голосуванні взяли участь 76,6% виборців. Упевнено лідирував Ю. Мешков – він набрав 38,5 % голосів. М. Багров – 17,55 %, він був другим у списку фаворитів. Достатньо несподівано С. Шувайников (13,56%) обійшов Л. Грача (12,8%). Аутсайдерами виявилися І. Єрмаков і В. Верхошанський, що набрали відповідно 6,22% і 0,98% голосів.

У другому турі виборів взяли участь Ю. Мешков і М. Багров. «Другий тур голосування приніс рішучу перемогу лідерові республіканців, що виступав під прапором блоку «Росія», Ю. Мешкову, – при 75,2% виборців, що брали участь в голосуванні, за нього віддали свої голоси 72,92%, за його суперника проголосувало 23,35% [126, с. 79].

Таким чином, першим президентом Криму став Ю. Мешков. Свою оцінку цій події Меджліс дав у кінці січня: на прес-конференції Голови і членів Меджлісу в ході відповідей на запитання про «вплив взаємин

Меджлісу і Ю. Мешкова на ситуацію в Криму в найближчій перспективі, було заявлено: незважаючи на те, що Меджліс кримськотатарського народу, зважаючи на ставлення Ю. Мешкова до ключових питань вирішення проблем депортованого народу, не визнав Ю. Мешкова як президента, але готовий вести переговори з ним з конкретних питань» [126, с. 45].

Після президентських виборів розпочалася виборча кампанія з виборів у ВР АРК. Згідно з законом про вибори ВР Криму, який передбачав змішану систему виборів, з 98 депутатів належало вибрати 1/3 по багатомандатному (за партійними списками), 2/3 – по одномандатних округах, 14 парламентаріїв по кримськотатарському багатомандатному округу і по одному представникові від «депортованих груп»: вірмен, болгар, греків і німців.

Вибори пройшли в два тури і принесли перемогу проросійськи орієнтованим політичним силам. Основними положеннями їх передвиборчої платформи були: подальший розвиток державності Криму, самостійна зовнішня політика, подвійне громадянство, об'єднання Криму з Росією [97, с.5].

Результати виборів були такими: «На виборчі ділянки прийшло 60% виборців. З них 66,8% віддали свої голоси за список блоку «Росія», 11,6% - за КПК, 7,1% - за ПЕВК, 2,6 і 2,5% голосів отримали СПРК і КПСГ» [126, с. 81]. Таким чином, подолавши 5% бар'єр, в парламенті Криму отримали мандати блок «Росія», КПК і ПЕВК.

У виборах по кримськотатарському мандатному округу взяло участь 102,379 кримських татар. За список Курултаю кримськотатарського народу проголосувало 19,3% виборців, від числа тих, що взяли участь у голосуванні; кримськотатарський фонд культури – 0,95%, НРКТ – 5,41%, Республіканський культурний центр кримських татар – 1,28%. Таким чином, всі 14 депутатських місць у новому парламенті отримали представники Курултаю.

За результатами виборів у ВР Криму по одномандатних територіальних округах з 33 підтриманих регіональними меджлісами незалежних кандидатів, 10 пройшли в другий тур голосування [97, с. 4].

Цей етап став періодом виходу Криму з правого поля України і спробою побудови своєї власної політичної системи. Як зазначено в аналітичному огляді, складеному центром ім. О. Разумкова: «Взагалі, у цей період органи державної влади Республіки Крим сформували правове поле власної діяльності, визначали свої дії та повноваження» [97, с. 4]. Цей етап характеризується поступовою втратою контролю органами центральної влади України над подіями на півострові. Стан центральної влади не дозволив їй відмінити рішення про затвердження поста президента і проведення виборів, що ще більше дестабілізувало політичну ситуацію.

На думку київських дослідників, «вертикаль виконавчої влади була зруйнована, притому було втрачено найбільш чутливі й важливі важелі управління державою» [97, с. 4]. Українські правоохоронні органи і спецслужби, які розміщувалися в Криму, частково вийшли з підпорядкування центральних міністерств і відомств. Були спроби до регіоналізації Збройних сил України – призовники з Криму повинні були проходити строкову службу на території півострова.

Проте, нова політична система виявилася вельми недовговічною. Основною причиною її краху стали суперечності між «окремими положеннями кримської Конституції і законами про ВР і президента Криму, що могло стати причиною створення конфліктних ситуацій між виконавчою і законодавчою владою, а також усередині самого законодавчого органу» [126, с. 83]. Також неврегульованість правових механізмів взаємодії центру і республіки, суперечності між кримською Конституцією і законами України відіграли свою роль у цьому складному процесі. Найяскравіше деструктивні чинники виявилися в період з 1994 по 1998 рр.

Основними характеристиками періоду 1994-1998 рр., на думку аналітиків центру О. Разумкова, стали: оновлення управлінської вертикалі в

АРК, повернення автономії в політико-правове поле України, підписання великого договору між Україною і Росією базових угод щодо Чорноморського Флоту, загострення проблем, пов'язаних з облаштуванням кримськотатарського народу, загострення відносин між окремими політичними системами в АРК, посилення впливу кримінальних груп на політичну ситуацію на півострові [97, с. 6].

Початковий етап (1994-1995) цього періоду був спробою побудови нової політичної системи і отримав назву «мешковщина». Перший і єдиний президент Криму Ю. Мешков і блок «Росія», отримавши вражаючу перемогу на виборах, весною 1995 р. дійшли до повного краху своєї політики. Як і будь-яка популістська інституція, ця політична сила не виконала своїх передвиборних обіцянок, посилила соціально-економічні проблеми, тому позбулася свого електорату. Будучи неефективною і політично неорганізованою, вона не зуміла адекватно формувати відносини між Сімферополем і Києвом.

З Києва події в Криму здавалися, і якоюсь мірою були, хоча й демагогічним, але все-таки сепаратизмом. Тому навіть слабка центральна влада постаралася не допустити розвиток у тенденції до федералізму «знизу» - від регіонів. Так, київські аналітики відзначають: «протягом 1992-1995 років центральними органами державної влади України було прийнято десятки законодавчих актів про скасування понад 40 законодавчих актів Республіки Крим» [97, с. 4]. Цей період отримав назву «Війна законів». Так, забігаючи дещо вперед, відзначимо, що осінню 1995 р. було скасовано Конституцію РК (у редакції від 6 травня 1992 р.), закони РК «Про вибори Президента РК», «Про відновлення конституційних основ державності РК», «Про Конституційний Суд РК», «Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах рад» [97, с. 7].

Реакцію кримських татар на ці дії центральної влади озвучив Голова Меджлісу М. Джемільов, «заявивши кореспондентам, що він із задоволенням сприйняв рішення про скасування Конституції і президентства в Криму... У

разі будь-яких провокацій з метою дестабілізувати ситуацію на півострові, «кримські татари діятимуть за обставинами, координуючи свої дії з українською владою на позиції захисту законів України» [17, с. 73].

У 1994 р. створюється Представництво Президента України в РК. Першим представником Президента став С. Горбатов. Представництво отримало статус органу державної виконавчої влади і повинно було забезпечити «втілення в життя Конституції України і законів України з питань, що належать до відання Президента України як глави держави і глави виконавчої влади» [97, с. 6].

Було вжито заходи щодо оновлення керівництва правоохоронних органів. У травні 1994 р. Президент України підписав укази про реорганізацію Міністерства внутрішніх справ і Служби безпеки РК відповідно в ГУ МВС України в Криму і ГУ СБУ в Криму, передоручивши їх безпосередньо Міністерству внутрішніх справ і главі СБ України.

У вересні 1995 р. Президент України підписав Указ, згідно з яким Прем'єр-міністр Ради Міністрів Криму призначається безпосередньо Президентом України за поданням голови ВР АРК, а члени уряду АРК – Кабінетом Міністрів України. У серпні 1995 р. цей механізм дещо змінюється: Прем'єр-міністр призначається і звільняється з поста ВР АРК після узгодження з Президентом України. Процедура призначення і зняття глави уряду Криму було закріплено в ст. 136 Конституції (1996 р.) і Законом України «Про Конституцію АРК» (1998 р.) [97, с. 7].

До цього часу належить і реорганізація системи вертикалі державної влади: створюються райдержадміністрації, які підпорядковуються Уряду Криму, Кабінету Міністрів і Президентові України. Вельми своєчасно трансформацією вертикалі влади скористалися представники кримських татар: вибори дозволили їм демократичним легальним шляхом увійти до місцевої і регіональної адміністративної еліти, почавши формувати тим самим середню ланку управлінської еліти. Це стало істотним кроком у процесі регіонального і етнічного елітоутворення. Безумовно, це була

конструктивна тенденція включення кримських татар в процес ухвалення владних рішень. Ці процеси, у свою чергу, додають міжетнічній взаємодії на Кримському півострові нових відтінків.

Усі ці заходи проходили в стані гострої конфронтації між керівництвом республіки і центру. Кожен крок був «відповіддю на ті або інші «виклики». Пік протистояння пов'язаний з відновленням ВР Криму в травні 1994 р. Конституції республіки 1992 р. Як відзначає А. Мальгін, конфронтація з Україною не принесла Ю. Мешкову і блоку «Росія» хоч якого-небудь реального успіху. Напруженість у відносинах з Києвом створила несприятливу атмосферу для внутрішньокримських реформ. Крим перестав одержувати кредити від центрального уряду. Бойкот виборів у ВР України позбавив блок «Росія» можливості надалі впливати на ухвалення рішень у Києві. У боротьбі за «силові» структури» теж отримали поразку. Користуючись фінансовими важелями й помилками Ю. Мешкова, Київ поступово взяв міліцію, Службу безпеки, Прокуратуру й Управління юстиції під свій повний контроль [126, с. 86]. Таким чином, зазначається в аналітичному огляді УЦЕПД в 1994-1998 рр. було відновлено керованість вертикаллю виконавчої влади в АРК, у тому числі правоохоронними органами, що сприяло стабілізації політичної ситуації в Автономії. Центральні органи виконавчої влади повернули втрачений контроль за подіями в Криму [97, с. 7].

У 1994 р. в Криму новим урядом була зроблена спроба проведення економічної реформи. Деякі незначні успіхи уряду під керівництвом Є. Сабурова не вплинули на загальний крах реформи. Низький рівень підготовки до адміністративної роботи, «загальні несприятливі тенденції в економіці держави, суб'єктивні помилки, посилені об'єктивними труднощами» в умовах політичного протистояння з сильною опозицією у ВР визначили розвиток ситуації.

У першій половині вересня 1994 р. в Автономії вибухнула політична криза: ВР прийняла низку законопроектів і скасувала деякі положення тих,

що існують, таким чином, істотно обмеживши повноваження претендента. Ю. Мешков, у свою чергу, обнародувавши ряд указів, проголосив діяльність ВР. Сесія ВР виразила вотум недовіри Кабінету Міністрів України і пізніше призначила на пост прем'єра А. Франчука. Очевидно, це призначення показало, що кримська влада відновила свій вплив в АРК.

Рішення ВР України, прийняте в кінці вересня про приведення Конституції і законів АРК у відповідність до законів України, спричинило розкол в кримському парламенті. Одну сторону представляли члени фракцій «Реформа» і «Курултай», зайнявши проукраїнську позицію. Їх опонентами були «Росія», «Росія – єдність», «Республіка». Висунувши неприйнятні для Києва умови, ВР Криму скасувала більше 40 законодавчих актів (як це було зазначено вище). Проте, було б невірно не відзначити, що базовою причиною, що загострювала і без того складні відносини була приватизація. Її наслідки «відгукувалися» в наші дні – усім відомі події в смт. Сімеїз, плато Ай-Петрі та ін. Як відзначають деякі відомі політологи, наприклад, Кость Бондаренко, «Кримська власність, у свій час, стала знаряддям компромісу між Києвом і Сімферополем, що дозволило прибрати з політичної арени Москву. Київ пообіцяв кримським елітам: вам потрібна влада, майно, концесії – беріть в рамках Криму, що хочете. І дав слово не порушувати статус-кво. Зараз з Києва до Криму прийшли інші люди – ті, що не давали ніяких обіцянок і нічим не пов'язані. А потім почали кроїти по-своєму. Цей процес розпочався ще раніше, але зараз він зачепив кримських татар» [27, с. 4]. Аналітик вважає, що «протягом останнього десятиріччя кримські татари, дійсно, були союзниками українців у Криму. Вони, фактично, допомогли зробити Крим частиною України, стали союзниками Києва у справі утихомирення ними ліквідації (що спірно – А.А.) російського вектора в Криму» [там же]. «Але вони нічого не отримали взамін – справжніми господарями становища стали представники великого бізнесу» [27, с. 4]. І, якщо прийняти ідею Д. Видріна, про пік пасіонарності кримських татар (про це ще раніше писав Ю. Османов), то ситуація може набути

непередбачуваного характеру. Д. Видрін відзначає: «І якщо не дати їм мирної можливості застосовувати свою енергію і здібності, все більш і більш зростаюча енергія виллється в девіантні форми – йдеться не тільки про виступи на мітингах, але й про наркобізнес, створення екстремістських груп тощо» [36, с. 4]. Таким чином, процеси в макрополітиці та економічні інтереси великих політичних гравців також впливають на міжетнічну взаємодію на півострові.

Результати політичної кризи 1994-1995 рр. позначилися на розстановці політичних сил. Жодна з кримських політичних сил не мала ніяких реальних політичних важелів і підтримки населення. Центральна влада, у свою чергу, підсилила і укріпила свої позиції.

У зв'язку із складною політико-правовою ситуацією в Криму, ВР України проводить закрите засідання, на якому було скасовано цілий ряд законодавчих актів республіки, було прийнято закон «Про Автономну Республіку Крим», що «визначає статус Криму як адміністративно-територіальної автономії» у складі України». Згідно з цим новим законом Конституція республіки підлягала обов'язковому затвердженню ВР України. Закон встановлював, що повноваження ВР Криму можуть бути достроково припинені, у разі їх суперечності чинній Конституції і «законам України».

Увесь цей період характеризується хвилеподібним загостренням відносин між Києвом і Кримом. Завершилася ця криза тим, що «кримська влада, так і не подолавши внутрішніх суперечностей, виявилася неспроможною відстоювати інтереси Криму. На початку липня 1995 р. прихильники української опозиції Криму, що отримали більшість, змістили з поста спікера кримського парламенту С. Цекова, на місце якого був обраний Є. Супрунук» [126, с. 93].

На думку київських дослідників, «Повернення в цей період АРК до правового поля Україні знаменувало собою припинення «війни законів», сприяло стабілізації політичної ситуації в АРК, налагодженню відносин між Києвом і Кримом на правовій основі» [97, с. 7].

Як вже зазначалося кримськотатарські політичні сили, зокрема Меджліс і фракція «Курултай», у цих подіях зайняли опозиційну позицію президентові Мешкову і парламентській більшості блоку «Росія», підтримали і схвалили рішення ВР України і Президента України.

Проте, однією з характеристик цього періоду і сильним етнодистанціюючим чинником виступає і таке явище, як «вплив кримінальних угруповань на розвиток політичної ситуації в Криму» [97, с. 9]. Так, на думку дослідників, «у 1995-1998 рр. відбувалося поступове зрощування криміналітету з корумпованими чиновниками, їх «інфільтрація» до органів державної влади» [там же]. Результатом такого розвитку подій стало те, що «кримінальні групи не лише використовувалися в політичній боротьбі, а й самі мали реальний вплив на прийняття політичних рішень і на розвиток подій на півострові» [там же]. Період з 1995 по 1998 рр. називають часом кримінального беззаконня.

Одним із яскравих прикладів, що характеризують особливу значущість кримінальних структур в міжетнічній напруженості, можуть служити події весни-літа 1995 р.

Однією з перших «ластівок» стало зіткнення кримських татар із представниками кримінальних структур на ринку в районі Москільця в м. Сімферополі в травні 1995 р. Кінець червня ознаменувався масовими стихійними акціями в Східному Криму. Як зазначається в збірці «Коротка Хроніка діяльності Меджлісу»: «Гнів відносно корумпованої влади і засилля мафії вилився в розгром торгових точок, що належали місцевому злочинному угрупованню. У ході зіткнення кримських татар із загоном ОМОН, що застосували автоматичну зброю, декілька кримських татар отримали поранення» [93, с. 80].

Передконфліктна ситуація загострювалася по всьому регіоні. Для запобігання конфлікту відбулося позачергове засідання президії Меджлісу, на якому обговорювалася ситуація, що загострилася, і було запропоновано шляхи її вирішення. Про резонанс навколо подій у регіоні свідчать і Указ

Президента України «Про невідкладні заходи щодо усунення порушень законності і правопорядку в АРК і звернення Уряду АРК до жителів і гостей Криму». Багато дослідників, аналізуючи ці події, відзначають радикалізацію кримськотатарського національного руху і пов'язують це з активізацією партії «Адалет». Причини і особливості даної тенденції буде розглянуто в наступному підрозділі роботи.

Отже, політичний контекст повернення характеризується низкою процесів, що протікають на регіональному рівні, наприклад, створення Автономної Республіки Крим, інституціоналізацією національних інтересів етнічних груп регіону; процесів, пов'язаних з формуванням політичної системи держави Україна; посиленням значущості геополітичних факторів, оскільки Крим входить до зони інтересів великих держав: Росії, Туреччини, США і арабських країн. Причому, еліти етнічних груп, що мешкають на території республіки, виступають провідниками геополітичних інтересів.

2.3 Національний рух кримських татар і його інститути як суб'єкти міжетнічних комунікацій в АРК

Національний рух кримськотатарського народу, що виник незабаром після скасування режиму спецпоселень, є дуже цікавим для дослідника політичним і етнологічним феноменом, схожим, по-перше, з національними рухами інших депортованих народів; по-друге, з дисидентськими об'єднаннями, однак він має ряд особливостей. Визначається це, перш за все, кількістю учасників і соціальною базою руху. За цим критерієм тією чи іншою мірою в русі брав участь весь кримськотатарський народ, тобто його можна визначити як масовий. На основі цього з певною часткою умовності (для 60-70-х років) можна зробити підсумок за другим критерієм – рух мав достатньо великий ресурсний потенціал, своєрідний в умовах процвітання

єдиної державної власності та єдиної державної ідеології і ЗМІ. І третій критерій – цільова спрямованість, що припускала висунення політичних вимог до влади, розробку ідеології, визначення стратегії і тактики – що є для епохи будівництва комунізму досить рідкісним.

Проте, не дивлячись на це, а може й через вузьку етнічну спрямованість, це явище не досліджено достатньо повно. Однією з фундаментальних праць у цій галузі можна вважати дослідження С. М. Червонної та М. М. Губогла «Кримськотатарський національний рух», видане Російською академією наук, центром з вивчення міжнаціональних відносин й Інститутом етнології і антропології ім. М. М. Міклухо-Маклая в дев'яностих роках. Так само цією проблемою займалися Р. Джемільов, А. Сейтмуратова, Л. Алексєєва, А. Никифоров, А. Мальгін, О. Габрієлян та ін.

Як і будь-яке динамічне й тривале за часом явище, кримськотатарський національний рух пройшов ряд етапів у своєму розвитку.

Виділяються такі періоди:

1. 1956 – 1964 роки – етап становлення;
2. 1964 – 1969 років – період найбільшої активності;
3. 1970 – 1985 років – криза руху [7, с. 5];
4. 1985 – 1991 роки – період часткового досягнення цілей;
5. 1991 рік – до наших днів – занепад руху.

Деякі дослідники виділяють ще період до 1956 року і називають його «утробним» [55, с. 98]. Він характеризується усвідомленням того, що сталося і мобілізацією внутрішніх сил народу.

Поштовхом для сплеску руху стали XX з'їзд і ухвалення Указу президії ВР СРСР «Про зняття з депортованих народів режиму спецпоселень». Значення цього Указу для національного руху безперечне. Так, С. Червонна і М. Губогло пишуть: «Значення Указу, якій завершує перший етап, полягало в тому, що він відкрив нові перспективи перед рухом, котрий формується, дозволив продовжити боротьбу, поєднати інтелектуальні

зусилля щодо збереження історичної пам'яті, розроблення організаційних заходів, що надавали самому руху якісно нову структуру – вже не тільки стихійного масового, але й організованого опіру. Важливою віхою в цій організації був початок петиційних кампаній, що стрімко набували всенародного (об'єднує сотні тисяч кримських татар) характеру [55, с. 100].

Організаційними одиницями руху стали ініціативні групи сприяння партії й уряду. До їх складу входили активісти національного руху, соціальною основою якого стали інтелігенція, радянські і партійні працівники, студенти, робочі. Як пише Л. Алексеева, організаційна структура створювалася стихійно «без загального керівного центру, без лідерів і не претендує бути всенародною політичною організацією» [7, с. 5].

Серед функцій, що виконуються ініціативними групами, були організація заходів протесту, збір підписів під петиціями на адресу уряду тощо.

Основною формою діяльності і комунікації між народом і владою були петиційні кампанії.

При дослідженні періоду 1956 – 1964 рр. С. Червонна дає таку його оцінку: «по-перше, звернення до історичної пам'яті, відображене в багатократних петиціях, породило широкий інтерес до становища народу. По-друге, самі організатори руху усвідомлювали необхідність нових форм боротьби, оскільки можливості вірнопідданства себе вичерпали. По-третє, розширення опіру владі одночасно додавало нові імпульси зростанню національної самосвідомості, піднімало свіжі молоді сили, включало нові покоління до боротьби» [55, т. 1, с. 105].

На думку дослідників (Л. Алексеевої, С. Червонної, М. Губогло), усунення Н. Хрущова від влади стимулювало генезис руху - саме 1964 рік став початком другого етапу. Проте, «головні причини цієї активізації, підйому, розробки нових форм і методів боротьби полягали в самій природі цього руху» [там же, с. 106]. Саме цей період висунув ряд харизматичних

лідерів і поклав початок формуванню сучасної кримськотатарської еліти. Тому сприяла і переорієнтація діяльності ініціативних груп. Таким чином, рух усе більше організаційно оформлявся, це впливало на характер і форму взаємодії руху і влади: з одного боку, стали проводитися масові акції протесту у всіх великих містах – місцях проживання кримських татар, а також у Москві, а, з іншого боку, посилювалися репресивні заходи від держави (розгін демонстрацій і мітингів, судові процеси над лідерами і активістами руху тощо). Особливу роль відіграв Указ Президії ВР СРСР від 5 вересня 1967 року про реабілітацію кримськотатарського народу. Це стимулювало переселення кримськотатарських родин до Криму, де вони зіткнулися з протидією влади і спробами блокування і гальмування цього процесу. Перша хвиля переселення (1967 – 1968 рр.) стала однією з найдраматичніших в історії народу.

Ще однією значною віхою розвитку соціальної сили в цей період, а також і в подальшому стало зближення кримськотатарського національного руху з правозахисними рухами СРСР, налагодження контактів з іншими етнічними об'єднаннями і організаціями, з представниками радянської інтелігенції (такими як А. Сахаров, Е. Боннер, І. Габай, Л. Алексєєва та ін.).

Цей процес вплинув на вироблення національної ідеології, стратегії і тактики руху, дав можливість передачі інформації за кордон і її публікації. Л. Алексєєва відзначає, що «1968 рік ознаменувався зближенням кримськотатарського руху з правозахисним, що зіграло важливу роль у подальшому розвитку їх обох. До моменту зближення правозахисний рух знаходився лише на стадії становлення, майже не маючи досвіду, тоді як кримськотатарський рух мав вже понад 10-річну історію і у нього було чому повчитися» [7, с. 5]. Таким чином, взаємовплив і взаємодія кримськотатарського народу і правозахисного руху стали взаємокорисними.

Період з 1970 по 1985 роки був неоднозначним, складним і суперечливим. Так, Л. Алексєєва визначає його як «кризовий», указуючи на те, що з 1970 року починається поступовий спад руху. Серед причин, що

породжують цю ситуацію, дослідник відзначає таке: «репресії і засудження найбільш активних учасників, розчарування в безрезультатності і марності боротьби, протидія властей татарським сім'ям, що переїзять до Криму, зниження авторитету ініціативних груп через їх роз'єднання [7, с. 10 - 14].

Проте, саме в цих причинах М. Губогло і С. Червонна вбачають перехід руху на нову стадію розвитку, оцінюючи цей період не як кризовий, а як перехідний. «Зміни у формах діяльності, кадрові перестановки, зміна поколінь, поповнення передових ешелонів руху свіжими силами, перехід від інтелектуальних форм до дієвіших форм опіру – дозволяють зробити висновок про створення передумов якісно нового етапу кримськотатарського національного руху. Почала помітно підвищуватися політична грамотність лідерів, розширювалосвітобачення рядових учасників, наростало бажання не тільки повернутися до Криму, але й відновити там національну державність. Словом, крива графіка самого руху послідовно прагнула вгору, хоча й під менш гострим кутом, ніж в попередні – 1960-ті роки» [55, т. 1, с. 123 - 124].

Саме цей етап є значущим в процесі виникнення й формування сучасної кримськотатарської еліти. У цьому процесі можна виділити деякі тісно взаємопов'язані тенденції. Перш за все, поява яскравих харизматичних лідерів, молодих, енергійних, рішучих. Друга тенденція – поява двох течій у національному русі – радикального і помірною (це «відгукнеться» у кінці 80-х років, визначивши появу ОКНР і НРКТ).

Третя тенденція, що розвивається на тлі репресій і судових переслідувань активістів руху, складного і трагічного процесу самостійного повернення кримськотатарських родин до Криму, полягає у формуванні кримськотатарської еліти «зверху», по суті створення «п'ятої колони». Відбувалося це шляхом кооптації в партійний і управлінський апарат, в наукову і культурну еліту Узбекистану представників кримських татар. Таким чином, влада отримувала керовану, покірну, «кишенькову» еліту, яка не тільки не надихала народ на боротьбу, але й всіляко його пригнічувала.

Період 1985 – 1991 років є одним із найцікавіших, складніших, суперечливих і таких, що визначають стратегію подальшого розвитку країни в цілому і кримськотатарського етносу зокрема. У міжетнічних комунікаціях – це час перших загострень, напруженості і міжнаціональних конфліктів.

В історії СРСР цей період є завершальним. Для радянських громадян він став здійсненням стародавнього китайського прокляття – «життя в період змін». Складна трансформація політичної системи, економіки і, перш за все, свідомості населення виявилася одним із чинників розпаду Радянського Союзу. Реформування політичної системи під гаслами гласності і демократії, перехід від державної економіки до ринкової, її лібералізація, проведення парламентських і, вперше в історії Росії, президентських виборів на принципово іншій основі, курс на демократизацію і побудову цивільного суспільства були тим специфічним фоном третього етапу національного руху, при якому стало можливим повернення кримських татар на свою історичну Батьківщину.

Для національного руху цей етап став періодом пожинання плодів. Деякі дослідники характеризують його як «звитяжний». «За результативністю досягнення основних початкових цілей руху минулі 6 – 7 років (1985 – 1991 рр.) дали незрівнянно більше, ніж всі попередні десятиліття» [55, т. 1, с. 130].

Значним кроком стала поява Центральної ініціативної групи (ЦІГ), яка виступила керівним ядром руху. На думку дослідників, однією з характеристик цього періоду можна назвати висунення нових концепцій, форм і методів боротьби.

Рух, що надихається й організовується ЦІГ, проводить одну за одною акції протесту: страйки, мітинги, демонстрації та інші акції протесту. З осені 1987 року (після створення Державної комісії під керівництвом Голови Президії ВР СРСР А. Громика в липні 1987 року) спостерігається підйом руху, його активізація, розширюється географія діяльності, відкриваються нові можливості і ресурси, відшліфовується і організація дій. Це дозволяє

говорити про кримськотатарський національний рух як про реальну, могутню, дієву соціальну силу. Сама ж ЦГ, як вважають дослідники, «набула характеру радикальної константи, що спрямовує весь рух революційним шляхом. Тут утворилося міцне ядро однодумців, упевнених, що тільки в безкомпромісній боротьбі з режимом можна захищати інтереси кримськотатарського народу» [55, т. 1, с. 150]. Саме ці моменти визначають зовнішність етнічної політичної еліти в кінці ХХ століття.

З 1989 року основна арена подій переноситься до Криму, таким чином, досягається одна з цілей руху – повернення на історичну батьківщину. Кінець вісімдесятих років на всій території колишнього Радянського Союзу ознаменувався збройними міжетнічними конфліктами. Це спровокувало появу біженців з «гарячих точок» і стимулювало відтік кримських татар з союзних республік до Криму. Наслідком цього стала зміна сфери діяльності руху – основними проблемами стають організація роботи щодо повернення народу, захисту його економічних, політичних і громадянських прав.

Одночасно держкомісії та інші форми діяльності держави дискредитують себе в очах кримськотатарської громадськості. Національний рух переймає естафету у вирішенні поставлених завдань з рук влади, що дає можливість відстоювати свої вимоги в безкомпромісній формі. (Це безумовний «плюс» руху і «мінус» – владі). Наслідком цього рух зайняв нову сходинку в рейтингу політичних сил на півострові. Як відзначили дослідники, «політичний діалог руху з кримською владою виходить на новий рівень: перед обличчям Кримського облвиконкому і обкому КПУ (керівництво якими з 1989 року виявилось в одних руках – енергійного і досвідченого М.В. Багрова) предстають вже не роз'єднані групи безправних поселенців, а організована, очолювана авторитетними лідерами кримськотатарського руху, сила» [55, т. 1, с. 152]. У контексті міжетнічної взаємодії цей аспект є одним із визначальних.

На тлі зовнішніх перемог відбуваються складні внутрішні процеси. У травні 1989 року ЦІГ перетворюється на ОКНР і в русі формуються дві течії – ОКНР і НРКТ, що з'явилися і сформувалися усередині єдиного руху. Вони відображали дві тактики при єдиній стратегії і меті. Так, за ОКНР визнавалися радикалізм, неприйняття дій влади, рішучість і безкомпромісність. НРКТ вважалось лояльнішим, прагнучим до контакту з владою. Практично всі дослідники, що займаються вивченням даної проблеми, серед основних причин розколу називають відмінності в тактиці та ідеології цих напрямів: помірне, обережне, продержавно орієнтоване крило Ю. Б. Османова, прагнуче досягти змін в рамках існуючої політичної системи у дусі марксизму-ленінізму; і – радикальне, стихійне, антикомуністичне по суті крило М. Джемільова, що «висуває вимогу демонтажу системи» [55, т. 1, с. 176], переклавши на неї всю трагедію народу. Ця причина, будучи основною, не закриває як чинників суб'єктивного характеру (психологічні характеристики лідерів), так і причин об'єктивних (не могла навіть дряхліюча тоталітарна держава з величезною машиною придушення спостерігати процес появи і розвитку могутньої сили, що виступає проти основ системи, не роблячи спроб придушити його зсередини, розуміючи, що придушення ззовні тільки мобілізує сили).

До цих пір в середовищі кримських татар немає єдиної або, щонайменше, несуперечливої оцінки цьому: одні вважають розділення руху на два крила нормальним процесом життєдіяльності і політичного зростання; інші ж стверджують, що цей розкол поклав початок кінцю національного руху кримських татар.

Обравши тактику взаємної конфронтації ОКНР і НРКТ остаточно розходяться після II Курултаю (1991 р.). Список делегатів від НРКТ не знайшов підтримки серед народу, таким чином, на Курултаї не було ні єдиного представника об'єднання. Маючи загальну думку з багатьох проблем, масу точок зіткнення, одне джерело, ці дві організації опинилися по

різні боки барикади. Причому їх взаємини носили надто войовничий характер.

Подальша доля НРКТ як політичної сили була вирішена після Курултаю і поставлена крапка після смерті Ю. Османова в 1993 році. Сучасний НРКТ нагадує швидше інтелектуальний клуб, що об'єднує людей, аналітиків і спостерігачів, співчуваючих, просунутих, можливо успішних, проте не активних цілеспрямованих політичних гравців, що діють. Їх доля дослідження, аналіз, створення теоретичних концепцій. Хоча спроби включитися у владу робилися (особливо в діяльності Республіканського комітету у справах національностей). М. Губогло і С. Червонна, аналізуючи занепад НРКТ, відзначають таке: «Викинуте літом 1991 року (і червневим Курултаєм і поразкою реакції) з головного руслу національно-визвольної боротьби НРКТ фактично завершив свою історію у виконкомівських структурах комітету у справах депортованих народів. Це дуже драматична історія, але ми не вважаємо її ні ганебною, ні абсолютно бездарною. НРКТ зробив свою справу, і наступив момент, коли він повинен був піти з історичної арени. Однак весь цей період (1985 – 1991) він діяв і його енергійна пульсація визначала шляхи розвитку і контури національного руху в цілому. Ми не можемо виключити з історії цього руху ту масу слів і вчинків, резолюцій і звернень, ту практичну роботу і ті теоретичні концепції, за якими стоїть аббревіатура НРКТ [55, т. 1, с. 193].

Зупинимось докладніше на діяльності ОКНР, тому що саме вона стала визначальною силою руху і одним з основних суб'єктів міжетнічної взаємодії в регіоні. Сам же рух поступово переходить у нову якість: з масового і аморфного він трансформується в суворо централізовану, з могутнім і гнучким апаратом управління політичну організацію.

Він змінюється настільки, що говорити про національний рух кримських татар зразка 1960 – 80 років, на наш погляд, не доводиться. Останньою піковою крапкою в його історії став 1991 рік – проведення

референдуму про Кримську АРСР і скликання II Курултаю кримськотатарського народу.

На початку 1990 – х років у кримських партійних та інтелектуальних кругах почала обговорюватися ідея про створення Кримської АРСР. (Про це яскраво і цікаво розповів один із головних дійових осіб тих подій М. В. Багров у своїй монографії «Крим. Час тривоги і надій»). Кожна політична сила вкладала свій зміст в цю ідею, бачення політичного майбутнього півострова у них значно розрізнялося.

Кримські татари не прийняли пропонованих проектів, підкреслюючи, що Кримська Республіка повинна бути державністю кримських татар як корінного народу, запропонувавши свій варіант регіональної конституції. Зрозуміло, цей варіант не пройшов ОКНР призвала бойкотувати референдум про відтворення КрАРСР. Взагалі, кримські татари в якійсь мірі самі себе позбавили участі у владі республіки. Хоч у той період навряд чи могло бути інакше: як з боку влади, так і з боку кримських татар нагніталася конфронтація, психоз, непримиренність. Якщо прийняти модель історичного розвитку А. Тойнбі – «виклик» - «відповідь», то створення КрАРСР зразка 1991 року послужило «викликом». «Відповіддю» якому стало скликання Курултаю, що відбувся у кінці червня 1991 р.. Курултай, будучи з'їздом кримськотатарського народу, вибрав представницький національний орган – Меджліс. У Криму склалася надто цікава ситуація. Так її описують дослідники: «Програвши перший раунд боротьби за «національну державність», отримавши з рук Радянської влади – КрАРСР без самоврядування і влади кримських татар – національний рух проте (цього разу тільки ОКНР) зумів вийти з патової ситуації і узяв курс на реальне двовладдя в Криму» [55, т. 1, с. 167]. Значення Курултаю не можна недооцінювати. Перш за все, це великий крок в національному відродженні, мобілізації внутрішніх сил народу, обумовлений тим, що Курултай «передбачався як перший крок до відтворення національної державності. Заклав ідеологічну основу сучасного кримськотатарського руху, що зберігає

своє значення до цього дня» [126, с. 125]. Курултай ознаменував початок наступного якісно нового періоду в кримськотатарському національному русі. Детальніше соціально-політичні процеси на півострові були розглянуті в попередньому підрозділі роботи.

Значущість цього періоду визначається за трьома аспектами – руху як соціокультурного феномена, як «формату» формування і еволюції етнічної еліти і як суб'єкта міжетнічних комунікацій.

На цьому етапі національний рух кримськотатарського народу, безумовно, виступає ще як соціокультурний феномен. Могутній, організований, такий, що мобілізує всі прагнення і волю народу, він проводить національний з'їзд – Курултай. Можна говорити і про його юридичну неправомочність, і про вузькі етнічні рамки, і про політичну неспроможність, і про його антидержавницький характер, проте не можна заперечувати і того, що для України і Криму в тих соціально-політичних обставинах Курултай став політичним нонсенсом, що викликав величезний міжнародний резонанс.

Як відомо, Курултай і Меджліс є одним із основних інститутів у політичних системах багатьох мусульманських, особливо тюркських державах. Курултай – це національний з'їзд, законодавчий орган, а Меджліс – обраний на Курултаї уряд країни. Для кримських татар, що не мають своєї державності, Меджліс і Курултай стали свого роду символами державного відродження і в деякому розумінні протоурядом і протозаконодавчим органом. Для України і молодій Кримській республіці Курултай і Меджліс стали цілком реальною можливістю двовладдя, загрожуючи політичній системі нестабільністю, непередбачуваністю і потенційною небезпекою. І, само собою зрозуміло, що, як і будь-який прагнучий вижити організм, влада відреагувала тим, що не визнала Курултай і Меджліс, оголосила рішення ними прийняті не легітимними. Проте, як показав час, з такими опонентами довелося погоджуватися. Не визнаючи їх де-юре, влада визнала їх де-факто, і в цьому величезна заслуга національного руху.

Період 1985-1991 років в історії національного руху кримських татар став періодом структурного оформлення і політичної інституціоналізації. Саме у цей період можна говорити про рух, як про могутню політичну силу, що визначає протікання соціально-політичних процесів в регіоні.

1980-ті роки стали і етапом елітотворення. Загальнодемократичні процеси, зміна державного курсу, а пізніше і розвал СРСР визначили і особливості формування еліти. Тільки цей етап характеризувався відносною відвертістю політичної і економічної еліти. Разом із кастовістю партійної номенклатури у владу приходять нові лідери, що представляють нові соціальні сили, які мають інші інтереси, і що реалізують їх в іншій формі. Особливо зросла роль етнічних еліт. Хоч, вже зараз ми стали свідками того, як нові етнічні еліти сучасних незалежних держав – республік колишнього Радянського Союзу, є ніщо інше як стара партійна номенклатура, що чудово адаптувалася до вимог, що змінилися, яка сама ж їх визначає. Звичайно ж, можна сперечатися про якість нової «старої» еліти, проте саме вона, узявши владу в свої руки, визначає стратегію, тактику і особливість розвитку цілого ряду геополітично значущих регіонів: держав Центральної Азії і Закавказзя.

З погляду розвитку кримськотатарської еліти (особливо політичної, економічної і релігійної) цей період виявився доленосним і в значною мірою основоположним. Характерна для етапів базових трансформацій у державі відносна відвертість і доступність ресурсів (економічних, фінансових, політичних, інформаційних) дозволили політичним і економічним акторам вийти на якісно новий рівень. Разом із політичною елітою, що вельми важливо, формувалася й економічна еліта. Представники кримських татар стали активними учасниками мікро- і макроекономічних процесів, що протікають у регіоні. Одним із могутніх сукупних чинників елітоутворення стала «зв'язка»: стратегічна цінність півострова; його ресурсний потенціал; а значить, і тяжіння економічних інтересів. Саме у цей період Крим став центром збігу фінансових потоків (з Росії, Туреччини й низки інших країн).

Специфіка політичного протистояння кримських татар і влади КрАРСР полягала на мікрорівні в прагненні бути представленими у владі, створенні етнічних інститутів влади, вимогам виділення земельних ділянок і відновлення довоєнної специфіки розселення тощо. На макрорівні - це є не що інше, як боротьба за оволодіння ресурсами, що, насправді, є справедливим.

Черговою і надто важливою особливістю цього етапу є й те, що спільно з вищою політичною і економічною елітою формується і прошарок середньої еліти: економічної, адміністративно-управлінської, інформаційної, культурної. Прикладом цього можуть служити сучасна структура райдержадміністрацій, етнічний і чисельний склад приватних підприємств тощо.

Розглянутий період, певною мірою, є піковою точкою національного руху кримських татар. Попереду і перемога на виборах у ВР АРК, і участь у різнобічних внутрішніх і міждержавних організаціях, і міжнародне визнання, проте йдеться вже не про всенародний рух, а про політичні інститути зовсім іншого порядку. Національний рух, що трансформувався в політичні інститути, набуваючи нових форм, перестає бути як таким. Так, що еволюціонувавши в ОКНР і НРКТ, національний рух кримських татар вже не рух зразка 1960-1980-х років.

Серед чинників, що додають цілісність такому незвичайному об'єднанню, можна виділити такі: відсутність єдиного керівного центру (свого роду механізм децентралізації), масовість і всенародний характер об'єднання і третій чинник, як не парадоксально, наявність різних течій, що мають загальні цілі і завдання, але володіють різною тактикою і механізмом взаємодії з владою.

Сучасний етап в історії національного руху почався, на наш погляд, з 1991 року й ознаменувався створенням Кримської АРСР та скликанням Курултаю. Ці дві події визначили подальший розвиток політичних процесів на півострові та формат міжетнічних комунікацій в регіоні.

Кримська республіка, створена без урахування інтересів і без участі кримських татар отримала реальну можливість двовладдя в особі Курултаю і Меджлісу. Її освіта визначила нові характеристики і технології діяльності руху.

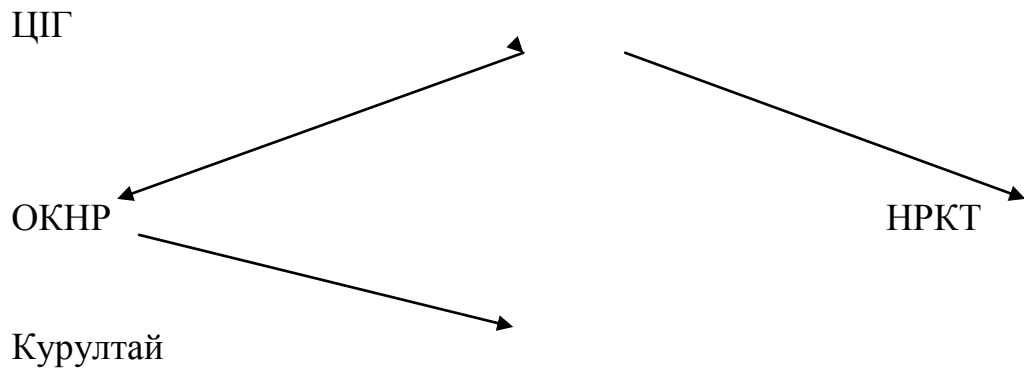
Деякі дослідники, наприклад О. Габріелян, А. Никифоров, А. Мальгін та ін. з 1991 року виділяють такі етапи еволюції руху:

- 1) від Курултаю 1991 року до політичної кризи в жовтні 1992 року і зміни тактики руху, що відбулося незабаром;
- 2) з початку 1993 року до обрання представників кримськотатарського руху у Верховну Раду Криму в березні 1994 року;
- 3) «парламентський» період з весни 1994 року до 1998 року; [38, с. 175]
- 4) з 1998 року по 2002 рік;
- 5) з 2002 року до наших днів.

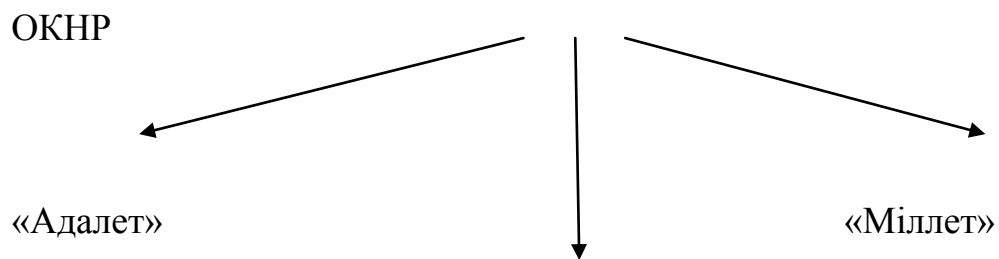
Етап з 1991 року можна охарактеризувати як період політизування. Згадані нами дослідники відзначають, що його «значною особливістю стало перенесення центру напруженості з побутової сфери у сферу політичну, тобто змінилися етнодистаціюючі чинники. Це пов'язано з висуненням на перший план вимог відновлення національної державності кримських татар» [38, с. 178] і початком формування етнічних груп інтересів.

Курултай, що прийняв Декларацію про національний суверенітет і Меджліс, який було обрано, визначив подальшу тактику і стратегію руху. Утворення Меджлісу як «найвищого повноважного представницького органу кримськотатарського народу» припускає і те, що він «створювався як своєрідний орган державної влади» [38, с. 180]. Ці процеси визначили цілий ряд тенденцій усередині кримськотатарського руху.

Перша тенденція, що почалася з утворенням Центральної ініціативної групи, – тенденція до інституціоналізації. Схематично це виглядає так:

- Меджліс (після виборів у ВС До в 1994г.)
- Меджліс (після Курултаю в грудні 1997 р.)

Кримськотатарський молодіжний центр

- Меджліс (після виборів 1998 року (два депутати – кримські татари у ВР України))

Етногрупи інтересів – найвища точка розвитку політичних інститутів.

У результаті аналізу зазначеної схеми доцільно виділити такі рівні цього процесу:

1. Перший рівень – створення ЦІГ – це перший крок до централізації влади;
2. Другий рівень – виділення двох течій в національному русі - ОКНР і НРКТ – свого роду точка біфуркації, після якої рух набуває нових форм;
3. Третій рівень – скликання Курултаю і обрання Меджлісу – цей ступінь визначає фундаментально нове явище – спробу створення

органів державної влади і управління, а значить і кроків до утворення національної державності;

4. Четвертий рівень – після перемоги на виборах у ВР Криму списку Курултаю і створення могутньої фракції «Курултай»;
5. П'ятий рівень – вихід зі складу Меджлісу 16-ти членів (Л. Арифова, Р. Аблаєва, Е. Меджитова і ін.) і створення партій «Міллет» і «Адалет» (у 1995 році). Соціокультурним аспектом внутрішньоетнічного партогенезу стало створення ряду суспільно-політичних організацій і об'єднань, таких як: Ліга кримськотатарських жінок, «Мааріфчи», «Арбій бирлиги» тощо;
6. Шостий рівень – обрання двох депутатів – кримських татар (М. Джемілева і Р. Чубарова) у ВР України і створення Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України в 1999 році свідчить про перехід на новий рівень влади і формування, як вже наголошувалося, дуже ефективною і етнічної групи інтересів, що виключно політизується.

С. Червонна в новому фундаментальному дослідженні «Кримськотатарський національний рух (1994 – 1996 рр)» з серії «Дослідження з прикладної і невідкладної етнології» інституту етнології і антропології РАН відзначають таку особливість руху: «До середини 1990 – х років сформувався його дуалістичний характер, він, з одного боку, залишається опозиційним, перш за все, до владних структур Криму, а з іншого боку, сам проникає в ці структури» [213, с.9].

Наступна тенденція, що збереглася до цього дня, боротьба за ресурси, особливо за землю. Як уже згадувалося, на мікрорівні це виражалося в «самозахопленнях» земельних ділянок. Трагічні події розвернулися на початку 1990-х років селищі Молодіжне, Нижня Ліщина, Червоний Рай (поблизу Алушти) та інших. У результаті взаємної ескалації напруженості виникла загроза масових безладів.

У світлі подій літа – осені 2003 року з «самозахопленнями» кримськими татарами земельних ділянок у Великій Ялті, восени 2007р. – весною 2008 р. в районі Бахчисараю і в Сімферополі, хотілося б відзначити, що на цей час умов іншої форми отримання землі кримськими татарами, що вже склалися, на жаль, немає. Невідрегульований механізм забезпечення землею і результати приватизації можуть стати міною сповільненої дії і одним із чинників дестабілізації ситуації і питання, частково, полягає в тому, що ж послужить детонатором подій.

Третя тенденція найчіткіше виявилася в 1997 році і призвела до скликання позачергової сесії Курултаю, що отримав в народі назву «собачий». Полягала вона в особливостях «технології влади», використовуючи термінологію А. Авторханова, і відображає процес зосередження влади в одних руках – тобто тенденція до авторитаризму. Про це говорить ухвалення нового положення про Меджліс, згідно з яким «голова отримав право самостійно відхиляти до 30% його складу» [126, с.144].

Коротко характеризуючи етапи розвитку руху після 1991 року, відзначимо таке. Період 1991 – 1992 рр. – гостре протистояння між Меджлісом і кримською владою. На лоні тривалого державного будівництва в Україні і Республіці Крим кримські татари опинилися знедоленими. Конституція АРК, Закон України «Про статус Автономної Республіки Крим», акт Верховної Ради Криму «Про проголошення державної самостійності Республіки Крим», на думку Меджлісу, «не врахували інтересів кримськотатарського населення і фактично виключили можливість реалізації права кримськотатарського народу на самовизначення» [162, с.11].

Після розгрому селища-самозведення Червоний Рай під Алуштою восени 1992 року конфронтація між Меджлісом і кримською владою ще більш посилилася. Ухвалення Верховною Радою Криму Постанови «Про з'їзд (курултай) представників кримських татар» занадто ускладнило ситуацію. Конфлікт досяг пікової стадії свого розвитку.

Самому руху в цей період властиві мобілізація всіх сил, високий ступінь підтримки Меджлісу, будівництво нової структури централізованої вертикалі органів самоврядування місцевого і регіонального рівнів. Багато учасників тих подій відзначають ще й такі внутрішні характеристики в середовищі кримських татар, як ейфорія, психоз і емоційний підйом.

Проте, дослідники, характеризуючи ситуацію, що створилася навколо руху, відзначають її тупиковість [162, с.7]. Протистояння влади і національного руху досягло вищої точки. Стало очевидним, що назріла необхідність зміни тактики.

Ідеологічною і теоретичною основою нових моделей взаємодії з владою стало дослідження, проведеним групою московських вчених на чолі з Е. Паїним і викладеним у роботі «Шляху самовизначення кримськотатарського народу». Уміло використовуючи пропозиції аналітиків, лідери руху змінили тактику і досягли значних успіхів; із них визначним стало надання національних квот представникам депортованих і чотирнадцяти депутатських місць у Верховній Раді Криму кримським татарам на початку 1994 року.

Методологічною основою діяльності Меджлісу згідно з пропозиціями московських аналітиків повинен був бути прагматичний підхід. Основними «вразливими місцями» в тактиці і стратегії кримськотатарського руху було визнано:

- настанова на створення національної держави на основі реалізації права народу на самовизначення;
- прагнення «забезпечити права кримських татар за рахунок інших етнорелігійних спільнот, тільки на тій підставі, що в останніх є «своя національна територія за межами Криму» [162, с.14];
- «провокуючі» або «двозначні» установки і вислови лідерів кримськотатарського народу, в яких іноетнічне оточення може побачити приховану або явну загрозу» [162, с.28].

Виділяючи декілька рівнів роботи національного органу (як то: рівні Криму, України, СНД і міжнародний рівень), було рекомендоване таке. Перш за все:

- перенесення акценту з основної стратегічної мети – політичного самовизначення в повному обсязі (яка може бути збережена або скорегована відповідно до нових зобов'язань) на забезпечення реалізації окремих складових права на самовизначення (політичних, соціальних, культурних) і на вирішення конкретних прикладних завдань [162, с.27];
- прагнення до визнання Меджлісу де-факто «шляхом його активної участі у вирішенні практичних програм повернення й облаштування кримських татар (спільно з кримськими, українськими і міжнародними органами)» [162, с.27];
- позиціонування позитивного іміджу і освоєння нового інформаційного поля.

У контексті міжетнічних комунікацій на цьому етапі спостерігаються дві лінії суперечностей:

1. Меджліс – кримська адміністрація
2. Меджліс – кримське суспільство.

Основною причиною протистояння між Меджлісом і кримською адміністрацією визначається основна стратегічна мета руху – прагнення до реалізації права на самовизначення і побудова суверенної національної держави кримських татар. Експерти підкреслюють, що наполягати на здійсненні цих цілей в повному обсязі недоцільно, зважаючи на їх високу конфліктогеність в загальних умовах політичної нестабільності [162, с.28]. З певною часткою умовності можна стверджувати, що саме вказані чинники виступають жорстко етнодистанціюючими. Основним вектором діяльності Меджлісу повинне стати вирішення оперативного-тактичних завдань, пов'язаних з реалізацією окремих компонентів права на самовизначення.

Як відомо, виділяються чотири аспекти права на самовизначення: політичний, економічний, культурний і соціальний.

Під поняттям політичного аспекту права на самовизначення розуміються заходи щодо забезпечення політичних прав і свобод народу, досягнення і захисту необхідного їм статусу. Крім національної держави, реалізація цих цілей може поєднати створення двопалатного парламенту (при цьому депутати в одну палату обираються на основі принципу етнічного представництва), введення системи національних квот і визнання права на деякі посади і державні пости за представниками певної національності [162, с.29].

Для кримської ситуації рекомендується зосередити зусилля на визнанні кримською владою Курултаю і Меджлісу, шляхом їх підключення до процесу ухвалення рішень, що стосуються реалізації права кримських татар на повернення й облаштування [162, с.29].

Причому основною настановою повинна бути готовність до діалогу і співпраці. Одним із механізмів, що реалізують ці пропозиції повинно бути представництво татар у владі.

Розглядаючи економічний аспект права на самовизначення, аналітики виділяють зусилля Меджлісу з формування економічного режиму Криму, з участі в реалізації права на контроль за природними ресурсами, щодо забезпечення участі кримських татар в приватизації [162, с.32]. Проте, як показали останні події (зіткнення на вул. Балаклавська в Сімферополі, на плато Ай-петрі тощо), цей аспект виявився вельми конфліктогенним та етнодистанцюючим.

Перекликаються з економічними аспектами і соціальні. Для Криму дослідники відзначають, що «реалізація соціальних аспектів може бути пов'язана, в першу чергу, з корегуванням прийнятої схеми розселення кримських татар у бік збільшення площ під забудову в південних районах півострова» [162, с.32].

Реалізація культурних аспектів права на самовизначення може стати конструктивним форматом для інтеграційних моделей міжетнічної взаємодії.

На рівні України виділяються три блоки оперативно-тактичних завдань, що стоять перед Меджлісом:

- фактичне визнання його як повноважного представницького органу кримських татар;

- корегування соціально-економічних планів розміщення і облаштування кримськотатарського народу в Криму у бік їх повнішої відповідності реальним потребам репатріантів;

- включення в ширше інформаційне поле [там же].

Очевидно, що кожне з цих завдань несе в собі небезпечний для сучасної політичної системи України заряд: визнання Меджлісу як представницького органу кримських татар припускає, до певної міри, створення паралельних органів влади, причому за етнічним принципом, не розроблений механізм вирішення цієї задачі. Спроба створення Ради представників кримських татар при Президентові України особливим успіхом не визначилася, оскільки не були вироблені ні форми, ні принципи, ні методи, ні політико-правове поле діяльності. Так, Рада Представників з «майданчика для діалогу і пошуку компромісів» поступово перетворюється на паралельний орган влади, що неприпустимо за всіма канонами управління [167, с.21].

Реалізація другого завдання вимагає розкриття змісту поняття «Реальні потреби репатріантів»: або це вирішення завдань соціального характеру (забезпечення житлом, роботою тощо), або це відшкодування збитку завданого депортацією, відновлення довоєнної картини розселення тощо.

У сукупності вказані завдання припускають боротьбу за ресурсний потенціал для кримськотатарської еліти (адміністративний, соціально-економічний, інформаційний) і це, безумовно, питання існування самої еліти. У даній ситуації системоутворюючим початком виступає вироблення

принципів цієї боротьби, тобто своїх «правил гри», які, очевидно, виникають спонтанно, є вимогами і умовами, що диктуються самою системою, і служать швидше на її благо, ніж навпаки.

Так, Меджлісу група аналітиків рекомендує використовувати: існуючі державні структури, роблячи наголос на участь в конкретних проектах з очевидною віддачею для населення, затверджуючи на практиці право Меджлісу, діяти від імені кримськотатарського народу; всі структури і важелі, властиві цивільному суспільству, що формується [162, с.33].

Паралельно з цим необхідно формувати імідж кримськотатарського національного руху як ліберально-демократичного з національними цілями.

Період 1993-1994 рр. суперечливий і цікавий етап в історії національного руху. Тенденції, що спостерігаються в кримськотатарському соціумі, настільки суперечливі, що здається неймовірним їх одночасне існування. Так, наприклад, знаходячись в опозиції до влади, Меджліс прагне в ній брати участь. С. Червона, як вже наголошувалося, досліджуючи це явище, виділяє його «дуалістичний характер».

Стратегія кримської влади також не відрізняється послідовністю. Зводячи діяльність Меджлісу до рівня мафіозної організації, що політизується, вона, проте, відчуваючи проблеми міжетнічних відносин і взаємодії, щоразу вдається до «послуг» татарських політичних сил, тісно співпрацює з Меджлісом, іноді навіть йде у нього на поводу. Так, наприклад, М. Рогожин відзначає:

- Кримськотатарський національний рух (в основному Меджліс) грамотно агрегує вимоги свого народу, ранжірує їх за ступенем гостроти, висуває їх послідовно і агресивно. У вимогах і діях кримських татар завжди присутні стратегічна логіка та урахування тактичної обстановки;

- різні представники органів влади (кожен на своєму рівні) часто займають вичікувальну позицію, не прибігають до активних дій. Спроби деяких представників влади вести конструктивний діалог на своєму рівні, поки швидше вийнятки з правил;

- відсутність радикальних кроків у вирішенні початкових проблем доводить обстановку до гострого протистояння;

- далі органи починають діяти в режимі «гасіння пожежі». Замість послідовного діалогу і вирішення локальних питань, вимушено доводиться ухвалювати рішення різного роду вчинків, вже в технологіях жорсткого торгу. Такі вчинки переважно не тільки зачіпають інтереси решти населення, але й носять тупиковий системний характер [167, с.21].

І київська влада, не визнаючи юридично Меджліс, спирається на нього як на антисепаратистську продержавно орієнтовану силу і віддає, по суті, на відкуп співпраці з Туреччиною.

У самому русі також спостерігається скупчення суперечностей. Географічно ареал руху скорочується. Через складнощі з перетином меж, особливостей внутрішньої політики центральноазіатських республік зв'язки кримських татар із співвітчизниками слабшають. Посилюють положення і соціально-економічні проблеми. І, як наслідок, кримськотатарський рух перестає бути масовим: «Сьогодні за кримськотатарським національним рухом немає такої масової згуртованості всього народу, розділеного бар'єрами державних кордонів і соціального розшарування» [213, с.10].

Виділяється і ще одна лінія внутрішньої суперечності – «кримськотатарський національний рух, залучений до найвищих органів влади Криму, що мають прямий вихід на вище керівництво України, яке контролює через своїх представників (місцеві і регіональні меджліси) діяльність районних виконкомів і місцевих селищних рад із питань, пов'язаних з виділенням земельних ділянок, квартир, робочих місць і з іншими потребами кримських татар, бере на себе відповідальність за наслідки репатріації і вимушено обмежити подальший притік репатріантів, враховуючи об'єктивні труднощі» [213, с.10]. Ця тенденція, що виявилася вперше в 1993-94 роках, зберігається до сих пір.

Як вже наголошувалося, цей етап став періодом активного включення і участі кримськотатарського національного руху в політичне життя

республіки, таким чином, і переходу міжетнічної взаємодії на якісно інший рівень. Лідери руху відмовляються від тактики протистояння владі і самі прагнуть впливати на неї й брати участь у ній. І методи для цього було вибрано демократичні: перш за все, участь у виборах першого президента Криму (татари підтримали кандидатуру М. Багрова), у місцеві і регіональні органи влади і робота щодо надання кримським татарам громадянства України; зміцнення мережі місцевих і регіональних меджлісів, тобто вертикалі самоврядування; активна участь в приватизації і підтримка етнічних ЗМІ. Як бачимо, це забезпечило володіння необхідним для перемоги на виборах потенціалом, адміністративними, соціальними і інформаційними ресурсами, підготувало кримськотатарський електорат.

Основними завданнями руху стали представництво татар у владних структурах Криму і вирішення питання про отримання громадянства України. Вирішувати ці дві проблеми слід було нерозривно. Для досягнення поставлених цілей, Меджліс неодноразово розглядав і пропонував проекти закону про вибори народних депутатів ВР Криму. Прийнятий в квітні 1993 року закон «Про вибори депутатів ВР Криму» викликав різку незгоду Меджлісу. Законодавчому акту було дано таку оцінку: закон спрямований на «закріплення повного безправ'я корінних народів і депортованих національних меншин Криму» [47, с.36]. У зв'язку з цим було прийнято заяву, в якій висувалися вимоги скасування цього закону, створення шести одномандатних національних округів для представників депортованих народів; створення кримськотатарського одномандатного округу, в якому за списками Курултаю, політичних партій і національно-культурних товариств повинні були бути обрані 22 депутати ВР АРК з 80 [126, с.131].

Дебати з питань представництва кримських татар у владі були і в самому русі. Уже тоді стала помітною лінія розколу між Меджлісом і ОКНР, яка потім «відгукуватиметься» в кризі 1997 року. Влітку і восени 1993 року національний рух проводить масові акції протесту. Основною вимогою стало надання місць у ВР республіки. Восени вони досягли свого піку –

півостровом прокотилася хвиля акцій протесту. Після пікетування будівлі ВР кримська влада пішла назустріч. Під натиском національного руху було прийнято Закон «Про доповнення до Закону Республіки Крим «Про вибори депутатів ВР РК», відповідно до якого було створено чотири одномандатні виборчі округи для представників депортованих етносів і багатомандатний кримськотатарський округ, за яким обиралися 14 депутатів [126, с.131].

У передвиборчій кампанії взяли участь кримськотатарський фонд культури, Курултай кримськотатарського народу, НРКТ, Кримський республіканський культурний центр кримських татар. Перемогу отримав список Курултаю і всі 14 місць в парламенті отримали прихильники Меджлісу. Як відзначають спостерігачі, керівництво Меджлісу взяло участь у виборах ВР Криму, тим самим відмовившись від жорсткої конфронтації з кримською владою, перейшло до парламентських методів боротьби. Це дозволило керівництву не тільки створити впливову фракцію у ВР, але й висунути своїх представників в органи виконавчої влади і фактично поставити під контроль Державний комітет у справах національностей. Меджліс перетворився на одну з найбільших політичних структур Криму, що впливають на внутрішні процеси [126, с.131].

Результати виборів 1994 року забезпечили участь і на інших рівнях владної піраміди. Участь кримських татар в республіканських органах виконавчої влади представлена такими показниками: один заступник прем'єр-міністра Ради Міністрів АРК, міністр соціального захисту і голова республіканського комітету у справах депортованих громадян, заступники міністрів Держкомхоза, Держкомспорту, освіти, будівництва, голови Фонду майна, три заступники голів райдержадміністрацій. У місцевих держадміністраціях кримські татари складають 2 %. В органах судової влади частка кримських татар – 1,7%, МВС – 200 осіб, або 1,3 % від загальної чисельності зайнятих в цій сфері, в прокуратурі – 12, у СБУ – жодного. Частка державних службовців з числа кримських татар склала до 1,5% в різних держорганах [147, с. 5]. Очевидно, ці показники не могли

задовольнити вимоги кримських татар. Це сприяло появі нової проблеми – проблеми гарантованого представництва кримських татар в органах державної влади. Вирішення цієї проблеми бачиться політичним силам неоднозначно. Для розробки оптимального варіанту необхідно погоджувати критерії і умови представництва.

Як відомо, існує безліч моделей і технологій вирішення цього питання (квоти, двопалатний парламент, механізми виборчого процесу тощо).

Період 1993-1994 рр. участь кримських татар у владі визначили і особливості елітоутворення. Полягають вони в такому: цей період став етапом формування сучасної місцевої, середньої і вищої адміністративної еліти, оскільки саме в цей час представників етносу було включено до роботи відділів міжнаціональних відносин райдержадміністрацій, стала злагоджено та ефективно функціонувати система національного самоврядування (місцеві і регіональні меджліси – Міллі-Меджліс).

Цікаву тенденцію виділила С. Червонна – відбувається зрощення капіталу з політикою, що виражається в просуванні кримськотатарських підприємців на високі державні посади, в органи місцевого самоврядування і регіональні адміністрації, в керівні структури національних громадських організацій, партій, а також в зворотному процесі – особистому збагаченні чиновників і громадських діячів [214, с.13]. Це, у свою чергу, створює передумови для психологічного відчуження кримських татар і влади, уособленням якої служать свої ж співвітчизники.

Наступний етап (1994-98 рр.) умовно називають «парламентським». Цей період, метафорично можна визначити як «час збирати каміння». Взаємозв'язані, але такі, що відображають різні аспекти руху, явища виявилися саме в цей час. Це і робота фракції «Курултай», і поява партії «Адалет», і втрата основної соціальної бази руху, і зменшення кількісного складу, і посилення радикальних настроїв, і перехід латентних суперечностей у відкриті конфлікти (наприклад, події 1995 р. в Судаку). І, нарешті, підсумком суперечностей, що накопичилися в самому Меджлісі, стала криза

1997 р., яка похитнула декларовані рухом принципи демократії і похитнув імідж Меджлісу як представницького органу кримських татар. Цей період став часом яскравих політичних лідерів. На кримському політичному небосхилі з'явилися кримськотатарські лідери нової генерації, що виростили на ідеалах національного руху шістдесятих-сімдесятих років, Н. Бекиров, Л. Арифов, Л. Буджурова, С. Керимов, Р. Аблаєв та інші.

Періоди 1993-1998 і 1998 років до теперішнього часу вимагають детального дослідження. Це не є завданням даної роботи, тому буде дана лише коротка характеристика цього етапу національного руху.

Системоутворюючою особливістю цих двох періодів є розвиток багатопартійності в національному русі. Монолітним він, по суті, не був ніколи – різного роду погляди, а значить і угруповання були присутні завжди. Уперше суперечності такого роду, досягнувши піку, породили НРКТ і ОКНР у 1997 році. Далі процес партогенезу в кримськотатарському середовищі розвивався у бік багатопартійності: з'явився ціла низка політичних організацій і об'єднань. У середині дев'яностих років для національного руху властива така особливість: лінія протистояння проходила не у відносинах «центр (влада) – опозиція», а «лівий» фланг опозиції (НРКТ) і правий фланг (ОКНР, «Адалет»). Цікавий коментар до ситуації, що склалася, дає С.Червонна: навряд чи можна сказати, що Меджлісу вдалося замкнути одну на одній і тим самим якоюсь мірою нейтралізувати такі ворожі між собою сили, як НДКТ (зліва) і партія «Адалет» справа)). Вони, звичайно, без допомоги Меджлісу самі знайшли одна одну, але факт залишається фактом, і вони закріплюють позиції центру [213, с.23].

Ще одна особливість цього періоду полягає в змінах, подіях в тактиці руху після отримання національних квот у ВР АРК: знайшовши раніше не доступні політичні важелі дії, депутатська фракція намагається їх якомога ефективніше використовувати. У результаті в русі виділяються два напрями – «парламентський» і «радикальний».

Аналітики відзначають і таку особливість: «парламентський» і «радикальний» напрями, в певному значенні, «розведені» і діють в своїх, достатньо чітко обкреслених просторах. Прагматизм і радикалізм в сучасному русі кримських татар не дві суперечливі тенденції, а взаємодоповнюючі елементи єдиного процесу [38, с.190]. Це, у свою чергу, додає гостроти і внутрішньоетнічним процесам, і міжетнічній взаємодії.

Дослідження спектру етнічних політичних партій і організацій є об'єктивно складним через такі причини: як правило, ці політичні суб'єкти діють поза правим полем України, не зареєстровані в Мін'юсті, не мають постійного членства. Мають аморфну структуру, їх діяльність носить або напівлегальний, або кулуарний характер. Вони не володіють великим інформаційним ресурсом для висвітлення своєї роботи, не мають постійних відкритих джерел фінансування. Пересічному громадянину їх діяльність нагадує пульсацію, що посилюється через причини соціально-політичного характеру (роковини депортації, питання приватизації, виділення земельних ділянок тощо). Політологічний аналіз діяльності кримськотатарських політичних сил свідчить про адекватну агрегацію та артикуляцію інтересів групи.

Отже, аналізуючи вагомість національного руху кримських татар, виділимо два чинники його значущості:

- як соціокультурного феномена

- як початку або, за термінологією Д. Видріна, «корінців» кримськотатарської еліти. Саме з національного руху, певною мірою, з'явилася етнічна еліта, особливо такі її типи як адміністративна, політична, економічна. У форматі національного руху оформилися її основоположні принципи, моделі поведінки і взаємодії, її особливості. Етапи розвитку руху є етапами процесу етнічного елітоутворення. Національний рух визначив тактику і стратегію сучасної кримськотатарської політичної та економічної еліти.

Проте, сучасній етнічній еліті властиві такі тенденції.

Перш за все, це тенденція до стабілізації політичної еліти, тобто, пройшовши період початкового формування, кримськотатарська еліта перейшла в стадію ефективної закритості, відносної стабільності достатньо ефективного політичного функціонування. Вона виробила свої внутрішні «фільтри», освоїла тактику виживання і знайшла свою соціально-політичну «нішу».

Наступна тенденція - прагнення до закритості еліти, труднощі залучення до неї, певною мірою олігархізація етнічної еліти. Сам по собі цей момент виступає фактором виживання, прагненням до мобілізації, саме він дозволяє групі перейти в розряд еліти на початковій стадії елітоутворення. Однак, саме він є «спусковим механізмом» застою і деградації.

Третя тенденція полягає в утвердженні кримськотатарської політичної еліти на загальнодержавному рівні, а це передбачає не тільки перехід на новий рівень діалогу з владою, але й пряму участь в ній. У цьому випадку кримськотатарська еліта відмовляється від такої спадщини національного руху як протистояння з владою і переходить у конструктивну взаємодію з нею.

Четверта тенденція зводиться до формування потужної середньої ланки економічної еліти, як правило, еліти регіональної, очолюваної молодими честолюбними регіональними лідерами.

П'яту тенденцію виявили вибори у Верховну Раду АРК в 2002 році – посилення впливу регіональних лідерів.

Таким чином, національний рух кримськотатарського народу, що виник незабаром після скасування режиму спецпоселень є складним феноменом, схожим з національними рухами інших депортованих народів, а також з дисидентськими об'єднаннями, однак зі своїми специфічними особливостями. Воно пройшло ряд етапів у своєму розвитку, кожний з яких визначає специфічні характеристики міжетнічних комунікацій. Національний рух виступав одним із значущих політичних суб'єктів в Автономній

Республіці Крим в другій половині минулого століття, заклав основу і визначив еволюцію етнічної еліти.

Підсумки другого розділу

Підсумовуючи результати аналізу, проведеного у другому розділі запропонованого дисертаційного дослідження можемо сформулювати такі висновки.

Міжетнічні комунікації, що протікають в Автономній Республіці Крим, розвиваються в контексті трибічного полілогу між трьома основними етнічними групами регіону: росіянами, українцями і кримськими татарами. Виходячи з визначення сутності явища, в Криму спостерігається широкомасштабна міжетнічна взаємодія.

Вона обумовлена низкою політичних, соціально-економічних, соціокультурних, психологічних, ситуативних, історичних і геополітичних чинників.

Макрофактором, що заклав основу сучасної міжетнічної взаємодії є процес репатріації раніше депортованих вірмен, болгар, греків, німців і кримськотатарського народу на територію півострова. Цей широкомасштабний міграційний процес не має аналогів у світовій практиці. Його унікальність визначається, перш за все, мотивацією процесу: для більшості представників депортованих народів Крим є історичною батьківщиною, самоцінністю, повернення до Криму було метою кримськотатарського національного руху.

Політичними факторами міжетнічної взаємодії є процеси, пов'язані з виникненням і розвитком політичної системи України, регіонального розвитку Автономної республіки Крим, етнічних політичних інститутів (Меджліс, Курултай, кримськотатарський національний рух, «Російська єдність», КРО «Народний Рух України» та ін.), діяльністю етнічних політичних суб'єктів.

РОЗДІЛ 3

ІНТЕГРАТИВНІ МОДЕЛІ МІЖЕТНІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ НАРОДІВ КРИМУ

3.1.Проекти інтеграції кримських татар у політико-правове поле України

Кожен регіон України має свої етнічні та етноконфесійні особливості. Це визначається, перш за все, історичною долею регіонів і етнічних груп, що їх населяють, характером виробництва і сфер зайнятості громадян, етнічним і конфесійним складом регіону.

Цікаве дослідження було проведено Київським міжнародним інститутом соціології в 2001р. Одже, виділено такі напрями вивчення:

1. «індекс соціальної дистанції»;
2. конфлікти або міжетнічна напруженість;
3. общини, їх роль і ресурси в етнополітичних процесах країни;
4. єврейське питання.

«Індекс соціальної дистанції» оцінюється за семибальною шкалою. «Вища точка нелюбові відповідає індексу 7 і розшифровується як «бажання взагалі не допускати певної національності в Україну» [35]. Вища ж точка любові дорівнює 1 і означає «готовність респондента допустити представників певного етносу до власної батьківщини» [35].

Дослідження вперше провели у 1991році. Тоді громадяни України випромінювали взаємну толерантність [там же].

Друге дослідження – у 2001р., тобто через 10 років. Результати виявилися плачевними. Так, наголошується, що «розлюбили ми один одного

за ці 10 років спільного життя, причому так, що всі соціальні індекси зашкалили» [там же].

Другим напрямом аналізу стали міжетнічна напруженість і конфлікти на території України. Першою, і, напевно, не випадково, аналізується ситуація в Криму. Сторонами конфлікту є кримські татари і слов'яни (в основному росіяни). Причинами конфлікту виступають земельне питання і «створення татарської національно-територіальної автономії». У разі позитивного вирішення цих проблем все ж таки залишається «загроза міжнаціональної ворожнечі між татарами проарабської і протурецької орієнтації». [35].

Наступним аналізованим регіоном є Закарпаття. Виділяють три міжетнічні конфлікти: 1) український – російський; 2) український – польський; 3) український – угорський.

І третій конфліктний регіон – Чернівецька область з українсько-польським протистоянням і гострим побутовим антисемітизмом.

Національні суспільства і общини виступають третім об'єктом дослідження. За даними авторів проекту в Україні налічується 1087 національно-культурних суспільств. Проте, ступінь їх впливу на життя країни залежить не від чисельності того або іншого народу, інакше найвпливовішою общиною стала б російська, а від ресурсного потенціалу. Тому за цим критерієм найвпливовішими визнаються єврейські общини. Так, наголошується, що «євреї – всього 9-й за чисельністю етнос в Україні (частка його у складі населення – 0,2%), проте їх общини отримують найбільшу зовнішню допомогу і витрачають її не тільки на етнічних євреїв, але й на представників своєї культури серед інших народів» [35].

Виділяються дві моделі ставлення до євреїв – це добре відомий в історії України «побутовий антисемітизм» і нове явище, яке автори дослідження

назвали «практичним сіонізмом»: «якщо раніше всі прагнули обчислити з родоводу навіть натяк на єврейське коріння, то тепер, навпаки, – їх ретельно відновлюють заради можливості брати участь в добродійних і освітніх програмах» [35]. Таким чином, із певною часткою умовності, можна стверджувати, що за час незалежності соціокультурні межі стали жорсткішими, а етнодистанцюючі параметри більш значущими.

Особливості етнічним і етно-конфесійним процесам в Криму додає наявність в етно-соціальній картині населення півострова тюркського і мусульманського, кримчацького та караїмського – як реліктових автохтонних і зникаючих етносів.

З появою на півострові кримських татар виникає питання про їх інтеграцію до кримського соціуму і політико-правового поля України.

Поняття інтеграції вживається досить часто. Що таке інтеграція? Які основні підходи до її визначення? Про які реальні параметри інтеграції можна говорити?

За справедливим зауваженням М.В. Рогожина, інтеграція – «це цілісне поняття, складний механізм, з його національно-культурним, політичним, історичним і матеріально-фінансовим навантаженнями. Крім того, складність щодо визначення терміну «інтеграція» полягає ще в тому, що навіть якщо найрозумніший із нас, начитаний або визнаний фахівець дасть повне визначення, завдання не буде вирішено. Річ у тому, що в розумінні інтеграції є своя правда у кримських татар, у представників влади, у представників інших народів, у європейського співтовариства тощо. Отже, справжнім вирішенням цієї задачі буде отримання дійсно компромісного і зваженого визначення. Наприклад, відповідно до теорії «інкременталізму» Ч. Ліндблом, пропонує зменшувати ціннісні конфлікти між різними учасниками конфлікту за допомогою процесу «прихильного взаємного пристосування». [166, с.37].

У рамках методології інтегральних ідеологій п'ять основних підходів до проблеми виділив В. Зарічний. Проте, обмовимося відразу: В. Зарічний не говорить про інтеграцію лише кримських татар та інших депортованих, а визначає інтеграцію як механізм стабілізації полінаціональних співтовариств, яким є Крим.

Отже, в рамках основних підходів виділяються такі:

I. Насильницький підхід. «У кримській історії він наочно виявився в актах депортації сотень тисяч представників декількох народів у роки Великої вітчизняної війни. Груба сила (фізична, військова) надає ефект тільки до тих пір, поки вона діє і її інтенсивність перевищує силу опіру насильству» [70, с.64]. Тобто, механізм інтеграції співтовариства зводиться до усунення елементів поліморфності в такому випадку ряду неслов'янських етнічних груп.

II. Демократично-центристський підхід (формально-демократичний). «Базується на відомому демократичному принципі, який можна охарактеризувати як «диктатуру більшості», яка закріплює свою чисельну перевагу при будь-якому загальному голосуванні. Цей підхід формальний, такий, що не дає стійкого результату через випадковість використаного критерію (чисельна перевага однієї соціальної групи над іншими), легко трансформований у вищезазначений перший підхід – насильницький» [70, с. 64].

III. Діалогічний (консенсусний) підхід ґрунтується на переговорному процесі всіх (або деяких) зацікавлених сторін, спрямованому на досягнення згоди (консенсусу). Внаслідок того, що процес ніколи не може замінити результат, особливо за умови відсутності загальних цілей, підходів і принципів, переговорний процес (діалог) може продовжуватися нескінченно довго, виконуючи роль цивілізованої «ширми», за якою зацікавлені сторони намагатимуться забезпечити реалізацію власних інтересів. Абсолютизація

переговорного процесу така ж помилкова, як і абсолютизація «сили» або «влади більшості» [там же].

IV. Історичний підхід. Суть цього підходу авторів бачиться в такому. «Представники різних народів, що складають полінаціональну (полікультурну) спільність, маючи власну історію, намагаються виводити свої права і свої переваги, використовуючи виключно чинник часу – давність проживання на конкретній території. У цьому випадку знову ми маємо справу з феноменом абсолютизації одного чинника, подібного до раніше розглянутого (сила, чисельність). На цьому «історичному ґрунті», рясно политою кров'ю і потом багатьох поколінь, що давно пішли з життя, робляться висновки про корінні й некорінні народи, про титульні і нетитульні народи, про національну «більшість» і національні «меншини». Усі люди, що живуть сьогодні, рівні перед життям, ставляться в залежність від «старовини роду». Приймаючи таку систему, демократичне суспільство опускається на рівень «аристократичних замашок». Звідси і закономірна нестабільність і дезінтегрованість такого «різностатусного» співтовариства, що порушує головний принцип демократії – рівноправ'я». [70, с.64-65].

V. Формально-правовий підхід. «Прихильники цього варіанту пропонують закрити очі на існуючі проблеми, оголосити всіх формально рівними перед законом, закріпити цей принцип в Конституції і вважати проблему вирішеною, а свою місію щодо забезпечення стабільності – виконаною. Як будь-який формальний підхід і вищеописаний варіант в реальному житті не працює. Та й поняття «закон» сьогодні розмите, і кожен народ намагається запропонувати саме власне «національне» формулювання такого «закону» для загального користування. Правовий національний егоїзм ніколи не був і не може бути основою реальної стабільності, особливо коли мова йде про такі закони, як «Закон про статус кримськотатарського народу» та інших, що закріплюють по суті, правову першість на рівні не окремих осіб, а цілих соціальних груп»[70,с.65].

Однією з найповніших і чітких моделей є модель, запропонована С. Цикуренко.

Суть інтеграції автор бачить в такому: «цілеспрямована і скоординована діяльність державних органів і об'єднань громадян на користь забезпечення законних індивідуальних і колективних прав кримських татар. При дотриманні інтересів усього співтовариства і держави за допомогою ефективного використання тих, що є і створення необхідних для цього додаткових політико-правових, економічних та інших ресурсів» [211, с.42].

Базовими принципами процесу інтеграції визначено такі:

1. «Народ України здійснює державне будівництво як єдина політична нація.
2. Процес інтеграції втілює в собі добру волю народу і держави України, їх прихильність загальноукраїнським цінностям і прагнення до побудови цивільного суспільства, завдяки чому вже досягнуто певного рівня інтеграції кримських татар у всі сфери суспільного життя.
3. Незалежна українська держава не несе правової відповідальності за злочинний акт депортації кримських татар й інших етнічних спільнот, вчинений в 1944 році тоталітарним режимом.
4. У найближчій і середньостроковій перспективі (5-10 років) відсутні прямі загрози суверенітету і територіальній цілісності України, які могли б виходити як від власне «кримськотатарської проблеми», так і від усього комплексу зовнішніх і внутрішніх проблем, що існують навколо Криму.
5. Українська держава має у своєму розпорядженні потенціал, необхідний для здійснення процесу інтеграції, обмеженість якого визначається, головним чином, економічними параметрами.
6. На рівні політичної і суспільної свідомості в Україні і в Криму існує консенсус відносно необхідності сприяння процесу повернення,

облаштування та адаптації раніше депортованих кримських татар на своїй історичній батьківщині.

7. У Криму достатньо високий рівень толерантності в міжетнічних і міжрелігійних відносинах.

8. Кримськотатарський національний рух в цілому є послідовним прихильником зміцнення незалежності і державного суверенітету України.

9. Світова спільнота все більше переконується в необхідності надання допомоги і сприяння інтеграції кримських татар в українське суспільство, проявляє готовність до розширення своєї участі в цьому процесі». [211, с.42].

Для успішного процесу інтеграції необхідно визначити статус кримських татар. (У дужках відзначимо, що статус народу в цьому випадку: правовий, економічний і соціальний – визначає в числі інших чинників і ступінь виявлення інтересів етнічних груп, виступає етнодистанцюючим / етноінтегруючим чинником).

Статус кримських татар визначається в рамках трьох основних моделей.

1. «Кримські татари – національна меншина в Україні». Це фактично відповідає чинному законодавству України. Як відзначає С. Цикуренко, «ця модель припускає підвищення ефективності використання існуючих і створення додаткових правових механізмів для забезпечення індивідуальних і колективних прав кримських татар шляхом законодавчого додання їм і представникам інших етнічних спільнот, що були депортовані, статусу раніше депортованих громадян». Є сприятливі передумови для спрощення процедури отримання репатріантами громадянства України, здійснення державних і регіональних програм сприяння процесу інтеграції. Ця модель не протирічить інтересам більшості кримських татар і нетатарської частини населення Криму, але не сприймається кримськотатарською політичною елітою в особі Меджлісу і інших

політичних структур кримськотатарського національного руху, що ведуть боротьбу за додання кримським татарам статусу – «корінний народ» [190, с. 43].

Проте, існує така думка ряду дослідників (наприклад, В. Котогоренка, Д. Батуріна, О. Шкляра, О. Рафальського), що «для кримськотатарської етногрупи більш значущими є її політичні інтереси, питання, реалізацію яких законодавчо не закріплено. У цьому сенсі кримські татари виходять за межі визначення їх як національної меншини: «кримських татар слід зарахувати до категорії так званих «великих етнічних меншин», виходячи, насамперед, із суто етнодемографічних показників. До «великих» меншин ми відносимо ті етнічні групи, кількість яких знаходиться у проміжку від ста тисяч до півмільйона [20, с. 217].

Цікава ще одна точка зору, в якій визначальним чинником служать не кількісні параметри: «Процеси політизації кримських татар навряд чи доречно розглядати в координатах розвитку національних меншин, оскільки цей етнос становить меншість порівняно з українцями, але є не меншиною, а народом». Робити такі висновки дозволяє те, що кримські татари як етнос сформувалися в Криму, і не мають за межами України національної державності, тобто на території української держави вони є народом» [там же].

2. Друга модель – «національно-культурна автономія кримських татар». На думку С. Цикуренка, ця модель припускає створення додаткових політико-правових механізмів, покликаних повною мірою забезпечити потреби кримських татар в етнокультурній самоідентифікації. Фактично ця модель реалізується – при Президентові України та органах влади АРК створені і працюють відповідні консультативно-дорадчі органи, діє широка мережа громадських організацій, що представляють інтереси кримських татар тощо.

Модель «національно-культурної автономії» як і модель «національна меншина» відкидається Меджлісом, тобто її реалізація знизить можливість маніпулювання етнічним чинником, знівелює вплив етнополітичної еліти і поставить її перед необхідністю переходу від нинішніх етнічних основ політичної діяльності до загальнополітичного процесу в рамках законодавства України» [211, с. 43].

Модель національно-культурної автономії, на наш погляд, є дуже вузькою в силу політизованості кримськотатарського етносу. Про це свідчить особливість, відзначена Д. Батурінім: «Політична участь групи (етногрупи інтересів – А.А.) є системною і основна ставка робиться на конфліктний потенціал у взаєминах з іншими групами і державними інститутами. У зв'язку з цим цікаве зауваження І. Кураса, що «ініціатором політизації етнічної групи виступає її еліта, особливо коли вона перебуває у стані кризи» [цит. по 20, с. 223].

3. Третя модель – «кримські татари – корінний народ». Суть цієї моделі С. Цикуренко вбачає в «легалізації Курултаю і Меджлісу, створенні системи самоврядування кримських татар, «що відкриває перспективу створення національної суверенної держави кримських татар. Модель «кримські татари – корінний народ» протирічить прийнятій Україною політиці державного будівництва, заснованій на концепції «державна – нація» [211, с. 44].

Також автор визначає негативні наслідки цієї моделі: «етнізація» суспільного життя, у тому числі й управління, етнічний антагонізм, реанімація російського сепаратизму в Криму, перенесення цих тенденцій на інші регіони країни, де проживають етнічні спільноти (такі, що претендують на статус «корінних народів») [211, с. 44]. Таким чином, на думку аналітиків, це найконфліктніша модель міжетнічної взаємодії в Криму.

Дещо інше бачення проблеми в авторів монографії «Кримські репатріанти: депортація, повернення та облаштування».

Там наголошується, що «в міжнародній практиці не всі народи, які є корінними на даній території, визнаються «корінними» в правовому сенсі. Головна особливість, яка відрізняє «корінний» (в правовому сенсі) народ або групу, – збереження традиційних систем життєзабезпечення, перш за все, особливих форм господарської діяльності (сухопутне і морське полювання, рибальство, збирання, оленярство), а також традиційних форм соціальної організації – родоплемінної безкласової структури суспільства тощо, стародавніх форм релігії. Зокрема, жоден західноєвропейський нечисленний етнос (окрім саамі) не визнається як «корінний» в міжнародно-правовому сенсі [38, с. 204].

Ще одна, але цього разу політична особливість, властива корінним народам, полягає в тому, що вони уникають «створення надмірно централізованих політичних інститутів і здійснюють організацію свого життя в основному на рівні общини. Рішення ухвалюються тільки після того, як в рамках общини досягнуто єдиної думки. До голосів старійшин корінного населення прислухаються не тому, що вони можуть використовувати силу для примушення, а тому, що вони втілюють колективний досвід, накопичений багатьма поколіннями [там же, с. 205].

Кримські татари не відповідають жодному з цих параметрів. Але аналітики відзначають, що все згадане не перешкоджає тому, щоб вважати кримських татар корінним народом Криму, проте в буденному, а не в міжнародно-правовому значенні цього терміну [там же]. У цьому випадку питання статусу кримських татар знову залишається відкритим.

Серед негативних наслідків реалізації моделі «кримські татари – корінний народ Криму» дослідниками виділяються:

1. посилення соціальної напруженості в Криму, оскільки необхідний перерозділ землі;

2. створення прецеденту, «за яким й інші етноси, що відносяться до європейських меншин, можуть зажадати оголошення себе корінними» [там же].

Проте, звернемося до основоположного міжнародного правового акта, до якого апелюють усі сторони дискусії Конвенції МОП № 169. – Конвенція про корінні народи і народи, що ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах.

У вказаній конвенції етнічні групи, які визнаються або народами, що ведуть племінний спосіб життя, або корінними визначено таким чином:

1. Дійсна конвенція розповсюджується:

а) на народи, що ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах, соціальні, культурні та економічні умови яких відрізняють їх від інших груп національного співтовариства і положення яких регулюється повністю або частково їх власними звичаями, традиціями або спеціальним законодавством;

б) на народи в незалежних країнах, які розглядаються як корінні з огляду на те, що вони є нащадками тих, хто населяв країну або географічну область, частиною якої є зазначена країна, у період її завоювання або колонізації або в період встановлення істотних державних кордонів, і які, незалежно від їх правового положення, зберігають деякі або всі свої соціальні, культурні, економічні і політичні інститути [82, с. 7].

У результаті діяльності Робочої групи ООН з проблем корінних народів вироблено критерії, які дають право на статус корінного народу: «1) проживання на землі предків або, принаймні, на частині цих земель; 2) спільне походження від мешканців, які споконвіку населяли ці землі; 3) спільна культура в спільному або в деяких її культурних виявах (таких, як релігія..., належність до певної спільноти корінного населення...); 4) мова

(використання власної мови як... мови, яка застосовується для спілкування у родинних стосунках або як... переважна звичка...); 5) проживання у певних регіонах країни або у певних регіонах світу; інші суттєві умови» [20, с. 218].

Визначення ж корінного народу, сформульоване Робочою групою на основі ряду критеріїв, звучить так: «корінне населення – це корінні общини, народності і нації, які зберігають історичну наступність з суспільствами, що існували до вторгнення довоєнників і введення колоніальної системи, і розвивалися на своїх власних територіях, і які вважають або відмінними від інших верств суспільства, що переважають на теперішніх територіях або їх частинах. Виняток становлять суспільства, які не є дані існуючими, хочуть зберегти, розвивати і передати майбутнім поколінням територію своїх предків і свою етнічну самобутність як основу продовження свого існування як народу згідно зі своїми власними культурами особливостями, соціальними інститутами і правовими системами» [там же, с. 218 - 219].

Таким чином, зробимо висновок про те, що «кримські татари, як етнічна група, відповідає критеріям визначення корінного народу, розробленими міжнародними експертами» [там же].

На підтвердження цієї тези дослідник приводить точки зору з історичних і правових позицій. Перший підхід розглянуто вище. Підкреслимо лише думку про те, що циклічність історичного розвитку Криму «демонструє умовність і відносність для Криму, втім, як і для будь-якого іншого регіону таких понять як «прийшло населення» і «корінний народ». Різні етноси (або створюючі їх елементи), історія яких пов'язана з Кримським півостровом, у різні епохи побували і в тій і в іншій ролі» [38, с.18].

Другу позицію відображено в офіційній рецензії інституту політичних і етнонаціональних дослідників НАН України, підготовленій до «круглого столу» з проблем корінних народів, проведеного Державним комітетом у

справах національностей. У рецензії академіка І.Ф. Кураса наголошувалося: «Якщо кримські татари і надалі наполягатимуть на визнанні їх як корінного народу, то цю вимогу варто задовольнити. Законність її не підлягає сумніву... Зрозуміло, що кримські татари, як меншість, повинні мати якісь гарантії пропорційного представництва в державних структурах хоча б у вигляді квот. ...Представницькі інститути кримськотатарського народу – Курултай і Меджіліс – мають бути офіційно визнані із чітким визначенням їхнього статусу і повноважень... Думаю, що запропонована система захисту дасть змогу реалізувати законне право кримськотатарського народу на його самовизначення, не ставлячи під загрозу територіальну цілісність України і не розхитуючи стабільність в Україні на етнічному рівні...» [20, с. 219].

Таким чином, було зроблено спробу представити основні підходи до вирішення питання про «корінний народ» Криму.

Як висновки щодо третьої моделі «кримські татари – корінний народ» відзначимо такі моменти:

- дефініція «корінний народ», будучи достатньо повно і чітко розробленою у світовій правовій теорії, не є прийнятою більшістю країн-учасниць ООН. Так, Конвенція МОП № 169 ратифікована лише двома країнами – Норвегією і Данією. Навіть якщо допустити, що буде прийнято Декларацію про корінні народи ООН, то її можна буде ратифікувати постатейно, особливо, щодо земельних питань;
- земельне питання і проблема володіння власністю. Це один із найскладніших і непередбачуваних за своїми наслідках аспектів реалізації прав корінних народів;
- прецедент, який спровокує цілий ряд відцентрових тенденцій і в Україні, і в світі;

- один із механізмів опору асиміляції і втрата національної самобутності для кримських татар, а для інших етнічних груп – протидії процесу глобалізації.

Гіпотетично, застосувавши «математичний доказ від протилежного», припустимо, що чекає кримський соціум і Україну в цілому у разі «невдалої» інтеграції кримських татар та інших раніше депортованих народів:

- 1) маргіналізація величезних соціальних груп, що створює найпотужніший чинник дестабілізації;
- 2) посилення зовнішніх чинників (російського, турецького та ісламського);

Розглянемо кожен із них окремо, використовуючи аналіз дослідників ЦСПД ім. О. Разумкова. Незважаючи на те, що ця модель розглядається гіпотетично, аналіз зовнішніх чинників приводиться в реальному «форматі».

Перший зовнішній чинник – «російський». Враховуючи, що російськомовне населення складає більшість, можна говорити про велику соціальну базу дії такого чинника. До цього слід додати економічний інтерес сусідів до України взагалі і до Криму зокрема. Тут йдеться про найпотужніші фінансові та економічні ресурси.

Розглянемо кожен із цих аспектів окремо.

Як відзначають аналітики ЦСПД, результати соціологічного дослідження говорять «про значний потенціал проросійських настроїв в АРК, який поки що має латентну форму і не проявляється в активних діях» [97, с. 29]. У цифрових показниках ці настрої виглядають так: 47,3% кримчани хотіли б бачити Крим у складі Росії, в цілому по Україні цю точку зору розділяють лише 4% респондентів. Проте, в Україні вважають, що Крим повинен бути звичайною областю у складі України – 37,7% опитаних. У Криму також вважають 10%. Як автономну республіку територіальною ознакою Крим бачать 38,8% мешканців України, 25,9% - Криму. Як

національна кримськотатарська автономія Крим вважають 3,8% жителів України і 3% кримчан [там же].

Повертаючись до аналізу російського вектора, відзначимо, що Росія для Криму є основним торговим партнером та інвестором, так за даними Держкомстату України, на 1 січня 2001р. РФ інвестувала близько 82 млн. доларів в економіку Автономії, що значно більше інших інвесторів. У Криму функціонують 37 російсько-українських підприємств [там же].

У цілому, київські дослідники зробили такий висновок: «економічна присутність Росії в АРК є досить відчутною і здійснює політичний вплив на ситуацію в Автономії. Розвиток економічних відносин АРК і Росії сприяє створенню в автономії нових робочих місць, розвитку туристичного бізнесу, поглибленню взаємовигідної співпраці між Україною та Росією» [там же, с. 30].

Умови, за яких російський чинник значно посилиться, на погляд автора, такі:

1. збільшення частки інвестицій та інших фінансово-економічних ресурсів сусідів в кримській економіці;

2. виникнення будь-яких «знакових» проблем: російська мова, православ'я, ущемлення прав російськомовного населення Криму, «невміла» українізація (а може і «татаризація»), земельні питання;

3. посилення, або дії кримських татар, що можуть показатися радикальними;

4. активізація «націонал-патріотичних» сил усередині самої Росії і їх експорт у сусідні країни;

5. виникнення будь-яких конфліктів на релігійному ґрунті. Наприклад, війна в Чечні спричинила посилення, з одного боку, релігійних радикальних настроїв і ісламізацію вимог кримськотатарських політичних сил було використано для мобілізації етносу; дії В. Путіна посилити популяризацію

ідей «сильної влади», «російського президента» і національної свідомості у росіян. Аналогічні акценти можна чекати і в конфлікті Грузія – Абхазія влітку 2008 р.;

6. інформаційні технології і різного роду PR-акції з відповідною метою для реалізації економічних, культурних, політичних і інших інтересів; (наприклад, висвітлення грузино-абхазького конфлікту різними ЗМІ); при величезному медіа ресурсі з мовою, зрозумілою практично всім, цей чинник все більше і більше посилюється;

7. криза влади на різному рівні в самій Україні.

Другий зовнішній чинник впливу на ситуацію в регіоні – це турецький. Тут модель і механізми впливу схожі до російських чинників:

- соціальна база – значно менше. Основним напрямом діяльності турецької організації є будівництво мечетей, гуманітарна допомога, підтримка діяльності релігійних общин кримських татар тощо. Знакова цитата приводиться в аналітичному огляді УЦНЕПД ім. О.

Разумкова: «Як зазначив посол Турецької Республіки в Україні А. Караосманоглу, Туреччина «виходила з міркування, що для неї і для інших членів міжнародної спільноти допомога у виправленні жорсткої історичної несправедливості шляхом надання допомоги кримським татарам на їх рідній землі є, перше за все, моральним обов'язком» [97, с. 32].

- економічні аспекти. За даними Держкомстату України Туреччина займає друге місце за обсягом імпорту товарів, її частка складає 9,9% (16 млн. доларів). Загальний об'єм турецьких інвестицій в економіку півострова складає близько 1,8 млн. доларів, і в 40 разів менше російських [там же];

- релігійні аспекти діяльності будуть розглянуті детальніше нижче, проте відзначимо, що одним із могутніх, особливо в 90-х роках ХХ ст., чинником були освітні програми (навчання кримських татар у внз Туреччини, відкриття релігійних місіонерських шкіл і світських навчальних закладів (наприклад, ліцей в с. Танкове Бахчисарайського району тощо).

Фактори посилення Туреччини в регіоні визначаються, перш за все, геополітичною площиною; по-друге, внутрішньополітичною ситуацією в Україні та її геополітичними пріоритетами. Основною небезпекою є, на наш погляд, те, що Туреччина виступає як «ретранслятор» геополітичних інтересів інших держав, для яких Крим не є самоцінністю і яким нічого не перешкоджає розігрувати політичні сценарії. Яскравим прикладом тому є події останніх років в Грузії.

Одним із конструктивних моментів, на думку автора, є те, що турецькі ЗМІ, як малодоступні для пересічних кримчан, помітно не впливають на ситуацію (навіть незважаючи на Інтернет і кабельне телебачення).

Третій зовнішній чинник, пов'язаний з Туреччиною, знаходиться дещо в іншій площині. Ісламський чинник перетворився на одну з популярних політичних «страшилок». Дослідження ісламу в Криму не є метою роботи, тому обмежимося лише виділенням специфічних рис і тенденцій.

Відродження ісламу пов'язане, перш за все, з поверненням кримських татар. Іслам до депортації був духовною основою етносу. Як відзначає молодий дослідник феномену ісламу в Криму Е. Муратова, «І сьогодні іслам виступає одним із головних чинників його об'єднання (етносу А.А.), збереження його культури, побуту, сімейного добробуту. Процес відродження ісламу в Криму відбувається під могутнім впливом патріотичної ідеї репатріації кримських татар на свою історичну Батьківщину, тільки в нових умовах масового повернення конфесійна самоідентифікація знову набула для кримських татар важливого етнокультурного і політичного значення. Тут, як і в традиційно ісламських регіонах, спостерігається прагнення народу до консолідації в рамках ісламської общини, до відновлення і будівництва мечетей. Іслам виступає як першорядний чинник, покликаний відокремити кримських татар від основної маси населення Криму, що дотримується, в основному, православної орієнтації. Заява типу «Ми – мусульмани» оголошується з метою позначити наявність абсолютно

іншого, по відношенню до жителів півострова, етносу з абсолютно «іншими» проблемами і завданнями» [136, с. 12].

В. Григорянц, досліджуючи цю ж проблему, в рамках методології інтеграції відзначає, що «процес репатріації та інтеграції в Криму кримськотатарського народу розглядається одночасно і як процес реконструкції і реінтеграції ісламу. Розглядаючи питання про роль і місце етноконфесійного чинника в процесі реінтеграції кримських татар, ми дійшли до розуміння того, що етноконфесійна конфліктогеність має в своїй основі не протистояння окремих етносів і конфесій (в цьому випадку росіян, українського й іншого християнського населення і кримських татар-мусульман), а боротьбу етнічних політизованих еліт за ресурси і владу» [52, с. 7].

Серед особливостей відродження ісламу в Криму дослідники відзначають такі:

1. Рішення виступає як елемент націоналізму. Так на думку В. Григорянца, власне етнічна або релігійна конфліктність реалізується не в чистій, а в «змішаній» – етнорелігійній формі, причому релігія виступає тут як компонент націоналізму» [там же].

Для кримських татар, на думку дослідника, «маніфестація мусульманської ідентичності і зазвичай супутня їй вимога відновлення традиційної релігії практично не присутні. Політична програма обмежувалася вимогами політичної реабілітації, репатріації депортованих в Криму і відновлення статусу Кримської автономії 1921 р. Ісламський чинник під час проведення протестних акцій, якщо і присутній, то виключно у вигляді соціокультурної ідентичності» [там же].

2. Процес відродження ісламу на першому етапі (1989 – 1992) пов'язаний і детермінований із поверненням республікам Радянського Союзу незалежності і доводиться на початковий період будівництва нових

незалежних держав. Основною його характеристикою був підйом національної самосвідомості етносів. Особливим і цікавим об'єктом дослідження є титульні нації.

Кримські татари цей процес пережили трохи інакше. На думку В. Григорянца: «В середовищі кримськотатарського етносу цей підйом (національної самосвідомості - А.А.) виявився більш рельєфно, оскільки національний рух кримських татар вже до кінця 80-х років був одним із найорганізованіших публічних проявів, що набирають силу, тенденцією до політичного самовизначення народів СРСР. Із початком масового переселення кримських татар до Криму і особливо після розпаду СРСР, мусульманська ідентичність починає грати помітнішу, але другорядну роль, залишаючись в цілому під могутнім впливом патріотичної ідеї репатріації і «відновлення кримськотатарської національної державності» [52, с. 8].

3. Одна з якісних характеристик ісламу на пострадянському просторі полягає в тому, що «мусульманська ідентичність може виступати в ролі чинника етнічної мобілізації» [там же]. Для кримських татар «маніфестація мусульманської ідентичності стає важливим чинником етнічної мобілізації кримськотатарських репатріантів і одночасно етнопсихологічної ізоляції їх від православної частини населення Криму» [52, с. 8].

Ця думка частково підтверджується даними досліджень структури соціальної ідентичності, проведених кримськими вченими. Так, для кримських татар найбільш значущими чинниками об'єднання є релігія, історія і культура. Більше 70 % кримських татар вважають ці чинники значущими для відчуття спільності з етносом.

Росіяни практично не відзначають дані умови як найголовніші, хоча згодні, що культура та історія сильно впливають на відчуття спільності з етнічною групою (40 і 35 % відповідно). Проте, понад третини росіян вважають історію і культуру неважливою для об'єднання етносу, а більше 50% відзначають значення мови і релігії для об'єднання етносу. Можна

зробити висновок, що кримські татари є згуртованішим етносом, що підтверджується сильною вираженістю етнічної ідентичності. В основі згуртованості лежать такі чинники, як загальна історія (депортація і труднощі розселення на Батьківщині), релігія, що відрізняє їх від більшості жителів Криму [87, с. 98].

4. Однією з рис пострадянського ісламу стала «Явна нездатність ісламу грати роль чинника загальноісламської інтеграції не тільки в рамках колишнього СРСР, але і в масштабах середньо-східних і навіть центральноазійських регіонів [52, с. 8].

Авторові поданої роботи представляється некоректним вислів «явна нездатність ісламу». Загальновідомо, що саме іслам об'єднав цілий ряд кочових народів Азії та Аравії, став офіційною ідеологією багатьох держав. Це зумовлено, перш за все, тим, що в ісламі більшою мірою, ніж в інших релігіях, основною ідеєю стала ідея інтеграції суспільства [131, с. 60].

Хоча на колишньому пострадянському просторі іслам, дійсно, не зміг утвердитися як інтеграційна ідеологія і пов'язано це, перш за все, не з сутнісною характеристикою ісламу, а з об'єктивними чинниками. Серед таких чинників виділимо такі:

1. Різноманіття регіональних форм, обумовлене етнічним чинником, тісним переплетінням релігії з місцевими релігіями і традиціями. Говорячи про «структурне різноманіття ісламу», розділяють його на іслам «народний», орієнтований на традиційні форми побуту, культурні традиції, звичаї і типи світської поведінки мусульман, і іслам «офіційний», такий, що втілює релігійний культ і догматизм, що проявляються в діяльності мечетей, релігійних об'єднань і центрів» [124, с. 122].

2. Порівняно низький рівень культури, що викликано тривалою ізоляцією мусульман і їх релігійних інститутів від провідних світових центрів ісламу і від його політико-правової культури» [124, с. 122].

3. Відсутність яскравих харизматичних релігійних лідерів з високим рівнем теоретичної підготовки в області теології.

Ситуація в Криму має деякі особливості, наприклад «етнічна автономність» кримськотатарських мусульман стосовно до ісламської «умми» України простежувалася вже з часу утворення перших релігійних общин. Згодом це знайшло віддзеркалення у відомих суперечностях між ісламськими об'єднаннями в Україні, а в концентрованому вигляді – в їх нездатності домовитися у створенні єдиного для країни інтегрального ісламського центру» [52, с. 8].

4. Загальною рисою становлення ісламу на всьому пострадянському просторі є і інтенсивний розвиток зв'язків місцевих ісламських організацій та об'єднань (Духовного управління мусульман) із зарубіжними ісламськими центрами, що надають істотну допомогу у відновленні будівництві мечетей, підготовки кадрів духівництва, організації «хаджу», розповсюдження релігійної літератури про іслам [там же].

Виділяються два напрями співпраці – турецький і арабський. Причому, конкуруючи між собою, вони на Кримському півострові зіткнулися вперше. Так, турецькі релігійні діячі і організації традиційно підтримуються Меджлісом. Це обумовлено й історичними передумовами, і орієнтацією національної еліти. Арабський напрям, на думку ряду дослідників (наприклад, аналітиків Центру ім. О. Разумкова), реально дав про себе знати після подій в Чечні початку 90-х років, визначивши політизування ряду релігійних і національних організацій: «У Криму під гаслом ісламської солідарності з братським народом Ічкерії» «чеченський чинник» активно використовувався як засіб радикалізації та ісламізації протестних акцій кримських татар» [52, с. 10]. Звичайно ж, процес політизування ісламу в Криму пов'язаний не тільки з чеченськими подіями.

5. Ще одну рису виділяє В. Григорянц, яка висловилася в «абсолютно очевидній нездатності пострадянської мусульманської общини до адекватного сприйняття ісламського віровчення і мусульманської традиції в канонічній формі» [там же].

6. Ще одна особливість зумовлена попередньою і полягає в тому, що «відрив від канонічного, тобто такого, що спирається на Коран і шариат ісламу, від основної маси мусульман, призвів до утворення політико-конфесійного і релігійно-психологічного «вакууму», який під впливом різних деструктивних (внутрішніх і зовнішніх) сил почав заповнюватися різного роду псевдоісламськими, часто кримінально-екстремістськими елементами. Тут основною конфліктною зоною можна назвати боротьбу за ресурси» [там же].

Два важливі моменти характеризують процес розвитку ісламу в Криму.

1. Україні, на відміну від РФ і СНД, довелося мати справу не із звичайним процесом відродження ісламу, а з його реінтеграцією в переважно слов'янське етноконфесійне середовище, обтяжене до того ж відомим антитатарськими упередженнями» [там же].

2. Виняткова толерантність процесів реінтеграції «кримського ісламу» в етноконфесійну картину півострова й інтеграції кримських татар в політико-правове поле України. І тут, ймовірно, зіграв не останню роль природний механізм стабілізації міжетнічних відносин.

Будучи вельми актуальною ще років п'ять тому, проблема інтеграції втрачає, на наш погляд, свою гостроту. Незважаючи на те, що параметри процесу не було вироблено, на думку автора, кримські татари тією чи іншою мірою інтегрувалися в кримський соціум і політико-правове поле України. Найімовірніше цю думку підтвердять відповідні спеціальні дослідження. Вагається, що:

- 1) кримські татари почали вважати Україну своєю державою;
- 2) влада не така ворожа і чужа. А деколи такими стають «свої» – що втілюють злість (наприклад, працівники відділів міжнаціональних відносин);
- 3) кримські татари переважно придбали виборчі права і вже на виборах 2001 року без квот «увійшли» до влади різних рівнів.

Якщо порівнювати ставлення України до II Курултаю (1991) у теперішнім, то можна сказати процес інтеграції знайшов конструктивний напрям і практично завершився, незважаючи на цілий ряд невирішених питань, і часто всупереч діям загальних сторін. Зараз особливої актуальності набуває вироблення загальнокримської ідеології – «кримоцентричність», «регіональна свідомість», «Крим – наш дім». Основною її ідеєю повинна бути цінність Криму як загального місця проживання всіх національностей в ім'я стабільності і миру.

Таким чином, інтеграція трактується як складний багаторівневий процес включення етнічних груп в більш масштабну спільність на певних умовах. Кожна модель інтеграції вимагає виділення і обґрунтування властивих їй параметрів.

Базовим елементом інтеграційного процесу є визначення статусу групи, що інтегрується, вироблення регіональної інтеграційної ідеології, коректність політико-правового регулювання процесу.

3.2. Концепція регіонального розвитку: підходи і моделі

Про унікальність кримського регіону сказано дуже багато. Виділяють безліч параметрів, показники яких підтверджують сказане: це конфесійна картина населення півострова, політико-правовий статус Республіки, геополітичне положення тощо. Проводять й різні аналогії. З

посиланням на кримського політолога А. Никифорова [142, с. 26-28] приведемо декілька.

Крим – це:

- яскраво виражений російський (в етнічному плані) і російськомовний (у культурно-лінгвістичному) анклав України. Аналог – Придністров'я;

- територія, політико-правовий статус, адміністративна приналежність і етнічний склад населення якої активно мінявся в радянський період. Аналоги – Нагірний Карабах і Нахічевань;

- регіон, що приймає масовий потік репатріантів. Аналоги – Інгушетія і Чечня;

- складова частина нової незалежної держави, є етнічною територією для народів, що не мають державності за її межами. Аналоги – Гагаузія і Абхазія.

Як видно, аналоги явно не мирні і далекі від конструктивного вирішення подібних проблем. Унікальність Криму в тому, що в загальній вододерті розпаду СРСР, підйому національної самосвідомості етносів, загальносвітових процесів глобалізації і супутніх їй явищ (націоналізація, фундаменталізм, етнічна уніфікація тощо) в регіоні не було «великої крові», оскільки тут природним чином склалася унікальна система стабілізації відносин [166, с. 36]. Як відзначає М. Рогожин, «природний регулятор відносин в Криму часто діє не завдяки, а деколи всупереч спробам тих або інших сил (політиків) прямолінійно впливати на складні динамічні відносини і конфлікти в Криму» [там же].

Саме на основі цієї унікальної природної системи стабілізації відносин слід розглянути методологію і практику інтеграції репатріантів в кримський соціум, етнополітичні процеси в регіоні, чинники-стабілізатори і чинники-

дестабілізатори міжнаціональних відносин, параметри інтеграції, особливості оцінки ідентичностей етнічних груп, що населяють півострів.

Методологічними посиланням будуть такі положення:

1. кримський соціум – це складна соціальна система, і всі явища, процеси, події тісно взаємопов'язані, обумовлюють і доповнюють один одного і носять системний характер.

2. кримський соціум – це динамічна соціальна система, тому всі явища повинні розглядатися в сукупності, динаміці і за тимчасовими параметрами.

3. кримський соціум – самоцінність, і неприпустимо дозволяти моделювати довільні ситуації «X», маніпулюючи політичними актами.

Розглянемо п'ять базових моделей, запропонованих кримськими ученими, які, на думку авторів, визначають унікальність регіону і дозволяють зберегти соціальний статус-кво і, безсумнівно можуть бути прийняті за основу етноінтегруючих моделей міжетнічної взаємодії народів Криму.

Відомий кримський культуролог і філософ О. П. Цветков бачить одним із таких аспектів культуру Криму. Він відзначає, «якщо говорити про культуру Криму, умовно розуміючи її як якусь єдність у різноманітності й фіксує її стан початком ХХ ст., то слід зазначити, що вона у той час була поліморфною і поліетнічною конфігурацією, що складається впродовж декількох тисячоліть у стійку єдність етнокультурної різноманітності (особливу роль у цьому процесі зіграли концепція і рух джадидизму І. Гаспринського). Важливіле у цьому є те, що в культурі Криму перетнулися і тривалий час рівноправно співіснували дві світові релігії – християнство та іслам, тоді як в інших регіонах Середземномор'я вони протистояли один одному. Історія культури, умовно кажучи, проводить у Криму унікальний експеримент, в умовах малого географічного простору поєднуючи,

синтезуючи і асимілюючи різні, різномовні етнокультурні фрагменти, ніби змушуючи їх до взаємного діалогу, а в результаті – до полілогу [210, с. 5].

Визначаючи культуру Криму як понтійську, О. П. Цветков говорив про неї як про «особливий феномен середземноморського походження. Ця культура, дослідження якої сьогодні набуває особливої актуальності, мала свій ейдос, тобто деяку сукупність загальнозначущих ідей; своя самосвідомість, світовідчуття і світосприйняття, тобто логос; вона мала також свій власний етос - загальні для всіх етичні цінності, деякі загальні традиції, а головне шанобливе ставлення до національно-етнічної своєрідності» [210, с. 5].

Отже, як бачимо, специфічність і сукупність чинників, які дозволяють зберегти соціальний статус-кво, визначені самим розвитком історії і культури, в стійкій єдності етнокультурної різноманітності (що в ідеалі відноситься до початку ХХ ст.).

Інша модель запропонована політологом А. Р. Никифоровим. Специфіка і чинники міжетнічного діалогу полягають в такому: «сприятлива геополітична ситуація, наявність єдиного для переважної більшості населення Криму культурно-лінгвістичного поля, характер етногенетичних процесів, що протікають сьогодні на території кримського півострова і, нарешті, чинник Кримської автономії» [142, с 26].

У блоці геополітичних чинників виділяються три елементи:

1. Накопичений раніше внутрішній потенціал безпеки, який «до цього дня охороняє Кримський півострів від жорстокої геополітичної дії ззовні пострадянського простору» [там же].

2. Приналежність до єдиного культурно-історичного співтовариства і кримських татар, і кримських слов'ян (детальніше ця теза розглянута в наступних моделях). Це співтовариство характеризувалося М. Данилевським

та І. Гаспринським як «Російський мир», «євразійський», про Крим говорять як про «Євразію в мініатюрі».

3. Наявність великої російської общини: «у тих регіонах, де російський (східнослов'янський) етнокультурний елемент займає визначальне положення, міжетнічна стабільність зберігається. Це можна пояснити горезвісним «комплексом старшого брата», у наявності якого так люблять докоряти росіян. Проте у присутності старших не дуже-то розпестиш. Доводиться домовлятися» [142, с. 27].

4. Єдине культурно-лінгвістичне поле. Зміст цього чинника полягає в ролі російської мови як мови міжетнічного спілкування. Ні для етнічних українців, ні для етнічних татар мова не є чужою. Тому, як зазначає А. Никифоров, «Можливість використання російської мови для міжетнічного спілкування, починаючи з побутового рівня і закінчуючи політико-правовим, працювала і продовжує працювати на міжетнічну стабільність в Криму» [142, з 27].

5. Характер міжетнічних процесів визначений, перш за все, етногенезом кримських татар і паралельним йому процесом консолідації кримських «старожилів». Першому процесу властиве високе політизування. Другий – менш інтенсивний, проте, також помітно вплинув на ситуацію на півострові.

6. Автономія, «яка зіграла роль своєрідного буфера між національним рухом кримських татар і офіційним Києвом, що не мав ні чіткої програми кримськотатарської проблеми, ні необхідних для цього ресурсів. Політична активність кримськотатарських організацій тривалий час, та й значною мірою до цього дня, була відтягнута на конфлікт із офіційними властями Автономії. Якби не було останніх, зазначена активність була б обернена проти офіційного Києва. Політичні амбіції кримськотатарських лідерів, крім того, були, деякою мірою задоволені на втраті Криму (особливо в 1994-1998 рр.). Усе це дало центру такий необхідний курс часу, дозволило йому зайняти виграшну позицію арбітра в

конфлікті «кримськотатарський національний рух – Автономія» [142, с. 27-28].

Дійсно, Кримська автономія певною мірою, дозволила кримським татарам:

- бути представленими на регіональному рівні влади;
- претендувати на володіння регіональними ресурсами і цивілізовано в рамках існуючої системи, за них боротися;
- сформувати найефективніші на регіональному рівні групи інтересів.

Третя модель – прогноз В. Абдураїмова. Дослідник вважає, що в Криму можливі такі моделі розвитку ситуації.

1. Росіяни змінять свою ідентичність на користь іншої соціокультурної системи;
2. Кримські татари остаточно асимілюються і «розчиняться» у Російському Світі;
3. На основі тих, що визнаються всіма сторонами принципів суспільного проживання, виробляється загальна регіональна свідомість і кримська ідентичність» [2, с. 12].

Таким чином, можливі три форми міжетнічної комунікації: транскультурація, асиміляція, діалог культур.

Аналізуючи перший варіант, дослідник відзначає, що росіяни навряд чи «через своє домінуюче положення, постійно одержуючи могутнє соціокультурне підживлення від материнського ядра, захотіли б змінити власну російську ідентичність [там же]. Окремі випадки зміни ідентичності неситимуть, на думку автора, «індивідуальний характер» і орієнтуватимуться не на східні стандарти, а на західні. Далі він наводить приклади еміграції росіян в країни Заходу. Проте, в наші дні достатньо часто зустрічаються

приклади зміни релігійної ідентичності. Так, багато випадків прийняття ісламу, причому у варіантах достатньо жорстких, етнічними росіянами.

Про ситуацію в Криму В. Абдураїмов робить такий висновок: «у Криму, який однозначно сприймається росіянами як одвічно російська територія, сьогодні немає ніяких передумов для того, що штовхнуло б їх на зміну власних цінностей та ідентичності. Ні сьогодні, ні в найближчому майбутньому цього не відбудеться» [там же].

Ситуація з кримськими татарами складніша. Відмінною рисою і «безцінним ресурсом, який може стати центром кристалізації дуального Криму в цілісний, багатогранний і багатоколірний світ» є те, що кримські татари – російськомовний народ. Найістотнішою відмінністю у формі входження до Російського Світу росіян і татар є те, що «росіянам для входження в цей світ немає потреби в етнонаціональному середовищі – оболонці (і в цьому сенсі росіяни – це не народ – нація, а народ – цивілізація)», а для кримських татар «знаходження в Російському Світі поза національним середовищем немислимо» [там же]. У цьому випадку постає питання про ступінь і протікання асиміляційних процесів: «спроба прискорення асиміляційних процесів (які природним чином протікають в кримськотатарському середовищі) веде до «поєднання» (закритості – А.А.) національного устрою, до внутрішньої згуртованості і консолідації етносу. Тому устрій, загнаний в кут, незламний (хіба що фізично). З іншого боку, штучна насильницька консервація устрою веде до прискорення асиміляційних процесів» [там же].

Головною проблемою для кримських татар, вважає дослідник, є «збереження народу – нації як історичної спільності». Для перетворення Криму за власними стандартами у кримських татар немає ресурсів. Для цього необхідно: «визначити, по-перше, що є кримськотатарські стандарти, по-друге, стати правовірними мусульманами» [там же, с. 13]. У цілому, «за

вимогами і боротьбою за відновлення національної цілісності, компактності, правосуб'єктності і рівноправ'я немає бажання отримати для себе будь-які привілеї і пільги, а є усвідомлення того, що без цих базових цінностей остаточна втрата національної ідентичності для більшості і маргіналізація в законсервованих формах для меншини» кримських татар неминучі [там же]. Таким чином, резюмуючи сказане, підкреслимо, що кримські татари не представляють загрози теперішньому російському становищу Криму [там же].

Проте, автор вважає і це підтверджують дані досліджень, проведених К. Коростеліною, Т. Ніколаєнко і службою «Кримсоцис», що і кримські татари і росіяни сприймають один одного як загрозу. Визначальним моментом у такому випадку є напрям кримськотатарського вектору розвитку. Безумовно, можна стверджувати, що навіть чітке виділення реальних етнодистанцюючих параметрів не можливо повною мірою і в однозначній інтерпретації.

В. Абдураїмов припускає три варіанти:

1. Якщо самовизначення і ідентичність кримських татар залишаться в цивілізаційному полі Російського Світу, будуть гармонійно вписані в його тіло – то ніякої загрози Криму і кримчанам кримські татари представляти не будуть і навіть, навпаки, вони підсилюватимуть позиції цієї соціокультурної системи в регіоні.

2. Якщо ж через будь-які причини вони почнуть тяжіти до інших цивілізаційних платформ: чи західної, чи мусульманської, ставлення до них з боку росіян і навпаки, буде знаходитися в прямій залежності від взаємин суб'єктів глобальної політики [2, с. 12].

Пропонуючи третій варіант, автор зазначає, що в даній моделі передбачається розділене побутування стійких етнічних спільнот – росіян і татар із поступовим складанням загальної регіональної кримської

ідентичності [там же]. Особливістю моделі є крихкість і уразлива стійкість системи.

Аналіз запропонованої моделі породжує ряд питань. Перш за все, ця проблема вимагає пояснення дифєніції, по-друге, виступає феноменом більш філософським, культурологічним і світоглядним, ніж соціальним, по-третє, поняттям дуже складним і таким, що допускає безліч трактувань і підходів є поняття «Російський Світ», що вживається автором. Від змісту, що вкладається в це поняття, залежить і ступінь досяжності і реальності запропонованої моделі.

Другим розглянутим нами варіантом розвитку ситуації є робота С. Градиоровського «Соціокультурна переробка і кримськотатарський вибір». Модель розробляється на основі історичного підходу.

Автор виходить із положення про те, що з початку активного включення Криму до сфери російських соціокультурних інтересів спостерігається характерне, стійке чергування періодів зв'язку «розорення регіону – перетворення його відповідно до привнесеного стандарту. Новий стандарт привноситься СК-лідером. Цей зв'язок повністю повторюється чотири рази, на сьогодні має місце початкова ланка п'ятої зв'язки.

Виділяються три напрями аналізу:

1. Хвилі руйнування – розорення;
2. Хвилі творення освоєння;
3. Хвилі СК- переробки» [48, с. 1-2].

У хвилю руйнування – розорення включається: приєднання Криму, зниження чисельності населення (Кримська війна та еміграція кримських татар), громадянська війна, зміна урядів, голодомор, знищення сільськогосподарської системи, що склалася, і зміна всієї організації

суспільства, друга світова війна, тотальне руйнування всіх інфраструктур півострова, масові репресії фашизму, депортації довоєнні, окупаційні і ті, що були після звільнення, – репатріація, українізація, стагнація (сучасний період) [45, с. 1-2].

Хвилі творення: період первинного освоєння імперією півострова Крим до Кримської війни: закладання нових міст і, частково, військового форпосту Севастополь, політика пільг і заохочень переселення – елітна рекреація. Імператорські палаци і садово-паркова культура, початок промислової революції другого періоду освоєння, зміна с/г спеціалізації – КрАРСР, масова рекреація, індустріалізація, колективізація, поголовна писемність – інвестиції у ВПК: «непотоплюваний авіаносець», інноватика: авіакосмічний комплекс, новинки с/г і Північно-Кримський канал, апогей масової рекреації [там же].

Політика стосовно кримських татар визначена як «освоєнчеська» і названа «соціокультурною переробкою» (розуміємо як очевидні асиміляційні процедури, так і еміграційні, такі, що підривають демографічну структуру, і просвітницькі дії, що мають амбівалентну природу, як, наприклад, діяльність І. Гаспринського і зв'язка депортація – репатріація) [там же, с. 2].

Так, С. Градиловський виділив такі «хвилі СК-переробки»:

1. Перша еміграційна хвиля, викликана російсько-турецькими війнами і анексією Криму.
2. Технологія комплементарної кооптації населення та еліт ханства в соціальну структуру імперії.
3. Друга еміграційна хвиля, викликана поразкою союзників у Кримській війні і пропагандою Порти, що остаточно усвідомила втрату північних територій і гостро потребувала притоку населення.

4. Просвітницька діяльність І. Гаспринського, триваюче обезземелення, затвердження нової с/г спеціалізації півострова та еміграційний сплеск 1902 - 1903 рр.

5. Стихійні погроми громадянської війни, інтервенція, червоний і білий терор, жахливий голодомор.

6. Колективізація (остаточне знищення вакуфної системи), переселення малоземельних татар передгірної і гірської частини в степові райони, корінення і політика поголовної писемності за стандартами Країни Рад.

7. Депортація – після того, як виявилось, що навіть такі руйнівні щодо російських територій (у Криму – це Керч і Севастополь – міста-герої) дії, як Друга світова війна майже не торкнулися «корінного» населення.

8. На висилці: підсумки боротьби за повернення.

9. Репатріація як інерція механізму (процедура) СК – переробки, що провокує подальшу асиміляцію, поведінка національної еліти.

Далі автор аналізує кожну з цих «хвиль». Як висновки дослідник відзначає, що результатом СК-перетворення територій Криму є «перетворення півострова на «російськокультурний анклав» [48, с. 3].

У ході процесу СК-переробки кримських татар відбулися такі зміни:

1. Трансформація системи розселення: створення нового каркасу міст, зміна спеціалізацій та адміністративних ролей існуючих населених пунктів, що призвело до принципової трансформації всієї системи розселення і, врешті-решт (після репатріації) – до концентрації кримських татар, в основному, в «магістральних» і приміських поселеннях (створені після репатріації кримськотатарські населені пункти, в основному, розташувалися навколо міст і уздовж транспортних артерій півострова, що підтверджує потребу переселенців в урбанізованих формах життя).

2. Принципова зміна господарської спеціалізації: від набігів і работоргівлі, потім тваринництва і садівництва до «білих комірців» (сучасна ситуація лише свідчить про нездатність України творчо переробити спадщину «старшого брата», внаслідок чого кримські татари вимушені освоювати не властиві для них ролі ринкових торговців і дрібних землевласників).

3. Зміна соціальної структури суспільства: знищення традиційного станово-родового характеру кримськотатарського суспільства; деградація інститутів і механізмів місцевого самоврядування; виникнення нуклеарної сім'ї, проходження іншими стандартами демографічної поведінки (підвищення віку одруження, зниження норм дітності).

4. Вписування в простір російської культури: поголовна російськомовність, поява специфічного для Росії соціального прошарку – інтелігенції, включення в простір російської (наукової, інженерно-технічної тощо) думки [48, с. 28].

Як результати СК-переробки кримськотатарського етносу виділено:

- «Етнос злит». Розуміємо: 1. Злиття близьких (тюрських) спільнот» (наприклад, ногайці перетворилися на субетнічну групу кримських татар). 2. Знищення особливостей усередині кримськотатарського етносу. Як результат депортації, пізніше за репатріацією стерлися субетнічні особливості: усе три субетнічні групи змішалися, і їх відмінності тепер не спостерігаються ні в господарських спеціалізаціях, ні в системі розселення. Але автор задається питанням: «зменшення внутрішньої різноманітності – це свідоцтво подальшого зниження потенціалу народу в його протистоянні процесу асиміляції або, навпаки, консолідація з метою успішнішої етнічної мобілізації» [48, с. 29].

- «Розширений ареал розповсюдження етносу». Проживаючи, практично, по всій території колишнього Союзу РСР, етнос вписався в російський соціокультурний простір.

- «Упроваджено інший стандарт мобільності етносу, змінився вектор міграційних потоків».

- Етнос набув якостей носія російської культури. Відбулася прокультурація, в результаті якої було здійснено повний відхід від традиційних соціальних стандартів і структури [там же].

Приймаючи, за певної умови, дослідження С. Градиrowsького як модель розвитку ситуації, відзначимо ряд моментів. Перш за все – категоріальний апарат роботи (наприклад, вживання поняття «СК-переробка» є, щонайменше, некоректним щодо носіїв неросійської культури), допущено ряд історичних неточностей (наприклад, с. 18, 19, 21, 25 тощо).

Проведений контент-аналіз дав цікаві результати. Так, поняттям, що найчастіше вживається, є етнонім «кримські татари» – 144 рази, він же лідирує за кількістю негативних оцінок – 60 згадувань (41, 66 %), 82 рази (56,9 %) – згадано нейтрально. Разом із цим, етнонім «росіяни» спожитий 23 рази, 13 разів (56,52 %) – вжито в позитивному контексті, 1 раз (4,3%) – у негативному. Етнонім «українці» – 10 разів, 7 разів (70%) – нейтрально, 2 рази (20%) – негативно, 1 раз (10%) – позитивно.

У цілому, приймаючи запропоноване дослідження як один із варіантів розвитку ситуації, відзначимо, що основною ідеєю цієї моделі є бажане і якнайшвидше перетворення Криму в «російськомовний анклав».

Дещо відмінну від варіанту С. Градиrowsького модель запропоновано А. Мальгіним. Так, на відміну від попереднього дослідника, А. Мальгін прогнозує зниження проросійських настроїв: «кримський автономізм усе

менш носитиме «проросійський характер» і, очевидно, все більш знаходитиме власне коріння, самостійний зміст». [126,с. 158].

Найбільш реальною і, в цілому, оптимальною автор вважає модель «прокримського автономізму». Причому, наголошується, що «прагнення Криму до автономії, регіональній самостійності повністю знаходиться як в руслі дезінтеграційних тенденцій в Євразії, так і децентралізаторських тенденцій в Європі» [там же]. Як антитезис при аналізі процесу європейської інтеграції політолог висуває ідею про те, що «європейське об'єднання припускає і передбачає регіоналізацію на рівні національних держав [там же]. Парадигмою розвитку визначається «зростаюча регіоналізація і децентралізація» [там же, с.159]. Регіоналізм оцінюється як перспективна тенденція, оскільки він здійснюється не тільки і не стільки на етнічному рівні, як на географічному. Значення ж етнічного елементу не є визначальним.

Оцінюючи кримський автономізм ХХІ століття, дослідник зазначає, що він «буде забарвлений не стільки в національні, скільки в регіональні тони, а національно-культурний елемент гратиме лише роль «закваски». Поступове витіснення «традиційних» етнічних «націоналізмів» якоюсь новою інтеграційною загально регіональною ідеологією можливо, стане стійкою тенденцією кримського політичного життя нового сторіччя» [там же].

Для кримськотатарського національного руху оптимальним є розвиток відповідно до позначених тенденцій. Це допоможе, на думку дослідника, подолати культурну і політичну ізоляцію, поліпшити економічний і соціальний стан кримських татар.

Кримське співтовариство, в цілому, постає перед вибором – «або усвідомити себе якимось єдиним цілим, таким, що має власні інтереси в області використання і збереження тієї території, на якій воно існує, або, загрузнувши в етнічних і політичних суперечностях, може стати об'єктом (а значить і жертвою) боротьби і суперечок зовнішніх для себе сил. Ризикнемо припустити, що основним змістом майбутньої кримської історії стане отримання кримським регіональним співтовариством свого оригінального, самобутнього обличчя» [там же, с. 160].

Отже, з п'яти розглянутих нами моделей, чотири припускають наявність якоїсь загальної, єдиної для всіх кримчан ідеології. Так, О. П. Цветков «середземноморську ідею» пропонує експлицювати в набір принципів спільного проживання в політичному Криму.

Суть «середземноморської ідеї» полягає в тому, що народи, які населяють територію середземномор'я (у нашому випадку – територію кримського півострова), самою історією приречені на співіснування, що у них одна земля, загальна історична доля, і що насильницька зміна status quo, тобто знищення і виселення будь-якого народу, неприродно, аморально і неприпустимо» [210, с. 6].

Автор відзначає, що «складність досліджуваної ситуації полягає в проблемі усвідомлення цієї, здавалося б простої ідеї в такому ступені, щоб

вона стала частиною світогляду і світосприйняття кожного жителя Криму. Ще більша складність полягає в тому, щоб «середземноморська ідея» трансформувалася на емоційний рівень і стала б частиною світовідчуття, тобто щоб згаданий status quo переживався б як природний стан, як етична форма» [там же]. Комплекс принципів спільного проживання складається з чотирьох блоків:

1. Принцип діалогу культур. Автор трактує його як «найбільш оптимальний засіб вирішення протиріч і конфліктів. Будь-який діалог, тим більше конструктивний, краще за конфлікт, і вирішення протиріч або конфлікту, досягнення компромісу можливі тільки через діалог. Конфлікт завжди відображає відмінність інтересів, устремлінь і цілей, діалог же обов'язково припускає наявність деяких загальних для конфлікуючих сторін інтересів і цілей» [там же]. Цей принцип складається з ряду позицій:

1.1. Діалог культур. О.П. Цветков, оперуючи цим принципом, відзначає таке: «культура не тільки істотно розрізняє і роз'єднує народи, але й у своїх вищих проявах і досягненнях вона здатна об'єднати їх. Кожен народ ідентифікує себе через власну культуру. Діалог культур можливий, перш за все, через діалог інтелігенції. Під діалогом інтелігенції, в нашому випадку, ми розуміємо відверту, професійно чесну позитивну розмову про етнокультурні, етнополітичні і соціальні проблеми Криму з метою вирішення. Будь-яке лукавство або нещирість учасників діалогу можуть звести його результати до нуля.

Оскільки геополітично Крим можна розглядати як свого роду Євразію в мініатюрі, то, аніскільки не бажаючи образити інші етноси Криму, ми вважаємо, що тут домінуватиме слов'яно-тюркський діалог у дусі, наприклад, ідей І. Гаспринського про загальну історичну долю тюрків і слов'ян. При цьому, необхідно підкреслити, що слов'яно-тюркський діалог є, певною мірою, діалог двох вільних культур-цивілізацій – християнської і

мусульманської. Діалог, що розпочався в середовищі інтелігенції, він з часом повинен отримати найширшого резонансу в суспільстві, викликавши позитивне здивування в суспільній свідомості, і, в цілому, в міжетнічних відносинах [210, с. 6].

1.2. Міжконфесійний діалог.

Підставою для міжконфесійного діалогу є, те, що й у християн, й у мусульман один Бог, і те, що і християни, і мусульмани авраміти, тобто нащадки Ібрахама (Аврама). Таким чином, система світоглядних і ціннісних відносин багато в чому схожа. Культуролог відзначає, що «міжконфесійний діалог ставатиме ефективнішим у міру того, як відроджуватимуться традиційні духовні цінності і святині. Цьому багато в чому могли б сприяти спільні (міжконфесійні) проекти і акції загальнокримського масштабу, наприклад, із відновлення зруйнованих християнських і мусульманських святинь, із створення духовних і духовно-світських навчальних закладів і так далі. Відсутність такого діалогу і подібних спільних зусиль, а тим більше міжконфесійне протистояння, небезпечні для Криму [210, с. 7].

1.3. Діалог політичний. Учений відзначає, що «він є вельми дієвим засобом руйнування суперечностей і конфліктів. Саме тому, що політика - це мистецтво компромісу... Особливістю політичного діалогу є те, що у результаті необхідно ухвалювати певні рішення. Мистецтво політичного діалогу полягає в тому, щоб на тлі інтересів і цілей конфліктуючих сторін побачити загальну мету» [210, с.7]. Проте, саме в принципі діалогу політичного існує безліч деструктивних чинників, які, безперечно, є суть політичних відносин. Це, перш за все, різноманітні вимоги і інтереси політичних еліт. Економічна основа політичної діяльності і пов'язані з цим питання власності і володіння ресурсами, чинники політизування етнічних груп тощо. Тому ця форма діалогу, будучи якоюсь мірою базовою, є

важкодосяжною і її вирішення лежить швидше в площині ідеальній, ніж реальній.

Наступним форматуютьформуючим принципом є принцип збереження територіального і етнічного status quo. Його основою визнається «відчуття кожним кримчанином, незалежно від його етнічної приналежності, своїй «кримськості» й усвідомлення того чинника, що у всіх нас спільне небо, одна спільна для всіх земля, спільна для всіх історична доля, що всякі спроби витіснення, депортацій, утисків і геноциду стосовно будь-якого з народів Криму є аморальними і злочинними. Якщо ми зрозуміємо і відчуємо, що всім нам і нашим нащадкам належить тут жити завжди, у нас з'явиться основа для нормального спілкування і діалогу, а також збільшиться запас історичного часу для ухвалення компромісних рішень» [210, с.7].

Третій принцип сформований як принцип толерантності і неприпустимості насильства. Цей принцип позначає «самовладання, терпиме і поважне ставлення до іншої думки, до чинників іншої культури, а також певний запас довіри, щирості і взаємної відповідальності. І, звичайно ж – неприпустимість насильства» [там же].

У такому контексті виникають питання про взаємні негативні стереотипи, про готовність до конструктивного діалогу, про взаємне сприйняття сторін, про елементарні знання один про одного. Автор підкреслює: «очевидно, що довготривалий серйозний слов'яно-тюркський діалог, який може призвести до досягнення загальної мети, вимагає певних культурних духовних резервів, а також запасу часу, яких, на жаль, може не вистачити. Дотримання принципу толерантності і ненасильства здатне поповнити ці ресурси» [там же].

Четвертий і останній принцип визначений як принцип «кримоцентричності» освіти й виховання. Він означає «по-перше, орієнтування на історію і сучасні проблеми Криму, освіту і, по-друге,

освячене ідеєю етнічної толерантності і високої духовності виховання» [там же].

Цей принцип повинен реалізовуватися через створення навчальних програм і введення курсів з етнічної і етнокультурної історії Криму в школах і внз. І тоді проблема подолання негативних стереотипів вирішиться: у процесі соціалізації молода людина набуватиме знань і освоюватиме позитивні цінності й установки.

Культуролог і філософ О. П. Цветков відзначає, що «національна ідея в умовах толерантності і діалогу національних культур істотно збагачуватиме культуру в цілому. Релігійна ідея в умовах віротерпимості позбавить від синдрому винятковості й переваги. Дотримуючись цим принципів середземноморської ідеї, в Криму, без сумніву, вдається побудувати модель такого актуального сьогодні культурного компромісу між християнським і мусульманським світом» [210, с. 8]. У сучасному науковому дискурсі модель діалогу культур досліджується рядом молодих учених. Так, наприклад, влітку 2008 р. захистила дисертацію А. Атік на тему: «Соціокультурний діалог в умовах глобалізації мусульманського ренесансу» (науковий керівник – О. П. Цветков).

Вельми цікава модель інструменталіста, запропонована В. Зарічним. Автор визначив єдину для всіх кримчан ідеологію як ідеологію інтеграції, основним критерієм ефективності і дієвості якої визнається наявність методології. Так, «методологія інтеграції повинна будуватися на пріоритетності загальних для всіх членів співтовариства інтересів і потреб» [66, с. 65].

Розкриваючи зміст посилки, В. Заречний відзначає: «Аналіз цієї найпершої і найважливішої інтегральної потреби показує наявність знову-таки переважної більшості загальних для всіх громадян спеціалізованих функцій, що визначаються не чієюсь волею, а біологічно детермінованою

самою суттю феномену життя. Іншими словами, що потрібне людині для життя? Свобода розуміння як сукупність природних прав, закріплених в організованому суспільстві (державі), конституйованого у вигляді загальногромадянських прав і свобод. Робота як природний спосіб забезпечення своїх життєвих потреб (засобів для життя), тісно пов'язана з правом власності на засіб виробництва. Місце існування, що включає крім землі, води, повітря і соціальної сфери поняття великої і малої батьківщини. Житло, їжа, інформація (знання), спілкування, відпочинок. З сукупності цих умов, що забезпечує стійкий рівень життєзабезпечення (функціонування), складається поняття здоров'я. Усі перераховані вимоги, права, ознаки є абсолютно загальними для всіх громадян, а тому можуть служити органічним природним середовищем для інтеграції будь-якої за складом багатонаціональної спільності в стійке співтовариство рівноправних громадян» [70, с. 65-66].

Незважаючи на простоту, здається, що цю модель складно реалізувати. Чому? Серед причин, які перешкоджають цьому, виділяється:

1. Різний рівень знань. «Маючи від народження рівні права на інформацію, люди, через низку обставин, різною мірою реалізують це право на практиці. Цей першорядний за важливістю і за наслідками недолік породжує велика кількість інших проблем, що є його закономірними наслідками. Це недолік не має національного характеру, він суто індивідуальний. Проте соціальне середовище, що має великий вплив на процес навчання і виховання своїх представників, створюючи певний фон, може істотно спотворювати індивідуальний характер навчання, додаючи йому ознаки соціального явища через масовість розповсюдження. Мова йде про національне «виховання», заснованому на принципах відмінних від загальнолюдських. Рівноправ'я ніколи не означало подібності. Рівність всіх учасників забігу на старті не означає, що всі одночасно опиняться на фініші» [70, с. 66].

Причому, формат, напрями, правила гри повинні бути для всіх однаковими. Тут виникає природне питання - а як же бути з етнічними особливостями. Відповідь така: «так зване різноманіття національних культур», не повинно виливатися в різноманітність правил гри; різноманітність правового статусу, що спочатку визначає «лідерів» і «аутсайдерів». А різноманіття форм, хто в чому біжить (у шортах, трусах, шароварах, тубетейці, фесці або шапці-вушанці) і складе те саме «різноманіття» культур... Бо переважна більшість національнорозрізнявальних культур є природними наслідками кліматогеографічних умов, в яких колись відбувалося зародження і становлення того або іншого етносу або національної групи. Коли ж мова йде про спільне проживання «полікультурної» спільності на широкій території, спільній для всіх, ці історично виниклі особливості втрачають всякий сенс і стають особистою справою кожного. Загальне природне середовище все одно прагматично диктуватиме їм всім свої умови... історичне минуле не має ніякої реальної влади над сьогоденням, якщо цього з будь-яких причин не бажають ті, що самі живуть» [70, с. 66]. Одним із найконфліктніших питань В. Заречний визнає мовну проблему, вважаючи її якоюсь мірою надуманою. Так, автор методології відзначає: мова (усна, писемна) не є природною, самостійною функцією людини. Вона є частиною системи передачі інформації, що забезпечує функцію спілкування, яка складається з вербальних і невербальних форм [70, с. 66-67].

Мовна проблема вирішується з такою моделлю: «Мови рівноправні (як можливі носії корисної інформації), але не рівні. Вони за наявності мовного плюралізму розривають єдину сферу вербального спілкування, але нерівних частин, за кількістю наявних мов, тобто призводять до паралічу функцій. Тоді залишається єдино можливий для полінаціональних співтовариств варіант - двомовність, коли одна мова є загальною для всіх, а всі інші

залишаться національними за своїм статусом для використання в рамках власних національних общин» [70, с. 67].

При знайомстві з цією моделлю виникає ряд питань. Перше і основне – чи не має за мету ця ідеологія уніфікацію національних культур. (На думку автора – А.А. – це абсолютно не прийнятно для Криму, оскільки поліморфність етнічних культур і додає специфіки півострову і перешкоджає маргіналізації співтовариства). І друге питання, яке не менш важливе: а хто визначатиме «правила гри», адже навіть природні потреби повинні реалізовуватися з урахуванням інтересів всіх жителів. Відповідь: «закон» не приймається, тому що:

а) законодавчо закріпити всі психологічні і емоційні переживання, і оцінки представників етнічних груп неможливо;

б) відсутня ефективна національна ідея.

І третє питання: «Як же бути з реліктовими етносами - караїмами і кримчаками?»

Цікаву інтеграційну модель в руслі примордиалізму запропонував В. Абдураїмов, виходячи із взаємозв'язку світу як єдиної географічної ландшафтної кліматичної системи. Причому, «закономірності та злами історії привели до формування стійких компактних ядер народів-націй в межах території їх формування.

Ці компактні материнські ядра народів-націй і є центрами безперервного відтворення культури матеріальних і духовних сферах як носії і конкретні феномени цивілізацій» [3, с. 68].

Разом із материнськими ядрами народів-націй існує безліч їх фрагментів діаспор. «Саме через діаспору і їх зв'язок з власним материнським ядром йде найбільш інтенсивне життєдайне зіткнення, обмін і взаєморозуміння культур. Зіткнення, обмін і взаємодія - закон існування і

прогресу цивілізації. Компактні ядра народів - націй і діаспори є дві невід'ємні один від одної частини процесу відтворення і взаємозбагачення конкретних феноменів цивілізації і людства в цілому» [там же].

Міграція визначається як третя складова цього процесу, разом із народом-нацією і діаспорою. Міграція і розселення представників народу-нації має таку характеристику: представники народу - націй добровільно сприймають мову, культуру і світовідчуття нового оточення, не обов'язково відразу втрачаючи свої власні. Цей процес суто індивідуальний. Він є віддзеркалення етнокультурного процесу, що протікає в обох напрямках обміну, асиміляції народів - націй своєї притоки.

У зв'язці цих трьох елементів пропонується інтеграційна ідея у формі концепції національної політики, права і відносин у Криму. Так, відзначається, що конституція і конституційні закони будь-якої держави і державної освіти повинні передбачати наявність трьох суб'єктів правовідносин:

- народів-націй, передбачених компактними материнськими ядрами на території формування;
- компактних фрагментів (діаспор) народів-націй;
- особи. Особа безперечно, є в цій процедурі правозабезпечення визначальною категорією . Бо саме на рівні особи можуть бути зведені воедино і зіставлені в своїй сукупності гарантії і можливості, що представляються законодавчою і нормативною базою всіх рівнів (яких і чого? - А.А.). Саме у цьому сенсі права людини є тим фундаментальним рівнем, на якому і за допомогою якого реалізується, і виявляється правовий і антиправовий характер держави, що формується всім пакетом нормативних і законодавчих актів і всією структурою органів влади» [3, с. 68-89].

Загальні принципи аналізованої концепції виділяються такі. Перш за все, особа в багатоскладовості суспільних зв'язків (сім'я, рід, нація,

покоління, країна тощо) і суспільство, що забезпечує гідне життя. Особа є носієм, творцем і користувачем цивілізації. Від правого забезпечення прав особи залежать добробут і прогрес суспільства. Особа, будучи початковою частинкою суспільства, недовговічна і обмежена в можливостях охопити весь обсяг культури. Фундаментальність інституту права особи і обумовлена тим, що тільки на рівні особи об'єктивувався весь об'єм можливостей самореалізації. Навпаки, народ – нація, як одна з найбільших стійких підсистем суспільства, що історично сформувалися, довгострокова і є справжнім носієм цивілізації, її хранителем, творцем, користувачем правонаступником і правосуб'єктом. Знищивши народ, безповоротно знищують сам феномен і принципову можливість формування особи даного конкретного типу. Тому, права людини і права етноса не взаємозамінюють і, тим більше, не заперечують один одного, не вистроюються в субординацію. Вони рівною мірою покликані створювати умови для самореалізації кожної особи, реальна рівність її можливостей» [3, с. 69].

Індикатором кримської ситуації визначено кримськотатарську проблему. Так, наголошується, що «без відновлення національної цілісності, історичного права спадщини і правосуб'єктності кримськотатарського народу нелегітимність на півострові будь-якого варіанту його юрисдикції продовжуватиметься. Без цього Крим продовжуватиме залишатися полігоном і форпостом злочинної, спрямованої проти світу стратегії і все глибше й незворотно буде втягнутий до запеклої конкуренції по праву сили, віроломства і наживи міжнародного калібру, ризикуючи опинитися в принципово іншій геополітичній схемі» [3, с. 69].

Для Криму і Причорномор'я вбачаються такі умови миру і безпеки:

Відновлення адекватних життєвих умов для кримськотатарського народу, що залишається все ще репресованим і історично представлених на півострові національних груп (діаспор). Це передбачає:

- організоване повернення, відновлення національної цілісності і правосуб'єктності, марновірності кримськотатарського народу, неподільності його прав на всій території АРК;

- соціально-політичну реабілітацію репресованих з 40-х років національних меншин вірмен, болгар, греків і німців.

- Нормування правового забезпечення для суб'єктів правовідносин (особи, діаспори, народу) так, щоб об'єм права і гарантій особи, незалежно від її приналежності (не приладдя) до того або іншого народу за сукупністю муніципальних прав, конституційних гарантій, можливостей, наданих іншими актами, міжнародними договорами, зобов'язаннями України і Криму, був ідентичним відповідним вимогам Загальної Декларації прав людини.

- Забезпечення зовнішніх умов, гарантій і можливостей шляхом процесу адекватного конституювання в Україні і конституційної діяльності всією державною знизу доверху, а також за допомогою укладення міжнародних договорів і угод України з Росією та іншими зацікавленими країнами. Це положення необхідне через такі обставини.

- Заперечення, нехтування прав кримськотатарського народу, чия національною батьківщиною є Крим, заважає легітимації як представлений тут сьогодні діаспорі, так і будь-які зовнішній адміністративній і патронажній прерогативи. Більш того, відкривається перегляд для таких же нелегітимних домагань відомих і потенційних претендентів «ділення» півострова, його вигідного геостратегічного положення як вузлової точки слов'яно-східного питання ...

- Необхідність забезпечення повнокровного зв'язку російського і українського населення Криму з їх материнськими ядрами з урахуванням безперечності і поваги територіальної цілісності і державного суверенітету України і Росії.

- Проголошення стратегії демілітаризації, добросусідства і миру на основі визнання і суворого дотримання всіма суб'єктами правовідносин в Причорномор'ї спільних домовленостей [3, с. 69-70].

Серед специфічних моментів цієї концепції виділяються такі:

1. Неприйняття декількох наділених владними повноваженнями структур за національною, расовою або конфесійною ознакою. Підкреслюється, що «будь-які цільові (зокрема національні) програми повинні бути суто державними, тобто обов'язковими для всіх державних органів, що зобов'язані втілювати їх в життя відповідно до положень дійсної концепції» [3, с. 70].

2. Конкретні ініціативи щодо вирішення тих або інших національних проблем або устремлінь можуть мати статус виключно суспільних або політичних і лише опосередковані через структури конституційних органів влади можуть набувати статусу державних програм [там же].

3. Квотний характер формування парламенту.

4. Функціонування в Криму трьох офіційних мов. Аналогічно будується єдина система національної освіти. (Не зовсім зрозуміло - етнічної освіти, або державної системи освіти – А.А.).

5. Секуляризм. При аналізі цієї інтеграційної концепції відзначимо такі моменти:

1. Уся концепція носить декларований характер, не деталізовано шляхи вирішення кримськотатарської проблеми при її визначенні ключовою, немає механізмів реалізації представленої концепції – розраховувати на зміни конституційних положень наївно.

2. Не розкрито зміст основних понять, наприклад, «народ – нація», не визначено критерії прираховування до «народу-нації», не визначено його ознаки.

3. Не коректно, на наш погляд, використано категорії «легітимність - нелегітимність», «національна освіта» тощо.

Усвідомлення необхідності вироблення спільної інтерактивної концепції підштовхнуло кримських інтелектуалів, культурологів, політологів, журналістів, філософів, політичних діячів до проведення ряду «круглих столів», міжрегіональних науково-практичних конференцій і трьох міжконфесійних читань, присвячених ісламу в Криму, християнству в Криму, що проводяться на базі ТЕІ за підтримки програми Трансатлантичної ініціативи ЄС – США. У результаті роботи був прийнятий пакет документів, до якого увійшли «Декларація про принципи спільного проживання і міжетнічної згоди в Криму», «Декларація органів влади» і «Звернення до представників національних общин Криму».

У Декларації про принципи спільного проживання аналізуються причини, що обумовлюють напруженість на півострові. Їх виділяють три:

1. Соціально-економічні причини, так само, як і загальний науковий рівень життя більшої частини населення, пов'язаний із системною кризою в Україні; високий рівень безробіття, а також страшні житлові і побутові умови кримських татар і представників раніше депортованих національних общин, порівняно з іншими категоріями населення; більш обмежені початкові можливості цих категорій громадян в процесі приватизації державної власності і отримання земельної частки тощо» [56, с. 46].

2. Політичні і правові причини, «такі як відсутність державної концепції політичної інтеграції раніше депортованих народів в єдине співтовариство, а також відсутність коректного правового забезпечення цього перехідного процесу. При цьому особливе занепокоєння національних еліт викликає факт неприйняття окремими суб'єктами етнополітичного процесу політико-правових реалій, що склалися в Криму, включаючи і саму конституцію АРК. Відсутня оптимальна мовна політика» [59, с. 47].

3. Культурно-освітні причини, що «перешкоджають процесу національно- культурної самоідентифікації етносів, а значить, і справжньому діалогу культур. До таких причин слід віднести недостатність державного фінансування на розвиток культури і на збереження наявних культурних цінностей, включаючи раніше відчужене конфесійне майно; наявність в суспільній свідомості негативних міжетнічних і міжконфесійних стереотипів і забобонів, а також різні загострення міжконфесійних відносин між найвпливовішими в Криму релігійними організаціями: Духовним управлінням мусульман Криму і Кримським єпархіальним управлінням Української православної церкви Московського патріархату. Крім того, поки не знайдено позитивного вирішення такої гострої проблеми толерантної поліетнічної освіти, виховання, зокрема освіти рідною мовою» [56, с. 46].

По-друге, основним закликом учасників «круглих столів» і концепцій було – «в ім'я міжетнічної згоди і процвітання Криму у своєму повсякденному житті і спілкуванні керуватися принципами» [56, с. 46-47]: (Детальніше вони були розглянуті вище в моделі, запропонованою О. П. Цветковим):

1. Принцип діалогу–політичного, міжкультурного, міжконфесійного;
2. принцип толерантності і неприпустимості насильства;
3. принцип збереження території і етнічного status quo в Криму;
4. принцип і прагматичність освіти і виховання.

Безумовно, однією з основних цінностей, досягнень, багатств кримського співтовариства є збереження міжетнічного миру в дуже складних соціально-економічних і політичних умовах. Дійсно, в Криму виробився природний механізм стабілізації відносин. Проте, при розвитку подій в сьогоdnішньому напрямі ми, жителі півострова, ризикуємо розгубити наш цінний багаж і зламати природний механізм. Особливу роль тут грає чужий кримському соціуму зовнішній чинник (у значенні – «некримський»). Лише некримчани могли розробляти передвиборчі та інші «п'єси» з

політичними силами, що діяли в Криму. Наше ж завдання, дослідивши природний механізм стабілізації відносин, спробувати перенести його на інтелектуальний, психоемоційний рівень і виховувати наших дітей в ціннісній системі, в якій одним із основних елементів буде «кримський патріотизм» і «кримоцентрічність», прагнення до етноінтегративних моделей міжетнічної взаємодії.

Отже, при аналізі інтегративних моделей регіонального розвитку необхідне використання аксіологічних принципів в основних методологічних посилках:

- кримський соціум - це складна соціальна система і всі явища, процеси, події тісно взаємозв'язані, зумовлюють і доповнюють один одного і носять системний характер;
- кримський соціум - це динамічна соціальна система, тому всі явища повинні розглядатися в сукупності, з урахуванням просторових, тимчасових, а також кількісно-якісних параметрів.
- кримський соціум – самоцінність, і неприпустимо дозволяти моделювати довільні ситуації «X», маніпулюючи політичними актами.

В якості моделі регіонального розвитку і міжетнічної взаємодії розглядаються п'ять базових моделей: модель «діалогу культур» О. Цветкова, «геополітична модель» А. Нікіфорова, «модель-прогноз» В. Абдураїмова, модель «соціокультурної переробки» С. Градиоровського, «регіональна» модель А. Мальгіна.

Підсумки третього розділу

Відповідно до проведеного у третьому розділі аналізу дисертаційного дослідження можемо сформулювати такі висновки.

Актуальними для процесу міжетнічної комунікації в Автономній Республіці Крим є пошуки інтеграційного початку у взаємодії основних етнічних груп.

Умовно виділяються три основні підходи: інтегративна модель, модель міжкультурного діалогу, євразійська модель.

Інтеграційна модель передбачає нівеляцію етнічних якостей і властивостей, вироблення єдиних уніфікованих правил взаємодії поза етнічних ідентичностей груп, що населяють півострів. Вона буде, в силу об'єктивних причини, російськомовною. Це несе для політичної системи України потенційну небезпеку.

Модель міжкультурного діалогу історично обумовлена. Досвід кримського півострова по праву визнається одним з унікальних історичних експериментів міжетнічної і міжкультурної комунікації. Тут відбувалася тривала, гармонійна, відносно безконфліктна дифузія елементів культур мусульманського і православного світів, осілих і кочових цивілізацій, Сходу і Заходу. Виробився своєрідний механізм стабілізації міжетнічних відносин, що не допускає відкритого міжетнічного протистояння.

Євразійська модель припускає об'єднання тюрко-російського світу в єдине цілісне утворення. І Кримський півострів є одним із опорних точок цього процесу.

Визначальним у цьому контексті є питання про статуси етнічних груп. Найбільш чітко позиціонується статус кримськотатарського народу в рамках трьох суджень: як національної меншини, як національно-культурної автономії і як корінного народу. Усі три думки є неоднозначними і вимагають детального обґрунтування.

Однак, очевидна необхідність політико-правового регулювання міжетнічної взаємодії народів Криму; створення єдиної інтеграційної ідеології, заснованої на регіональному патріотизмі і загальнонаціональній ідентичності.

ВИСНОВКИ

1. Виникнення теорій міжетнічної і міжкультурної комунікацій пов'язане з глобальним розвитком світу, посиленням взаємодії між етносами, культурами, державами і регіонами. У цілому теорії міжкультурної комунікації представляють один із варіантів аналізу процесу глобалізації, перш за все, у її соціокультурному і комунікативному аспектах. Очевидно, що сучасна якість і масштаб міжкультурної взаємодії є однією з характеристик інформаційного суспільства, визначаючи його цивілізаційний, національний і регіональний вигляд.
2. Одними з основоположних робіт теорії міжетнічних і міжкультурних комунікацій були результати досліджень дописемених народів американських антропологів Ф. Боаса та А. Кребера в 20-х роках ХХ століття. Вони обґрунтували тези про відносність розвиненості культур, про наявність постійного контакту між ними, обґрунтували низку параметрів міжкультурної взаємодії.

Наступним етапом можна вважати 70-ті роки минулого століття, коли було введено поняття «міжкультурна комунікація». Цей період пов'язаний з іменами Л.Самовара, Р.Портера, К. Леві-Стросса, Ю. Хабермаса та ін. Відбулося розширення поняття міжкультурної комунікації на такі галузі, як теорія перекладу, навчання іноземним мовам, порівняльна культурологія, контрастивна прагматика тощо. У цей час виділилися й основні напрямки розвитку цих теорій: етнолінгвістичний, соціологічний, психологічний і конфліктний.

3. Проведений аналіз проблеми, сформульований у назві дисертаційної роботи, дозволяє зробити висновки, що міжетнічна комунікація є складним процесом взаємодії етносів, при якому відбувається обмін

між двома або більше етнічними спільнотами, матеріальними і духовними продуктами їхньої культурної діяльності, здійснюваної в різних формах. Міжетнічна комунікація припускає обмін інформацією, компонентами культури, визнання і вживання вироблених «правил гри», а також визнаних нормативних цінностей. Суттєвими аспектами міжетнічних комунікацій виступають такі явища, як культурний шок і міжетнічний контакт, що виникає на початковій стадії процесу. Причому, культурний шок супроводжує не всі етноконтактні ситуації. Його перебіг і глибина, якість і зміст визначаються етнічними межами, характеристиками соціокультурної дистанції. Очевидно, що мають найбільші показники соціокультурної дистанції, відповідно найбільш складно переживають культурний шок мігранти. І чим більш різні й несхожі культури вони представляють, тим суперечливішими, складнішими й конфліктнішими є показники міжкультурної та міжетнічної комунікації.

Поняття «міжетнічна взаємодія» передбачає діяльний початок, цілепокладання і результативність. Формами міжетнічної взаємодії є асиміляція, транскulturація, етногенетична міксація, інтеграція, консолідація, «діалог культур», геноцид тощо. Факторами міжетнічної взаємодії виступають історичні, політичні, психологічні, ситуативні та ряд інших.

4. У Криму міжетнічна взаємодія істотною мірою визначається процесом репатріації раніше депортованих народів: вірмен, болгар, греків, німців і кримськотатарського народу. Будучи міграцією за фактичними проявами, репатріація кардинально відрізняється від неї мотивацією. Вона становить собою «повернення», оскільки для всіх репатріантів Крим є цінністю сам по собі і припускає повернення до «джерел», тому відсутня

характерна для міграції ситуація культурного шоку і значної культурної дистанції.

Процес повернення депортованих етносів, зокрема кримських татар, до Криму – тривале, суперечливе явище, унікальний міграційний процес із притаманними йому мотивацією, формою, етапами протікання. Він не має аналогів у світовій практиці й однозначно не завершений. Аналізуючи сутність і особливості повернення татар до Криму, розглядаючи специфіку й характеристики цього процесу, можна говорити про «повернення» в широкому сенсі і про «повернення» у вузькому сенсі цього слова.

Повернення кримських татар у широкому розумінні є специфічним міграційним процесом. Це, очевидно, територіальне переміщення населення, що супроводжується зміною місць проживання. Специфіку цьому процесу додає мотивація міграції. Мотивація повернення для кримських татар переважно перебуває в площині ідеальній та ціннісній, ніж в соціально-економічній.

У вузькому сенсі «повернення» кримських татар на свою історичну Батьківщину означає повернення до «джерел», до етнографічної ідентичності, і є завершальною стадією пасіонарного поштовху, який зараз переживають кримські татари. Однак, відновлення додепортаційної моделі субетнічних характеристик і розселення кримських татар, способу життя, традицій, характеристик відтворювання культурних цінностей неможливо. Таким чином, «повернення» у вузькому сенсі нездійснено, і це дуже важливо в аксіологічному сенсі міжетнічної взаємодії.

5. Міжетнічна взаємодія народів Криму визначає специфічність політичного процесу в регіоні і в країні в цілому.

При аналізі політичного аспекту міжетнічної взаємодії акцентується увага на елітах, визначаються їхні інтереси, ресурсний потенціал, настрої і бачення моделей майбутнього розвитку Криму. Одним із детермінуючих

факторів міжетнічної взаємодії в регіоні є ступінь політизації етнічних груп, моделі їхньої політичної поведінки та участі. Ступінь політизації залежить від ряду чинників, визначальним серед яких є етнічна самоідентифікація, ступінь реалізації етнічних потреб, історичний досвід.

6. Значущими для регіонального розвитку міжетнічних комунікацій в Криму є трансформація політичної системи України в цілому. Посилення вертикалі влади в 1992-1995 роках призвели до практичного згортання автономії Криму. Етнічна орієнтація «помаранчевої» влади – посилення, з одного боку, української ідентичності, а з іншого – антиукраїнського настрою російськомовних кримчан. Сучасні характеристики функціонування політичної системи, очевидно, також вплинуть на міжетнічну взаємодію в Криму. На сучасному етапі це спостерігається в організаційних і електоральних тенденціях російськоорієнтованих політичних сил (наприклад, «Російської єдності» і «Російського блоку»).

7. Соціокультурний чинник є базовим в міжетнічній взаємодії. Він може виступати, залежно від умов, як фактором етнодистанціюючим, так і фактором етноінтегруючим.

До умов, що визначають ступінь конструктивності соціокультурного чинника, належать такі процеси й явища:

- досвід спільного проживання і діяльності в СРСР. Проте, дія цього феномена – питання часу. У зв'язку з цим виникає проблема зміни інтегруючого початку. Найімовірніше, таким соборним початком може й повинна стати «національна ідея», ключовою складовою якої повинен бути державотворчий принцип;

- достатньо побібне соціально-економічне становище представників різних етнічних груп;

- невисокий рівень так званого «побутового націоналізму». На побутовому рівні конфлікти етнічних груп носять або латентний, або осередковий характер і охоплюють невелику кількість учасників;

- діяльність значної частини етнічної еліти, яка бачить майбутнє Криму як спільного дому всіх етносів, що тут мешкають.

Деструктивна складова соціокультурного чинника формується під впливом взаємних негативних стереотипів і забобонів етносів; помилок і прорахунків центральних і місцевих органів влади, частини регіональної еліти та лідерів; прагнень і спроб деяких зовнішньополітичних акторів реалізувати в Криму власні геополітичні інтереси.

8. Одним із суб'єктів міжетнічної взаємодії в Криму виступає національний рух кримських татар і його інститути: Курултай, Меджліс і етнічні організації. Національний рух кримськотатарського народу, що виник незабаром після депортації 1944 року в режимі спецпоселень, є соціокультурним феноменом за низкою параметрів. За масштабністю і чисельністю в русі прямо або побічно брав участь увесь етнос. За часом існування національний рух виник, розвивався, ефективно функціонував понад 60 років. За ступенем досягнення поставленої під час заснування мети – повернення народу до Криму – виконано. За значущістю – національний рух заклав основу та ідеологію етнічної еліти, визначив характер і якість на початковій стадії формування.

Зрозуміло, що сучасний стан міжетнічної взаємодії в регіоні визначається функціонуванням етнічно забарвлених політичних і культурних інститутів усіх етнічних груп, що проживають в Криму.

У діалозі з владою деякі інститути виступають безумовними етнічними групами інтересів. Це проявляється в технологіях впливу на владу, мобілізації групи, етнічних міфах. Так само вони володіють певними

ресурсами і претендують на їх перерозподіл; вони виступають генераторами певних ідеологій і проектів, що впливають на свідомість етносів і визначають міжетнічні комунікації. Наприклад, для кримських татар дуже ефективно працює ідеологічний конструкт «корінний народ Криму», для росіян – «Крим – споконвіку російська земля».

9. У «конкурсі» проектів майбутнього розвитку Криму існує низка моделей. Умовно виділяються:

- Інтегративні моделі. Вони припускають розвиток міжетнічних комунікацій у контексті імперської збірної соборної національної політики, визначаючи міжетнічну взаємодію при домінуванні титульного етносу. Однак, у цьому контексті два фактори перешкоджають цьому: перший полягає в тому, що українці як титульний етнос не транслують себе таким. Другий – історична обумовленість дезінтергації та регіоналізації України.
- Модель міжетнічного діалогу, що припускає паритетну, рівновигідну взаємодію етносів регіону в контексті соціокультурних, політичних, етноконфесійних відносин.
- Євразійська модель, що визначає цілісність, тривалість і неподільність російсько-тюркського світу.

Дві останні моделі мають історичні витоки і традиції в духовній спадщині всіх крупних етносів регіону: І. Гаспрінського, І. Франко, Н. Данилевського та ін.

На регіональному рівні для Автономної Республіки Крим актуальні проблеми: визнання юридичного статусу «корінний народ», на який претендують кримськотатарський народ, караїми і кримчаки та незгода російської громади на статус національної меншини й дискусійність такого.

У цілому виділяються три версії, які мають своїх прихильників і супротивників.

Перша полягає у визначенні вказаних етносів як національних меншин в Україні. Це визначено чинним законодавством держави. Причому, цей статус не влаштовує великі етнічні групи, однак дозволяє зберігати певний стабільний міжетнічний статус-кво.

Другий варіант визначає зміст і повноваження національно-культурної автономії кримських татар у рамках повноцінної Автономної Республіки Крим з комплексом регіональних повноважень. Досвід кримської автономії 1991 року показав, що це не сприяє вирішенню міжетнічної напруженості, а для центральної влади представляє загрозу цілісності політичної системи, особливо при сучасній тенденції посилення владної вертикалі.

Третя модель обґрунтовує статус кримськотатарського народу як корінного народу Криму.

10. Умовами оптимізації міжетнічної взаємодії в Автономній Республіці Крим можуть стати:

- поліпшення макросоціальних показників: рівня життя, зростання добробуту населення, динамічність вертикальної мобільності;
- підвищення легітимності політичної системи і влади;
- зміна темпів маргіналізації суспільства, повернення до традиційних цінностей сім'ї, культури, етнічності;
- орієнтована на збереження самобутності етносів національна політика, базовою ідеєю якої має стати концепція – «нація-співгромадянство»;
- створення ефективних колегіальних консультативних структур, що представляють інтереси всіх суб'єктів міжетнічних комунікацій і регіонів.

Список використаних джерел

1. Абдулатипов Р. Г. Этнополитология / Р. Г. Абдулатипов – СПб.: Питер, 2004. – 313 с.
2. Абдураимов В. Русско-татарский Крым: невозможное или реальность / В. Абдураимов // Предупреждение межнациональных конфликтов в Крыму и их разрешение через диалог культур и интеллектуальные усилия национальных элит (материалы круглых столов). – Симферополь: РИО ТГЭИ, 2001. – С.10 – 14.
3. Абдураимов В. Концепция национальной политики, прав и отношений в Крыму / В. Абдураимов // Предупреждение межнациональных конфликтов в Крыму и их разрешение через диалог культур и интеллектуальные усилия национальных элит (материалы круглых столов). – Симферополь: РИО ТГЭИ, 2001. – С.68 – 71.
4. Абдураимов В. Межэтнический и межконфессиональный диалог как основа диалога цивилизаций / В. Абдураимов // Межэтнический диалог – основа стабильности в Крыму: регионал. науч-практ. конф. – Симферополь: РИО ТГЭИ, 2001. – С. 11 – 14.
5. Аджиева Д. Рефат Чубаров: Закон о депортированных – тот уровень компромисса, который возможен в нынешнем украинском политикуме / Д. Аджиева // Авдет. – 2004. – №12. – С. 2.
6. Аймаганбетова О.Х. Кросс-культурное исследование структуры межэтнических отношений (социально-психологический аспект). / О. Х. Аймаганбетова – Алматы: Нур-пресс, 2006. – 236 с.
7. Алексеева Л. Крымскотатарское национальное движение за возвращение в Крым / Л. Алексеева // Кримські студії. Інформаційний бюллетень. Спеціальний випуск. – 2000. – С.4 – 16.

8. Алексеева М. А. Перспективы интегративной идеологии / М. А. Алексеева, Б. Г. Капустин, И. К. Панин // Полис. – 1991. – № 3. – С.20 - 34.
9. Аметов Р. Специфика и состояние финансирования процесса возвращения и обустройства депортированных / Р. Аметов // Спектр. – 1997 – №4. – С.40 – 46.
- 10.Андерсон Б. Нации и национализм [Электронный ресурс] / Б. Андерсон // Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture
- 11.Антонюк О. національна меншина як етнополітичний феномен / О. Антонюк // Нова політика. – 2000. – №2. – С. 39 – 43.
- 12.Антонюк О. Сучасна українська етнополітика: проблема історичних засад / О.Антонюк // Нова політика. – 2000. – № 5. – С. 54 – 57.
- 13.АРК за результатами всеукраїнського перепису населення 2001 // Кримські студії. – 2002. – № 1 – 2. – С. – 194 – 204.
- 14.Арутюнян Ю. В. Этносоциология: [Учебное пособие для ВУЗов.] / Ю. В. Арутюнян, Л. М. Дробижева, А. А. Сусоколов. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 271 с.
- 15.Аршба О. Современные концепции «управления» этнополитическими конфликтами / О. Аршба // Вестник МГУ. Серия 18. Социология и политология. – 2000. – №1. – С. 78 – 86.
- 16.Бабинов Ю. А. Проблемы и перспективы межконфессионального диалога в Украине / Ю. А. Бабинов // Культура народов Причерноморья. – 2006. – № 75. – С. 94 – 97.
- 17.Багров Н. Крым. Время тревог и надежд / Н. Багров – Симферополь: «Таврида», 1996. – 389 с.

18. Байба О. Ваххабитский ислам и власть / О. Байба // Азия и Африка сегодня. – 1993. – №11. – С. 32 – 36.
19. Балашов Ю. Некоторые особенности системы межэтнических коммуникаций в регионе Ближнего и Среднего Востока [Электронный ресурс] / Ю. Балашов // Режим доступа: <http://www.ishamnn.ru>.
20. Батурин Д. Опыт идентификации этнических групп интересов – крымские татары / Д. Батурин // Політологічний вістник. – 2003. – № 15. – С. 215 – 228.
21. Бекиров Н. Право крымских татар как коренной нации Крыма на самоопределение. Украинское государство и современная этносоциальная ситуация в Крыму / Н. Бекиров // Кримські татари: історія і сучасність. (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ – 13 –14 травня 1994р.). – К: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1995. – С. 58 –77.
22. Белик А. Культурология. Антропологические теории культур [Электронный ресурс] / А. Белик // Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture
23. Беліцер Н. Національні, етнічні та релігійні меншини. Характеристика та відмінності / Н. Беліцер // Кримські студії. – 2002. – № 3 –4. – С. 37 – 43.
24. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / Э. Берн. – Мн: «Прамеб», 1992. – 384 с.
25. Бибикина О. Наступление исламского экстремизма / О. Бибикина // Азия и Африка сегодня. – 2000. – № 2. – С. 15 – 23.

26. Бобровников В. Исламский ренессанс. Кому будет принадлежать мусульманская собственность на Северном Кавказе / В. Бобровников // НГ-сценарии. – 2004. – № 4. – С. 5.
27. Бондаренко К. О факторе этнического противостояния / К. Бондаренко // «Полуостров». – 2004. – № 15 – 16. – С. 5 – 6.
28. Бромлей Ю. В. К вопросу о выделении этносов среди других этнических общностей / Ю. Бромлей // Сб. Этнос и политика. Хрестоматия. Автор – составитель А. А. Прусаускас – М.: Аспект-Пресс, 2000. – С. 13 – 20.
29. Брошеван В. М. Депортация жителей Крыма / В. М. Брошеван // Кримські татари: історія і сучасність. (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали Міжнародної наукової конференції. (Київ – 13 – 14 травня 1994 р.). – К; Інститут національних відносин і політології НАН України. – 1995. – С. 44 – 49.
30. Брук С. И. Население мира. Этнодемографический справочник / С. И. Брук. – М.: Наука, 1985. – 830 с.
31. Бугасов А. Межэтническое взаимодействие и формирование гражданского общества в Киргизстане [Електроний ресурс] / А. Бугасов // Режим доступу: <http://www.analitika.org>.
32. Васильев Д. История исламской политики в Российской империи [Електроний ресурс] // Д. Васильев // Режим доступу: <http://www.muslim.ru>.
33. Велешко О. М. Вплив віктимних чинників на політичну поведінку кримськотатарських репатріантів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О. Велешко – К., 2008. – 16 с.

- 34.Виноградова Э. М. Национальное сознание и национальная культура / Э. М. Виноградова // Современная этнопсихология. Хрестоматия / Под общ.ред. А.Е. Тараса. – Мн.: Харвест, 2003. – 368 с. – С. 311– 320.
- 35.Волынская И., Кащеев К. «Знав би, за що...» / И. Волынская, К. Кащеев // Аспекты «2000». – 2003. – № 49. – С. 2.
- 36.Выдрин Д. О пассионарности крымских татар/ Д. Выдрин // Полуостров. – 2004. – №15. – С. 5 – 6.
- 37.Выдрин Д. Политика. История. Технологии. Экзистенция / Д. Выдрин – К.: Либидь, 2001. – 128 с.
- 38.Габриелян О. А. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство / Габриелян О. А., Ефимов С. А., Зарубин В. Г., Кислый А. Е., Мальгин А. В., Никифоров А. Р., Павлов В. М., Петров В. П. – Симферополь: Издательский дом «Амена», 1998. – 340 с.
- 39.Габриелян О. Политические процессы в Крыму. Последнее десятилетие XX века /О. Габриелян. – Симферополь: Таврида, 2000. – 160 с.
- 40.Габриелян О., Петров В. Крым. Депортированные граждане: возвращение, обустройство и социальная адаптация / О. Габриелян, В. Петров. – Симферополь: Таврида, 1997. – 108 с.
- 41.Галлямов Р.Р. Политические элиты российских республик: особенности трансформации в постсоветский период / Р. Р. Галлямов // Полис. – 1998. – №2. – С. 108 – 115.
- 42.Ганковский Ю. Национальный вопрос и национальные движения / Ю. Ганковский // Азия и Африка сегодня. – 1998. – № 3. – С. 2 – 5.
- 43.Гасанов И. Национальные стереотипы и «образ врага» / И. Гасанов // Психология национальной нетерпимости: Хрестоматия / Сост. Ю. В. Чернявская. – Мн.: Харвест, 1998. – С. 187 – 208.

44. Гаспринский И. Россия и Восток / И. Гаспринский. – Казань: Татарское книжное изд-во, 1993. – 364 с.
45. Гафаров Э. На рубеже веков (Социокультурные проблемы обустройства и адаптации крымскотатарского народа в АРК) / Э. Гафаров. – Симферополь: Издательский дом «Амена», 2001. – 175 с.
46. Геллнер Э. Нации и национализм [Электронный ресурс] / Э. Геллнер // Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol
47. Говорит М.Джемилев. Доклады на сессиях и конференциях Курултая крымско-татарского народа. 1991-2001 гг. [сост. – Э.Чубаров] – Симферополь: «Оджакъ», 2001. – 244 с.
48. Градировский С., Николаенко Т. Особенности социокультурного преобразования Тавриды и социокультурной переработки крымско-татарского этноса / С. Градировский, Т. Николаенко. – Симферополь: Таврида, 2001. – 30 с.
49. Градский Р. Уклад, загнанный в угол неистребим/ Р. Градский // Остров Крым. – 1999. – № 2. – С. 7 – 11.
50. Грач Л. Крым – особый регион, и отношение к нему должно быть особое/ Л. Грач. – Симферополь: Таврида, 2000. – 230 с.
51. Грач Л. О правовом регулировании крымской геополитической проблемы. Ч. 1. / Л. Грач. – Симферополь: Таврида, 2000. – 266 с.
52. Григорьянц В. Г. Этно-конфессиональные аспекты политики интеграции в Крыму / В. Г. Григорьянц // Межконфессиональный диалог как условие для достижения подлинной религиозной свободы в полиэтничном Крыму (Материалы межконфессиональных чтений). – Симферополь: РИО ТГЭИ, 2001. – С. 7 – 12.

53. Григорьянц В. Е. О некоторых вопросах государственно – церковных отношений в Украине и АРК / В.Г. Григорьянц // Межконфессиональный диалог как условие для достижения подлинной религиозной свободы в полиэтничном Крыму (Материалы межконфессиональных чтений). – Симферополь РИО ТГЭИ, 2001. – С. 49 – 64.
54. Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.П. Основы межкультурной коммуникации: [учебник для вузов] /Т. Г. Грушевицкая, В. Д. Попков, А. П. Садохин. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 352 с.
55. Губогло М.Н., Червонная С.М. Крымскотатарское национальное движение. В 3-х томах / М. Н. Губогло, С. М. Червонная. - М.; РАН, Центр по изучению межконфессиональных отношений, Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо – Маклая, 1992. – Т. 1. – 330 с.
56. Гумилев Л. Психологическое несходство этносов / Л. Гумилев // Психология национальной нетерпимости: Хрестоматия / Сост. Ю. В. Чернявская. – Мн.: Харвест, 1998. – С. 62 – 71
57. Гуревич П. Старые и новые расовые мифы / П. Гуревич // Психология национальной нетерпимости: Хрестоматия / Сост. Ю. В. Чернявская. – Мн.: Харвест, 1998. – С. 84 – 104
58. Декларация о государственном суверенитете Украины // «Сборник международных документов и нормативных актов Украины о национальных меньшинствах» // Altin Besik. – Симферополь. – 1999. – № 3 – С. 83 – 88
59. Декларация о принципах совместного проживания // Межэтнический диалог – основа стабильности в Крыму: материалы региональной научно-практической конференции. – Симферополь: РИО ТЭИ, 2001. – С. 45 – 48.

60. Декларация прав национальностей Украины // «Сборник международных документов и нормативных актов Украины о национальных меньшинствах» // Altin Besik. – Симферополь. – 1999. – № 3. – С. 88 – 90
61. Десять лет спустя. Украина 1994-2004: как изменились элита и общество? // День. – 2004. – № 191 – С. 4 – 5.
62. Документы и материалы третьей сессии третьего Курултая крымскотатарского народа. 1 – 3 октября 1999 г. / [Сост. Э. Чубаров] - Симферополь: «Оджакъ», 2000. – 156 с.
63. Дресслер-Холохан В. Национальные движения: интернационализация протеста, идеология и утопия / В. Дресслер-Холохан // Этничность. Национальные движения. Социальная практика. – СПб.: Петрополис, 1995. – С. 26 – 49.
64. Дробижева Л. Социально-культурная дистанция как фактор межэтнических отношений / Л. Дробижева // Идентичность и конфликт в постсоветских государствах: [Сб. статей под ред. М. Б. Олкотт, В. Тишкова, А. Малашенко]. – М.: Моск. Центр Карнеги, 1997. – С. 44-64.
65. Евтух В. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції / В. Евтух. – К. Либидь, 2000. – 235 с.
66. Елагин В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы / В. Елагин // Забвению не подлежит. – Казань: Татарское кн. изд., 1992. – С. 74 – 117.
67. Ефимов С.А. Об особенностях массового сознания наиболее многочисленных этнических групп населения Крыма / С. А. Ефимов // Спектр. – 1998. – № 1. – С. 31 – 39.
68. Закон Украины «О национальных меньшинствах в Украине» от 25 июня 1992 г. // Спектр. – 1997. – № 3. – С. 4 – 10.

69. Закон Украины «Об объединениях граждан» от 16 июня 1992 г. // Спектр. – 1997. – № 4. – С. 4 – 12.
70. Заречный В. Р. Методологические аспекты формирования и реализации интегральной идеи в поликультурном обществе / В. Р. Заречный // Предупреждение межнациональных конфликтов в Крыму и их разрешение через диалог культур и интеллектуальные усилия национальных элит: [материалы круглых столов]. – Симферополь. – 2001. – С. 63 – 68.
71. Здравомыслов А. Г. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве / А. Здравомыслов. – М.: Проспект, 1999. – 287 с.
72. Зинченко В. Г., Зусман В. Г. Межкультурная коммуникация / [Электронный ресурс] / В. Г. Зинченко, В. Г. Зусман // Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist
73. Иванов В. Социальные технологии в современном мире / В. Иванов. – М.: Славянский диалог, 1996. – 335 с.
74. Иванов В.Н. Конфликтогенные факторы и проблемы межнациональных отношений / В. Н. Иванов // Этничность. Национальные движения. Социальная практика. – СПб.: «Петрополис», 1995. – С. 71 – 90.
75. Информационная среда и межэтническое взаимодействие [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.sovetnik.ru>.
76. Ионин Л. Культурный шок: конфликт этнических стереотипов / Л. Ионин // Психология национальной нетерпимости: Хрестоматия/ Сост. Ю. В. Чернявская. – Мн.: Харвест, 1998. – С. 104 – 114
77. Калина Н. Ф., Черный Е. В., Шоркин А. Д. Лики ментальности и поле политики / Н. Ф. Калина, Е. В. Черный, А. Д. Шоркин. – К.: Либідь, 1999. – 184 с.

78. Касьянов В. В. Теорії нації та націоналізму: [монографія] / В. В. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
79. Кокшаров Н.В. Взаимодействие культур – диалог культур [Електроний ресурс] / Н. В. Кокшаров // Режим доступу: <http://www.credo.new.narod.ru>.
80. Колмаков В.Ю. Семантика менталитета / В. Ю. Колмаков // Современная этнопсихология. Хрестоматия / Под общ.ред. А.Е. Тараса. – Мн.: Харвест, 2003. – С. 240 – 257.
81. Комарова О. Демографические факторы формирования культурной дистанции / О. Комарова // Идентичность и конфликт в постсоветских государствах: [сб. статей / Под ред. М. Б. Олкотт, В. Тишкова, А. Малашенко]. – М.: Моск. Центр Карнеги, 1997. – С. 83 – 114.
82. Конвенция о коренных народах и народах, ведущих племенной образ жизни в независимых странах (Конвенция МОТ № 169) // Международное право о коренных народах. – Altin Vesik. – Симферополь. – 1998. – № 1– С. 6 – 21.
83. Кондратюк Г. Национально-государственное строительство в Крымской АССР в 1920-х годах / Г. Кондратюк // Материалы III всекрымской науч. конф. «Молодая наука Крыма – 2007». – Симферополь, 2007. – С. 54 – 56.
84. Конституція Автономної Республіки Крим [Електроний ресурс] / Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>.
85. Конституція України. Із змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 року N 2222-IV [Електроний ресурс] / Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1.
86. Корнилов А.А., Балашов Ю.А. Этнические и конфессиональные меньшинства в мусульманских странах: проблемы развития и

- взаимовлияния с доминирующим населением [Электроний ресурс] / А. А. Корнилов, ю. А. Балашов // Режим доступа: <http://www.ishamnn.ru>.
87. Коростелина К. В. Система социальных идентичностей опыт анализа этнической ситуации в Крыму. Вып. 1. / К. В. Коростелина. – Симферополь: Доля, 2002. – 256 с.
88. Коростелина К.В. Анализ социально-психологических особенностей межэтнического взаимодействия в Крыму [Электроний ресурс] / К. В. Коростелина // Режим доступа: <http://www.irex.ru>.
89. Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / В. Котигоренко. – К.: Світогляд, 2004. – 722 с.
90. Котигоренко В. Причинність етноконфліктів: впливи глобалізації / В. Котигоренко // Політична думка. – 2002. – № 1. – С. 97 – 112.
91. Кравченко А.И. Политология: [Учебник] / А. И. Кравченко. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – 448 с.
92. Краткая характеристика деятельности Меджлиса крымскотатарского народа. Июль 1991 – июнь 1996 г. Информационно – аналитическая служба политико-правового отдела Меджлиса / [Сост. – Э. Чубаров] – Симферополь: «Оджакъ», 1996. – 128 с.
93. Краткая хроника деятельности Меджлиса крымскотатарского народа январь – октябрь 2001г. / [Сост. – Э. Чубаров] – Симферополь: «Оджакъ», 2001. – 84 с.
94. Краткий обзор состояния этнической идентичности, образования, культурного наследия, традиций и религии крымско-татарского народа в Украине в конце XX века // «Культурное наследие и интеллектуальная собственность коренных народов: в мире и в Крыму». // Altin Besik – Симферополь. – 2000. – № 7. – С. 174 – 178.

- 95.Кратов Е.Т. Ислам – союзник православия в борьбе с экстремизмом [Электроний ресурс] / Е. Т. Кратов // Режим доступа: <http://www.pravda.ru>.
- 96.Кривец Е. А. Проблема самобытности ислама в контексте арабо-мусульманской культуры / Е. А. Кривец // Восток. – 1995. – № 6. – С. 158 –168.
- 97.Крим на політичній карті України. (Аналітична доповідь УЦЕПД) // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 4 – 60 с.
- 98.Кругосвет. Онлайн Энциклопедия [Электроний ресурс] // Режим доступа: <http://www.krugosvet.ru/>
- 99.Крымские татары: возвращение и занятость: [Справочно – аналитический материал]. – Симферополь: Амена, 1992. – 40 с.
100. Крымскотатарские женщины: труд, быт, традиции: [Аналитический обзор]. – Симферополь, Амена. – 1994. – 45 с.
101. Крысько В. Этническая психология [Электроний ресурс] / В. Крысько // Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol
102. Кудрявцев И.Е. «Национальное «Я» и политический национализм / И. Е. Кудрявцев // Полис. – 1997. – № 2 – С. 79 – 89.
103. Культура и этнос: [Учебное пособие для самостоятельной работы студентов] / [Сост. Л. В. Щеглова, Н. Б. Шипулина, Н. Р. Суродина]. – Волгоград: Перемена, 2002. [Электроний ресурс] // Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture
104. Культурологический словарь [Электроний ресурс] // Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture
105. Культурология. XX век. Энциклопедия. Т.1. — СПб.: Университетская книга; ООО “Алетейя”, 1998. – 447 с.

106. Культурология: краткий тематический словарь [Электронный ресурс] // Режи доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture
107. Куртиев Р. Условия формирования этнографической характеристики крымских татар / Р. Куртиев // Спектр. – 1997. – № 4. – С. 20 – 28.
108. Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея? / В. Лісовий // Націоналізм: Антологія. [Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: Либидь – 2001. – 550 с.
109. Лаллука С. Диаспора. Теоретический и прикладной аспекты (опыт анализа групп российских финно-угоров) / С. Лаллука // Социс. – 2000. – № 7. – С. 91 – 97.
110. Ланда Р. Мусульмане в Велибританиі / Р. Ланда // Азія і Африка сьогодні. – 2000. – № 9. – С. 51 – 55.
111. Ланда Р.Г. Россия и Ислам: взаимодействие культур/ Р. Ланда // Восток. – 2000. – № 5. – С. 18 – 31.
112. Лебедева М. М. От конфликтного восприятия к согласию / М. М. Лебедева // Полис. – 1996. – № 5. – С. 163 – 168.
113. Лебедева Н. Роль культурной дистанции в формировании новых идентичностей / Н. Лебедева // Идентичность и конфликт в постсоветских государствах: [Сб. статей / Под ред. М. Б. Олкотт, В. Тишкова, А. Малашенко] / – М.: Моск. Центр Карнеги, 1997. – С. 64 – 83.
114. Лебон Г. Психологическая иерархия рас / Г. Лебон // Психология национальной нетерпимости: Хрестоматія / Сост. Ю. В. Чернявская. – Мн.: Харвест. – 1998. – С. 71 – 84.
115. Леви-Строс К. Путь масок [Электронный ресурс] / К. Леви-Стросс // Пер. с франц. А. Б. Островского. – М., 2000. – С. 20 – 97 // Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture

116. Левит С. Культурология. XX век. Энциклопедия [Электронный ресурс]/ С. Левит // Режим доступа: http://gzvon.pyramid.volia.ua/biblioteka/kafedra_filos
117. Линц Х. «Государственность», национализм и демократизация / Х. Линц, А. Степан // Полис. – 1997. – № 6. – С. 9 – 27.
118. Литвинов М.И. Роль религиозного фактора в жизни египетского студенчества (1970 - 1980-е годы) / М. И. Литвинов // Вестник МГУ. Серия 13. – 1994. – № 4. – С. 42 – 53.
119. Лурье С.В. Психологическая антропология: история, современное состояние, перспективы: [Учебное пособие для вузов] / С. В. Лурье. – 2-е издание. – М.: Академический проспект: Альма Матер, 2005. – 624 с.
120. Лурье С. В. Что изучает психологическая антропология?/ С. В. Лурье // Современная этнопсихология. Хрестоматия / Под общ. ред. А.Е. Тараса. – Мн.: Харвест. – 2003. – С. 134 – 166.
121. Лутовинов В., Морозов Ю. Этносепаратизм – чума нашего времени / В. Лутовинов, Ю. Морозов // Азия и Африка сегодня. – 2000. – № 2. – С. 7 – 10.
122. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького [редкол.: Ю. Римаренко та ін.] – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.
123. Малышева Д. Исламско-фундаменталистский проект в реалиях современного мира / Д. Малышева // МЭ и МО. – 1999. – № 7. – С. 108 – 117.
124. Малышева Д. Феномен постсоветского ислама / Д. Малышева // МЭ и МО. – 2000. – № 9. – С. 119 – 124.

125. Мальгин А. Кризис этничности в Крыму и проблема выхода / А. Мальгин // Предупреждение межнациональных конфликтов в Крыму и их разрешение через диалог культур и интеллектуальные усилия национальных элит [Материалы круглых столов]. – Симферополь: РИО ТЭИ. – 2001. – С. 14 – 20.
126. Мальгин А. Крымский узел / А. Мальгин. – Симферополь: Таврида. – 2000. – 160 с.
127. Маремшанова И. Проблемы исследования этнического самосознания / И. Маремшанова // Современная этнопсихология. Хрестоматия / под общ.ред. А.Е. Тараса. – Мн.: Харвест. – 2003. – С. 92 – 134.
128. Мацумото Д. Психология и культура [Электроний ресурс] / Д. Мацумото // Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol
129. Международный фонд «Возрождение». Некоторые аспекты социально – экономической, политико – правовой и межэтнической ситуации в АРК // Спектр. – 1997. – № 1. – С. 11 – 19.
130. Межкультурная коммуникация: [Учебное пособие] [Электроний ресурс] // Режим доступа: <http://www.bibliofond.ru/view>
131. Мелихов И. Исламский мир / И. Мелихов // Международная жизнь. – 2001. – № 3. – С. 60 – 70.
132. Меметов А. Крымские татары. (Историко-лингвистический очерк) / А. Меметов. – Симферополь: Анаюрт, 1993. – 54 с.
133. Мирский Г.И. «Политический ислам» и западное общество / Г. И. Мирский // Полис. – 2002. – № 1. – С. 78 – 86.
134. Момот М. Терпеливый сепаратизм. Независимость Республики Татарстан откладывается, но не отменяется / М. Момот // Политический журнал. – 2005. – № 13. – С. 22 – 25.

135. Моска Г. Правящий класс / Г. Моска // Хрестоматия: [сост. - М.А. Василик, М.С. Вершинин] – М.: Гардарики, 1999. – С. 299 – 304.
136. Муратова Э. Возрождение ислама в Крыму: основные проблемы / Э. Муратова // Межконфессиональный диалог как условие для достижения подлинной религиозной свободы в полиэтничном Крыму [Материалы межконфессиональных чтений]. – Симферополь: РИО ТЭИ. – 2001. – С. 12 – 21.
137. Надолішній П.І. Розбудова нової системи врятування в Україні: етнонаціональний аспект. (Теоретико – методологічний аналіз) / П. І. Надолішній – К. – 1999. – 304 с.
138. Национальный вопрос за рубежом. Правовые формы и практика регулирования межнациональных отношений. Исследование роли национального фактора в политике. – М.: Академия, 1989. – 344 с.
139. Нежурина-Кузничная Н. Ю. Популярная этнопсихология / Н. Ю. Нежурина-Кузничная – Мн.: Харвест, 2004. – 384 с.
140. Некрич А. Наказанные народы / А. Некрич. – Нью-Йорк: «Хроника», 1978. – 170 с.
141. Никифоров А. Р. О факторах межэтнической стабильности в Крыму / А. Р. Никифоров // Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму. Сборник научных трудов по материалам конференции. – Симферополь: РИО ТЭИ, 1999. – С. 45 – 49.
142. Никифоров А. Р. Факторы межэтнического диалога в Крыму / А. Р. Никифоров // Межэтнический диалог – основа стабильности в Крыму [Материалы региональной научно – практической конференции]. – Симферополь: РИО ТЭИ. – 2001. – С. 24 – 28.

143. Николаенко Т. Стереотипы взаимного восприятия: как русские видят крымских татар / Т. Николаенко // Предупреждение межнациональных конфликтов в Крыму и их разрешение через диалог культур и интеллектуальные усилия национальных элит [материалы круглых столов]. – Симферополь: РИО ТЭИ, 2001. – С. 27 – 32.
144. О социально – экономическом положении крымских татар (по данным Управления по возвращению и обустройству крымских татар Республиканского комитета по делам национальностей и депортированных граждан) // Спектр. – 1997. – № 3. – С. 4 – 18.
145. Ольшанский Д. В. Психология больших групп в политике. Большие национально-этнические группы / Д. В. Ольшанский // Современная этнопсихология. Хрестоматия / Под общ. ред. А.Е. Тараса. – Мн.: Харвест, 2003. – 368 с. – С. 267 – 311.
146. Осипов А. Официальные идеологемы регулирования межнациональных отношений как фактор развития этнической конфликтности (региональный аспект) / А. Осипов // Идентичность и конфликт в постсоветских государствах: [сб. статей / Под ред. М. Б. Олкотт, В. Тишкова, А. Малашенко]. – М.: Моск. Центр Карнеги, 1997. – С. 250 – 273.
147. Отчет фракции Курултая крымско-татарского народа о работе в ВС АРК с мая 1994 по декабрь 1997 г. (докладчик Н. Бекиров) // Голос Крыма. – 1997. – № 51 – 52 – С. 2 – 5.
148. Очерки истории и культуры крымских татар / Под ред. Э. Чубарова. – Симферополь: Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 2005. – 208 с.
149. Панарин А. С. Национализмы в СНГ: мировоззренческие истоки / А.С. Панарин // Свободная мысль. – 1994. – № 5. – С. 30 – 38

150. Парето В. Компедиум по общей социологии / В. Парето // Хрестоматия: [сост. М.А. Василик, М.С. Вершинин] – М.: Гардарики, 1999. – С. 292 – 296.
151. Пелин А.В. Динамика межэтнических отношений Закарпатья. 1995 – 1998гг. / [Электроний ресурс] / А. В. Пелин // Режим доступа: <http://www.crimea.edu>.
152. Перепелкин Л. Межэтнические конфликты: причины возникновения и механизмы предупреждения/ [Электроний ресурс] / Л. Перепелкин // Режим доступа: <http://www.balkaria.info>.
153. Пірен М. І. Етнополітичні процеси в сучасній Україні / М. І. Пірен. – К.: Вид-во УАДУ, 1999. – 204 с.
154. Политическая социология: [Учебное пособие под ред. Ю. Волкова, Ю. Борцова]. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 640 с.
155. Попович М. Современный образ национализма: пошли ли на пользу уроки прошлого? / М. Попович // День. – 2002. – № 21 – С. 5
156. Почепцов Г. Теория и практика коммуникации (от речей президентов до переговоров с террористами) / [Электроний ресурс] / Г. Почепцов // Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol
157. Почепцов Г. Теория коммуникаций / [Электроний ресурс] / Г. Почепцов // Режим доступа: <http://culture.niv.ru>
158. Пош Б. Кризис территориального государства: сепаратизм и федерализм в Европе / Б. Пош // Этничность. Национальные движения. Социальная практика. – СПб.: Петрополис, 1995. – С. 118 – 141
159. Пращаускас А.А. Этнонационализм, многонациональное государство и процессы глобализации / А. А. Пращаускас // Полис. – 1997. – № 2. – С. 95 – 105.

160. Прибыткова И. М. Эмиграционный потенциал крымских татар / И. М. Прибыткова // Социс. – 1999. – № 10. – С. 95 – 104
161. Прозоров Ю. Специфика и проблемы интеграции крымских татар / Ю. Прозоров // Спектр. – 1997. – № 3. – С. 66 – 78.
162. Пути самоопределения крымскотатарского народа. – М.: Центр этнополитических и региональных исследований, 1993. – 40 с.
163. Радовель М.Р. Проблемы межэтнических коммуникаций в контексте теории диалогических отношений (на материале России и ее Северо – Кавказского региона) / [Электроний ресурс] / М. Р. Радовель // Режим доступа: <http://www.russcomm.ru>.
164. Ракитянский Н. Травмированный маргинал / Н. Ракитянский // Власть. – 2001. – № 9. – С. 51 – 53.
165. Риггс Ф. Аспекты содержания этничности / Ф. Риггс // Этнос и политика. Хрестоматия. Автор-составитель А. А. Прусаускас – М.: Аспект-Пресс, 2000. – С. 10 – 14.
166. Рогожин М. В. Параметры межэтнического диалога в Крыму / М.В. Рогожин // Межэтнический диалог – основа стабильности в Крыму [материалы региональной научно-практической конференции]. – Симферополь: РИО ТЭИ, 2001. – С. 35 – 38.
167. Рогожин М. Задачи органов власти Крыма по снижению межэтнической напряженности в Крыму / М. Рогожин // Предупреждение межнациональных конфликтов в Крыму и их разрешение через диалог культур и интеллектуальные усилия национальных элит [материалы круглых столов]. – Симферополь: РИО ТЭИ, 2001. – С. 20 – 25

168. Родшильд Дж. Этнополитика / Дж. Родшильд // Этнос и политика. Хрестоматия. Автор – составитель А. А. Прусаускас – М.: Аспект-Пресс, 2000. – С. 161 – 165.
169. Росалес Х. М. Воспитание гражданской идентичности: об отношениях между национализмом и патриотизмом / Х. М. Росалес // Полис. – 1999. – № 6. – С. 93 – 105
170. Россате В. Социокультурный и этнокультурный подходы к проблемам преобразований в Европе / В. Россате // Этничность. Национальные движения. Социальная практика. – СПб.: Петрополис. – 1995. – С. 91 – 103.
171. Российский проект в глобальном контексте. Как выжить и сохранить национальную идентичность в условиях нынешнего и грядущего кризисов // НГ - сценарии. – 2001. – № 4. – С. 7.
172. Рузавин Г.И. Методология научного исследования./ Г. И. Рузавин. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 317 с.
173. Рыбаков С. Е. Анатомия этнической деструктивности. Два облика патриотизма / С. А. Рыбаков // Вестник МГУ. Серия 18. Социология и политология. – 2001. – № 3. – С. 22 – 55.
174. Рябошапка В. Кость Бондаренко: «Чеченский вариант в Украине невозможен» / В. Рябошапка // Полуостров. – 2004. – № 13. – С. 5.
175. Савва М. В. Этнический статус в идеологии и политике / М. В. Савва// Полис. – 1999. – № 4. – С. 141 – 148.
176. Сагадеев А. Исламский фундаментализм: что это такое? / А. Сагадеев // Азия и Африка сегодня. – 1994. – № 6. – С. 2 – 7.

177. Садохин А. П., Грушевицкая Т. Г. Этнология / А.П. Садохин, Т. Г. Грушевицкая. – М.; Гардарики, 2000. – 305 с.
178. Сведения о национально-культурных обществах Крыма и удовлетворении культурно-образовательных потребностей национальных меньшинств // Спектр. – 1997. – № 1. – С. 43 – 49.
179. Севастьянов А. Крым-99: кто делает погоду. Основные силы и факторы политической жизни полуострова/ А. Севастьянов // НГ-содружество. – 1999. – № 4. – С. 5 – 6.
180. Сейтмуратова А. Национальное движение крымских татар / А. Сейтмуратова. – Симферополь: «Оджакъ», 1997. – 40 с.
181. Семена М. До проблеми представництва кримськотатарського народу в органах владі АРК: депутати від народу чи представники округів/ М. Семена // Кримськотатарське питання. – 2002. – № 3. – С. 10 – 20
182. Сергунин А.А. Регионализация России: роль международных факторов / А. А. Сергунин // Полис. – 1999. – №3. – С. 76 – 89
183. Сикевич З. В. Национальные движения и молодежь/ З. В. Сикевич // Этничность. Национальные движения. Социальная практика. – СПб.: Петрополис, 1995. – 316 с.
184. Сикевич З. В. Социология и психология национальных отношений/ З. В. Сикевич. – СПб.; Изд-во Михайлова В. А., 1994. – 204 с.
185. Скворцов Н. Г. Этничность и трансформационные процессы / Н. Г. Скворцов // Этничность. Национальные движения. Социальная практика. – СПб.: Петрополис, 1995. – С. 8 - 25
186. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М.: Смысл, 1998. – 389 с.

187. Соловьев А. Три облика государства – три стратегии гражданского общества / А. Соловьев // Полис. – 1996. – № 6. – С. 30 – 38
188. Социальная и культурная дистанции. Опыт многонациональной России [Электронный ресурс] / Институт этнологии и антропологии РАН. – М.: Изд-во Института социологии РАН, 1998 // Режим доступа: <http://www.ethnopsychology.narod.ru>
189. Стефаненко Т. Этнопсихология [Электронный ресурс] / Т. Стефаненко // Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol
190. Стрелецкий В. Этнотерриториальные конфликты: сущность, генезис, типы / В. Стрелецкий // Идентичность и конфликт в постсоветских государствах / : [сб. статей / Под ред. М. Б. Олкотт, В. Тишкова, А. Малашенко]. – М.: Моск. Центр Карнеги, 1997. – С. 225 – 249.
191. Сухих С.А., Хандамова Е. Структура имплицитной коммуникации [Электронный ресурс] / С. Сухих, Е. Хандамова // Режим доступа: <http://www.tpl1999.narod.ru>.
192. Сюдюков И. Украинская идея: время точек над «і» / И. Сюдюков // День. – 2002. – № 21. – С. 5.
193. Теория культуры: [Учебное пособие / Под ред. С. Н. Иконниковой, В. П. Большакова]. – СПб.: Питер, 2008. – 592 с.
194. Тер-Минасова С. Язык и межкультурная коммуникация [Электронный ресурс] / С. Тер-Минасова // Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist
195. Тимофеева Л. Н. Политическая коммуникация: ее сущность, особенности и генеральная пара / [Политическая коммуникация в постсоветской России: проблемы формирования и парадигмы развития. Материалы секции «Политическая коммуникация» Третьего

- всероссийского конгресса политологов 28 - 29 апреля 2003 г. / Под ред. Л. Н. Тимофеевой, Е. В. Лобзы]. – М.: Изд-во ОАО «Республиканская типография», 2003. – 336 с. – С. 33 – 45.
196. Тишков В. А. Национальности и национализм в постсоветском пространстве (исторический аспект) / В. А. Тишков // Этничность и власть в полиэтничных государствах: материалы международной конференции. – М.: Наука. – 1994. – С. 9 – 35.
197. Тишков В. А. Идентичность и культурные границы / В. А. Тишков // Идентичность и конфликт в постсоветских государствах / : [сб. статей / Под ред. М. Б. Олкотт, В. Тишкова, А. Малашенко]. – М.: Моск. Центр Карнеги, 1997. – С. 15 – 44
198. Туровский Р. Ф. Сравнительный анализ тенденций регионального развития России и Украины / Р. Ф. Туровский // Полис. – 1999. – № 6. – С. 49 - 62.
199. Українське суспільство. 1994 – 2001. [Результати опитування громадської думки. Інститут соціології НАН України, ТОВ «Соціс», Фонд «Демократичні ініціативи»]. – К.: Фонд «Демократичні ініціативи», 2001. – 128 с.
200. Фарукшин М. Х. Политическая элита в Татарстане: вызовы времени и трудности адаптации / М. Х. Фарукшин // Полис. – 1994. – № 6. – С. 67 – 79.
201. Фалькова Е. Г. Межкультурная коммуникация в основных понятиях и определениях / Е. Г. Фалькова / [Методическое пособие]. - Санкт-Петербург, 2007. – 40 с.
202. Философия культуры. Становление и развитие / [Под ред. М. С. Кагана]. – СПб.: Изд-во «Лань», 1998. – 448 с.

203. Финогеев Б. Л., Матвеев Н. Н. Пространственные перемещения населения Крыма: немцы, греки, болгары. Современный аспект / Б.Г. Финогеев, Н. Н. Матвеев. – Симферополь: Таврида, 1999. – 207 с.
204. Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура / З. Фрейд. – М.: Ренессанс, 1991. – 296 с.
205. Хаким Р. Этнос – народ – нация: движение к государственности / Р. Хаким // Этнос и политика. Хрестоматия. Автор-составитель А. А. Прусаускас. – М.: Аспект-Пресс, 2000. – С. 177–178.
206. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон // Хрестоматия «Политическая мысль второй половины XX века». [сост. В.А. Мальцев]. – Пермь, 1999. – С. 436–456.
207. Хесли В. Национализм и пути разрешения межэтнических противоречий / В. Хесли // Полис. – 1996. – № 6. – С. 39–52.
208. Христофорова О. Национальные стереотипы коммуникативного поведения и их влияние на межэтническое взаимодействие [Электронный ресурс] / О. Христофорова // Режим доступа: <http://www.carnegie.ru>.
209. Цветков А. П. Ислам как этнокультурный и этнополитический фактор современности / А. П. Цветков // Межконфессиональный диалог как условие для достижения подлинной религиозной свободы в полиэтничном Крыму: [материалы межконфессиональных чтений]. – Симферополь: РИО ТЭИ, 2001. – С. 5–7
210. Цветков А. П. Полиэтнический и поликультурный Крым: проблемы, решения, перспективы / А. П. Цветков // Предупреждение межнациональных конфликтов в Крыму и их разрешение через диалог культур и интеллектуальные усилия национальных элит: [материалы круглых столов]. – Симферополь: РИО ТЭИ, 2001. – С. 5–9.

211. Цыкурено С. Г. Общие подходы к интеграции крымских татар в украинское общество/ С. Г. Цыкурено // Межэтнический диалог – основа стабильности в Крыму: [материалы региональной научно – практической конференции]. – Симферополь: РИО ТЭИ, 2001. – С. 40 – 45.
212. Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И. А. Народы. Расы. Культуры / Н. Н. Чебоксаров, И. А. Чебоксарова. – М.: Наука. 1985. – 270 с.
213. Червонная С.М. Крымскотатарское национальное движение. (1994 – 1996 гг) / С. М. Червонная // Серия «Исследования по прикладной и неотложной этнологии» Института этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо – Маклая РАН. Документ № 101. – М.: «Наука», 1997. – 28 с.
214. Червонная С.М. Курултай *97. Курултай против раскола / С. М. Червонная // Серия «Исследования по прикладной и неотложной этнологии» Института этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН. Документ № 113. – М.: «Наука», 1998. – 32 с.
215. Четвертая сессия третьего Курултая крымскотатарского народа. 5 – 6 января 2001 г.: [Документы и материалы]. – Симферополь: «Оджакъ», 2001. – 116 с.
216. Чубаров Р. Вибори 31 березня 2002 року в АРК / Р. Чубаров // Кримські студії. – 2002. – № 3 – 4. – С. 203 – 217.
217. Чубаров Р. Компромісний варіант – змішана виборча виборча система з гарантованим представництвом для кримських татар, інших корінних народів і раніше депортованих етнічних груп / Р. Чубаров // Кримськотатарське питання. – 2002. – № 3. – С. 4 – 9.
218. Шестопап Е. Психологический профиль российской политики 1990-х. Теоретические и прикладные проблемы политической психологии / Е. Шестопап. – М.: РОССПЭН, 2000. – 431 с.

219. Шоркин А. Д. Максимумы поведения элит в перспективах межэтнических отношений в Крыму / А. Д. Шоркин // Предупреждение межнациональных конфликтов в Крыму и их разрешение через диалог культур и интеллектуальные усилия национальных элит: [материалы круглых столов]. – Симферополь: РИО ТЭИ, 2001. – С. 71 – 74.
220. Щипков Д. Организация «Хизб-ут-Тахрир», обвиняемая в ташкентских взрывах, стремится обратить в ислам весь мир / Д. Щипков // НГ-религии. – 2004. – № 4. – С. 5.
221. Этнопедагогика / [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.academia-moskow.ru>.
222. Этнопсихология как наука об этнической самоорганизации. // Современная этнопсихология. Хрестоматия / Под общ.ред. А.Е. Тараса. – Мн.: Харвест, 2003. – С. 27 – 91.
223. Этнос. Нация. Общество. Этнологический словарь. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 202 с.
224. Яковенко И. Г. От империи к национальному государству (попытки концептуального анализа) / И. Г. Яковенко // Полис. – 1996. – № 6. – С. 117 – 129.
225. Ямсков А. Этнический конфликт: проблемы дефиниции и типологии / А. Ямсков // Идентичность и конфликт в постсоветских государствах: / : [сб. статей / Под ред. М. Б. Олкотт, В. Тишкова, А. Малашенко]. – М.: Моск. Центр Карнеги, 1997. – С. 205 – 224.
226. Яркова Е. Н. Русские в Киргизии: социокультурная динамика межэтнических отношений / [Электронный ресурс] / Е. Н. Яркова // Режим доступа: <http://www.onsgfns.net>.

227. Ясыба А.В. Взаимодействие немецкого и тюркских языков в ойконимии Крыма / А. В. Ясыба // Культура народов Причерноморья. – 2002. – № 44. – С. 94 – 100